

Românii Nomazi.

Studiu din viața Românilor din sudul Peninsulei Balcanice.

Introducere.

În studiul de față se va vorbi despre una din laturile specifice din viața păstorilor români din sudul Peninsulei Balcanice: nomadismul. Obiceiul lor de a-și schimba așezările, odată cu mutarea turmelor la văratec sau la iernatec, se continuă încă până azi. El s'a dezvoltat în cursul îndeletnicirii lor cu creșterea turmelor de oi, prin urmare, ține de păstorit. Se înțelege, dar, că în legătură cu nomadismul acestor Români, va fi atins și păstoritul.

Pentru o mai bună orientare, în tratarea materialului, întregul studiu l-am împărțit în două: În prima parte tratez despre Aromânii nomazi; în partea a doua despre Aromânii păstori.

Informațiunile de care am avut nevoie pentru tratarea acestui subiect, mi le-am procurat în timpul șederii mele în Peninsula Balcanică, fie prin excursiuni făcute la Aromânii fărșeroți din ținutul Vodena, la Aromânii originari din Pind, în regiunea Veriei, la Aromânii grămosteni din Livădz, fie prin comunicări ulterioare ce mi s'au făcut de către păstori aromâni din cele trei tulpini ale românismului din sudul Dunării.

Aici, în Țară, comunicări prețioase am primit din partea cumnatului meu Ioan Caranica, născut în Selia din ținutul Veriei, în prezent profesor la liceul „Regele Ferdinand I” din Turda și de la colegul meu Christea Geagea, născut în Avdela din Pind, în prezent lector de dialectele transdanubiene la Facultatea de Litere de la Universitatea din Cernăuți. Amândoi, ca eminenți cunoscători ai vieții de la țară, pe care ei înșiși au trăit-o, în vârsta copilăriei, în mijlocul păstorilor aromâni, mi-au

dat toate acèle lămuriri complementare, pentru care eu mă simt dator să le mulțumesc în fruntea acestei lucrări¹.

Imi dau seamă că, în multe privinți, încercarea mea nu va fi completă. Ar fi fost mai bine dacă, înainte de publicarea acestui studiu, mi-ar fi fost cu puțință să mai fac încă o călătorie pe la așezările românești din Peninsula Balcanică, ca să mai revizuesc și completez materialul strâns cu zece-doisprezece ani înainte. Dar lucrul acesta mi-ar fi fost cu neputință, pe de o parte, din lipsă de mijloace, pe de altă parte însă și din cauza nouălor stări de lucruri în Balcani, în urma cărora, în multe ținuturi, păstoritul la Aromâni a ajuns într'un stadiu care amenință cu totala lui dispariție. Ceva mai mult, în unele regiuni ca Voden a Veria și Meglen, în care avem păstori nomazi din cele trei tulpini: Fărșeroți, Grămusteni și Români din Pind, Românii, din cauza unor împrejurări care vor fi expuse în cuprinsul acestei lucrări, au început să și părăsească vechile lor așezări, mutându-se în Țară. Mișcările periodice cu turmele ale acestor păstori, la iernatec și la văratec, s'ar pierde cu desăvârșire, dacă nu s'ar fixa acum, până când ele sânt proaspete în mintea tuturora. Iată deci, atâtea motive care m'au determinat să nu mai întârziu cu prelucrarea materialului avut, lăsând altora însărcinarea să completeze ceea ce eu voiu fi lăsat neatins.

I

Aromânii nomazi.

1. *Formele vieții păstorești la Aromâni: nomadismul și transhumanța. Cauzele nomadismului la păstorii aromâni.*

Dacă, într'adevăr, viața păstorească este condiționată nu atât de existența vitelor de tot soiul, cât mai cu deosebire de abundența pășunilor extensive², atunci Peninsula Balcanică, cu

¹ În urmă de tot, am primit unele lămuriri și din partea domnilor I. Zeana, institutor român în Voden (Macedonia), și T. Hagi-Gogu, directorul revistei „Peninsula Balcanică”, cărora le mulțumesc.

² Une région peut donc être très riche en bétail sans être pour cela vouée à la vie pastorale: par exemple le Danemark, un des pays du monde, où l'élevage est le plus prospère, mais qui nourrit ses animaux presque exclusivement à l'étable; de même la Flandre orientale, qui tient enfermées toute l'année les vaches qui font la prospérité de ses agriculteurs, de même la Picardie, dont le troupeau bovin et ovin est aussi reclus. Dans ces contrées l'exploitation agricole, en même temps qu'elle fournit directement ou indi-

un relief atât de variat, în care plaiurile munților și zănoagele văilor se întrec în cea mai bogată vegetație, a fost și continuă să fie încă până astăzi țara cea mai potrivită pentru o astfel de îndeletnicire. Impărțită în trei zone bine distincte: la miază-noapte zona balcanică, dealungul munților Balcani până la coastele Mării Egee; la apus zona dinarică, dealungul munților din Albania și Epir până în Peloponez; la mijloc zona centrală, cuprinzând marile bazine cu șirul de munți Rodope, această Peninsula prezintă toate acele contraste fizico-climaterice care sânt proprii să determine pe locuitori la o astfel de ocupațiune¹ Mai întâiu, în ce privește clima, ea prezintă atâtea deosebiri, încât variațiile nu există numai de la o zonă la alta, dar și în cuprinsul diferitelor regiuni. În partea de miază-noapte a Macedoniei care ține de zona centrală, clima se prezintă mai unitară: iarna este mai aspră, zăpada cade în cantități mai mari, iar gerul susținut de vântul de nord, pe care păstorii aromâni îl numesc *seaver*, ține și în regiuni cu altitudini mai mici. În Albania și Epir, în care așezările păstorilor aromâni se înfățișează în număr mai mare, din contră, în câmpia de pe litoralul Adriaticei ca și în Tesalia, în timpul verii, avem o climă cu călduri care se apropie de stepă și cu o iarnă dulce, iar la munți o vară răcoroasă cu o iarnă aspră. Și ca să dau un exemplu despre această deosebire ce există în clima unei regiuni mai mici și mai bine cunoscută, este destul să adaog că, pe când în satele românești din regiunea Veriei (aproape de Salonic), așezate pe povârnișurile muntelui Neaguș, la altitudini nu prea mari, vara, în luna lui August, pe la orele patru sau cinci după amiazi, temperatura scade până aproape de zero și cineva nu poate ieși la câmp decât numai dacă se îmbracă ceva mai bine, la aceeași oră, dacă se coboară numai cu câteva sute de metri mai jos, în orașul Veria, căldura devine insuportabilă. Această căldură apare și mai mare pe imensa

rectement toute l'alimentation du bétail, fourrage artificiel, racines fourragères, tourteaux, pulpes, drèches etc. occupe complètement le sol et ne laisse pas de terrains disponibles pour la dépaissance. Là où „l'élevage est un succédané de la culture“ intensive il n'y a pas de vie pastorale. (Philippe Arbos, *La vie pastorale dans les Alpes françaises*. Etude de géographie humaine. Paris, p. 5).

¹ Cf. Giotto Dainelli, *La regione balcanica*. Sguardo d'insieme al paese e alle gente. Firenze (1922).

câmpie a Salonicului, iar în Salonic, care se găsește situat abia la o depărtare de 80 km. de satele românești, termometrul înregistrează 39° la umbră și viața este aproape moartă.

Că la o variație de climă așa de mare, vegetațiunea arată aceleași deosebiri, se înțelege de la sine. În timp ce în regiunile cele mai ridicate ale Albaniei zăpada rămâne și în timpul verii, jos, pe colinele de pe povârnișurile acelorași munți, cresc măslinii și cam aceeași deosebire în vegetație o întâlnim în Epir și Tesalia. Iar în regiunea Veriei, pe când sus la munte, în Selia și Xirolivad, nu se vede nici un pom roditor, afară de corn, ceva mai jos, la Veria, rodiile și zmochinii cresc pe toate căile în cea mai mare abundență, iar în câmpia Salonicului migdalii înfloresc în mijlocul lui Februarie.

Cu aceste mari deosebiri în climă și vegetație, Peninsula Balcanică a prezentat încă din timpurile cele mai vechi toate acele condițiuni firești pentru dezvoltarea unei vieți păstorești așa cum se cunoaște din vremuri străvechi în toate țările cuprinse în basinul mediteranean: Italia de Sud, Provența, Spania, Portugalia și Algeria. Și ceea ce apare și mai interesant pentru studiul acestei vieți, este faptul că, pe când în țările civilizate unele forme ale ei au intrat în domeniul legendei, în Peninsula Balcanică, și în special la păstorii Aromâni ca și la o parte dintre Albanezi, ele s'au păstrat, toate, până în zilele noastre, bine înțeles, în proporții mai reduse. Printre acestea, cea mai caracteristică din viața lor este, fără îndoială, nomadismul.

De oare ce prin nomadism, în sfera vieții păstorești, nu în totdeauna se înțelege elementul specific care stă la baza acestei vieți, în cele ce urmează vom căuta să ne oprim puțin la înțelesul acestui termen.

Domnul Iorga, vorbind într'o conferință despre păstorii Turanieni, a găsit prilejul binevenit ca să atingă în treacăt și această chestiune. După d-sa „ceea ce se spune în anumite manuale rău redactate de istorie națională, că păstorii sânt nomazi, este o mare greșeală. Păstorii nu sânt nomazi, decât în sensul că-și schimbă periodic locuința cu altă locuință anumită, având două așezări: una de vară și alta de iarnă, fie că e vorba de păstorii din Pirinei, de cei din Apenini, din Pind ori de Mocanii noștri din Carpați; ei nu se strămută dintr'o țară într'altă, ci

numai circulă, potrivit cu anotimpurile, pe aceeași bază teritorială”¹. Aceste schimbări de locuință se potrivesc cu mutările păstorilor transhumați, nu și cu acelea ale păstorilor nomazi. Se înțelege că la baza nomadismului, la păstori, stă schimbarea periodică a locuințelor, însă, întru cât de multe ori se întâmplă ca aceste schimbări să nu se facă în aceleași așezări, și aceasta, bine înțeles, din cauza unor împrejurări neprevăzute, atunci mișcarea păstorilor în masă, care ia o altă direcție decât cea obicinuită, până când găsește locuri mai sigure, ia caracterul unei adevărate migrațiuni nomade. Când pastorii aromâni din regiunea muntoasă a Pindului se coborau toamna regulat în câmpiile Tesaliei, pentru ca primăvara să se întoarcă iarăși în așezările lor fixe. pe vremea aceea, cu toate că, odată cu turmele își mutau familiile cu tot avutul lor mișcător, ei nu erau nomazi, pentru că nu o luau razna în lume, ca să trăiască azi într’un loc mâine într’altul. Tot așa și când pastorii aromâni din munții Albaniei se coborau regulat vara, în apropiere de Cavaia în Muzachia, sau în câmpia dintre Valona și Arta. Când însă împrejurări de nesiguranță îi sileau să-și facă mutările pe o distanță mai mare, obligând *fâlcările* cu *celnicii* în frunte să o apuce pe unde puteau mai bine, spre a se așeza în *tende* (corturi) sau *călive* (colibe), atunci mișcările lor nu mai erau simple deplasări periodice, ci mutări în toată regula, pe care le puteau face numai o populațiune care, în căutarea unei vieți mai tihnite, nu simțea vreo greutate prea mare că într’un anumit timp își va întinde corturile într’o regiune, pentru ca numai după câțva timp să se strămute în altă parte. Acest fel de mutări, care se observă și astăzi la Aromânii păstori din Albania, și chiar la păstorii albanezi, se datorește numai apucăturii de a duce o viață nomadă. Ceva mai mult, Fărșeroții, chiar după ce s’au așezat odată la munte cu toate familiile și avutul lor, n’așteaptă decât să se isprăvească iarba bună de păscut ca să se mute în altă parte. Ei continuă așa cu mutările până aproape de toamnă, când se coboară la șes. Se înțelege că nomadismul în păstorit, prezentându-se sub o formă de civilizație mai înaintată, trebuie deosebit de acela al triburilor de stepă, așa cum, pe nedrept, l-a

¹ N. Iorga, *Români și Unguri*, în broșura intitulată *Români și Slavi-Români și Unguri*, două conferințe ale Inst. p. studiul Europei sud. orient. București 1922 p. 41. Vezi și *Études Roumaines I. Influences étrangères sur la nation roumaine* p. 83; *Geschichte des rum. Volkes* I, p. 94, 98, 151.

socotit odată Pouqueville¹. În ori ce caz, într-o dată, odată cu mutările turmelor de vite, se asociază și grupul uman, ele țin tot de nomadism, și populațiunile care iau parte la ele nu pot fi decât nomade. Faptul acesta va fi făcut pe toți aceia care s'au ocupat cu geografia umană a Peninsulei Balcanice ca să numească pe pă orii aromâni „les derniers nomades européens”². Din cauza acestui nomadism cu mișcări periodice numai în vremuri de liniște, populațiunile românești din Peninsulă s'au mișcat, în cursul veacurilor mai întâiu de la miază-noapte spre miază-zi, iar după năvălirea Turcilor în Europa, aproape în fiecare veac se îndepărtau din centrele lor de la sud, în spre miază-noapte. Ei se instalau mai întâi în *călive* provizorii. După ce se încredințau bine despre siguranța locului, în apropierea călivelor își zideau case în piatră, din care mai târziu ieșeau comune mari, și chiar orașele. În foarte multe părți din Macedonia cele două feluri de așezări se văd încă până astăzi. În *Livădz*, mare comună locuită de păstori grămosteni, am avut prilejul să văd urme din așezările provizorii în călive. Ele erau grămadite mai multe la un loc, la o distanță de un kilometru departe de comună. Tot ca urme de așezări provizorii sânt și *Călivele al Badratexi* de lângă Selia, în regiunea Veriei. Aceluiași proces de mutări cu caracter nomad se datoresc așezările din Albania; acele din sudul Tesaliei, în care unii dintre păstori nomazi, cu timpul, s'au văzut nevoiți să-și schimbe și ocupațiunea; în fine, așezările din munții Balcani în Bulgaria și Serbia, precum și în Velebit. Ca urmare a acestui nomadism, a rezultat răsfirarea elementului românesc transdanubian peste întregul cuprins al Peninsulei Balcanice, iar din aceasta păstrarea, încă până în zilele noastre, a acelei puteri de coeziune, care se oglindește în portul și limba lor: ori unde se întâlnesc păstori aromâni, în Grecia ca și în Albania, în Serbia ca și în Bulgaria, ei se înfățișează îmbrăcați în același port tipic numai al lor³, vorbind un graiu unitar, fără mari diferențieri locale.

¹ „J'appellerai ces mêmes bergers — este vorba despre Aromâni — nomades, parce que, comme les Arabes du désert, ils vivent sous la tente, portant avec eux leurs autels, leurs familles et leur richesse” F. C. H. L. Pouqueville: *Voyage dans la Grèce* Vol. II p. 208.

² Cf. Philippe Arbos. *La vie pastorale dans les Alpes françaises*. p. 7.

³ Vezi capitolul „Păstorul aromân, viața și îmbrăcămintea lui”.

Trecând acum la celelalte popoare balcanice, nomadismul se mai întâlnește la păstorii albanezi. Grecii, Bulgarii și Sârbii cunosc viața păstorească numai sub forma de transhumanță. Numai la păstorii sârbi din Bosnia se mai păstrează ceva care s'ar asemăna cu nomadismul Cvijjić, vorbind despre stănele păstorilor din Hum, spune că ele „sânt colibi mici și puțin înălțate; ele sânt acoperite cu scânduri sau cu paie și se găsesc în părțile bogate în pășuni din sud-estul Bosniei: pe Igman, Bjelašnica și Treskovica. Păstorii vin în munți pe la începutul lui Iunie și se coboară după Adormirea Maicii Domnului. *Ei se mișcă ca și Fărșeroții*: Iarna trăesc lângă sate, iar locuințele de vară stau departe trei-patru zile drum pe jos. La stâne rar se văd oameni mai în vârstă. Acolo se găsesc femeile lor¹“. In ce privește pe Albanezi, viața nomadă la ei, astăzi, este mai puțin răspândită decât la Aromâni. Inșă, în timpurile mai vechi, dintre triburile de păstori așezate în nordul Albaniei, în munții Tomor și în o parte din regiunea Pindului, unde, în mijlocul așezărilor românești întâlnim nume de loc. albaneze din sfera vieții pastorale², cele mai multe duceau viață nomadă. Chiar astăzi o bună parte dintre păstorii nomazi din tribul Malisorilor petrec lunile de iarnă în partea apuseană a orașului Tirana, pe șesul care se întinde până la țărmul Mării Adriatice³. In timpurile mai vechi foarte mulți păstori albanezi, din partea sudică a Albaniei, apucau drumul pe valea Voiusei în spre Tesalia. Unii se reîntorceau la locurile de obârșie; înșă alții nu mai apucau să revină de unde pleaseră, pierzându-se, fie prin românizare, în mijlocul populațiilor aromânești, fie mai ales prin grecizare.

La Dacoromâni, ca și la celelalte popoare romanice, păstoritul sub forma lui nomadă, lipsește. Din cele ce vor urmă în celalalt capitol se va vedeă că nomadismul la Români, odată, a trebuit să aibă o întindere mult mai mare decât aceea care se vede astăzi la populațiunile românești din sudul Peninsulei Balcanice. Cu toate acestea, referindu-ne la stările actuale sau la acelea din veacurile mai apropiate de noi, încă nu s'au găsit nici în documente și nici în tradiția populară, dovezi din care am

¹ *Naselja srpskih zemalja* (1902) p. CXL și urm.

² Vezi capitolul „Păstoritul Aromânilor în toponimia balcanică“.

³ Fr. Nopcsa, *Albanien, Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien*. Berlin (1925) p. 167.

putea afla că această formă a păstoritului s'a continuat până în urmă de tot și la populațiunile din stânga Dunării. De altfel, în privința aceasta, nu avem nici lucrările de trebuință. În afară de expunerea lui Emmanuel de Martonne¹ și de studiul lui Ovid Densusianu², toate celelalte încercări, despre care se va vorbi pe rând și la locul lor, în cuprinsul acestui studiu, sânt simple expuneri parțiale și cu caracter regional din viața păstorească actuală la Dacoromâni. În toate aceste lucrări păstoritul, sub forma lui nomadă, nu apare nicăieri. Este drept că Ovid Densusianu, plecând de la părerea lui Ratzel după care „Hirten- und Nomadenleben sind fast gleichbedeutend“ admite că mutările păstorești la Dacoromâni s'au făcut sub forma nomadă. Dar din puținele citate ce dă autorul pentru ilustrarea acestui fapt, forma nomadă, cel puțin pentru veacurile mai apropiate de noi, nu reiese deloc. De altfel, Ovid Densusianu admite această formă și pentru celelalte popoare romanice, când spune „Același nomadism păstoresc e cunoscut în Sardinia, Elveția și Italia“. Din toată literatura ce am citit privitor la păstoritul celorlalte popoare romanice³ n'am putut da de forma lui nomadă. Aici avem păstoritul numai sub forma lui de transhumanță, despre care vom vorbi imediat. De altfel, și pasagiile pe care le citează autorul pentru mutările păstorilor din Spania sau Franța se referă numai la transhumanță și nicidecum la nomadism. Poate că Ovid Densusianu consideră transhumanța aceeași cu nomadismul. Noi, după definiția pe care o dă A. Fribourg, despre care va fi vorba mai jos, facem o deosebire între una și alta. De fapt, această deosebire este foarte mare. Într'un fel se prezintă păstoritul, când turmele de oi pleacă la vâratec sau la iernatec însoțite numai de ciobanii și câinii lor — cum este cazul la transhumanță — și într'altfel, când, odată cu turmele și cu păstorii, se ridică, după expresia păstorilor macedo-români, întreaga *fară*, adică toate familiile dintr'un sat cu tot avutul lor mișcător — cum este cazul la nomadism. Din studiul vieții păstorești, la Aromâni, noi nu prea credem nici în

¹ *La Valachie, essai de monographie géographique* Paris, 1902. Vezi mai departe despre această lucrare, în capitolul următor.

² *Păstoritul la popoarele romanice*, Extras din „Viața Nouă“, 1913. Vezi și P. Cancel, *Păstoritul la poporul român în Conv. Lit.* XLVII p. 852.

³ Aci este locul să mulțumesc colegului meu G. D. Serra pentru prețioasele indicațiuni ce mi-a dat cu privire la literatura păstoritului la popoarele romanice.

cea ce spune Ratzel, că adevărat „viața de păstori cu viața de nomazi ar fi aproape aceeași“. Din viața păstorească se poate naște ușor, în împrejurări despre care vom vorbi la sfârșitul acestui capitol, viața nomadă. Inșă etapa intermediară între cea dintâi și cea din urmă este transhumanța. Această formă de viață păstorească este generală la toate popoarele romanice care se ocupă cu păstoritul și ea s'a păstrat și la Dacoromâni. Aceasta, însă, nu ne împiedecă să admitem faptul că, în veacurile de mijloc, în vremurile de neliniște pentru neamul românesc, pe alocuri, transhumanța a evoluat la nomadism.

O altă lucrare asupra păstoritului din ținutul Sibiului¹, în care autorul se încearcă, numai în treacăt, să aducă în legătură forma mutărilor păstorești din Ardeal cu migrațiunile păstorilor aromâni, este și aceea a lui M. Dragomir², care se va publica în *Lucrările Institutului de Geografie din Cluj*. Nici în această lucrare, pe care am cetit-o cu multă atențiune, grație bunăvoinții domnului coleg G. Vâlsan, care mi-a pus-o la dispoziție în scris, nu s'au adus dovezi suficiente pentru ilustrarea păstoritului la Dacoromâni sub forma lui nomadă. Alcătuirea stânelor jînărești, din care autorul se încearcă să dovedească migrațiunile păstorilor ardeleni cu caracter nomad nu ajung aproape mai deloc. Ele ar fi putut fi întrebuițate tot așa de bine și de către păstorii transhumanți.

O altă formă a păstoritului la Aromâni este și transhumanța.

Prin transhumanță se înțelege, de obicei, mutarea alternativă și periodică a turmelor, însoțite numai de păstori, între două regiuni de climat deosebit³. Intre nomadism și transhumanță,

¹ Tot despre oieritul din ținutul Sibiului găsim un interesant capitol în lucrarea lui Victor Păcală, *Monografia comunei Rășinariu*, Sibiu (1915), p. 291 și urm. Autorul acestui studiu susține într'un loc că păstorii ardeleni „Nu arare ori, trecând Dunărea în Bulgaria și Rumelia, vărau prin munții Balcani și chiar și prin Macedonia și Peloponez“. Migrațiunile lor în Bulgaria și Rumelia ar fi cu puțință. Dar pentru cele din Macedonia și mai ales, din Peloponez ar trebui să avem dovezi.

² *Din trecutul oierilor mărgineni și în deosebi al celor sălișteni*.

³ Nous définissons la transhumance: le déplacement alternatif et périodique des troupeaux entre deux régions déterminées de climat différent. La transhumance peut être effectuée par le gros ou le petit bétail. (A. Frébourg, *La transhumance en Espagne*, publicat în *Annales de Géographie*. No. 105, Anul XIX, p. 231, nota.)

aceasta din urmă este mai veche. Cu toate acestea, ținându-ne de starea actuală a păstoritului la Aromâni, transhumanța nu numai că nu este așa de răspândită, dar nici măcar plăcută. Ea se practică mai mult de nevoie și anume în regiunile în care bărbații, putându-se ocupa și cu altceva decât cu creșterea turmelor de oi, se duc în parte cu vitele la păscut, o altă parte rămâne acasă cu femeile ca să se îndeletnicească cu alte treburi. Aromânii din Tesalia, grupați în comunele Șescu, Alimeri, Bahče și altele, din apropierea orașului Volo, vara își trimit turmele de oi la munte, numai sub conducerea câtorva păstori, iar restul familiilor rămâne acasă, ocupându-se cu munca câmpului.

Nu se știe adevărata cauză, pentru care păstori aromâni, în regiunile și vremurile liniștite, n'au continuat cu această formă a păstoritului. Se pare că ei au evitat mișcările sub formă de transhumanță, numai din pricina neplăcerilor ce se iveau în viața de familie. Păstori trebuie să stea luni întregi departe de femeile și copiii lor. Nu arare-ori întâlnim în poeziile lor populare accente de durere, tocmai din cauza că femeile se vedeau nevoite să stea vecinic despărțite de bărbații lor:

Picurarl'i di la oi
Tut ma fug ș-mutresc napoi.
Și laile mul'eri a lor
Blăstimă cu caplu gol.
Blăstimă cu caplu gol,
Di s'avdză pân tu nior:
O moi, lai, punte din Arta,
S-cadă sfulgul si te-aspargă!
S-easă arâulu si-n-ti neacă,
S-no-aibă oile pri iu s-treacă!
Să s-toarnă bărbațl'i acasă,
S-n'adunăm deadun pri measă,
Că nă h'im cavai di noi,
Mpărțite ca nel' di oi!

Păstori de la oi
Tot se duc privind napoi.
Și biete neveste ale lor
Blestemau cu capul gol.
Blestemau cu capul gol,
De se auziă până la nori:
Tu, punte din Arta blestemată,
Trăzni-te-ar fulgerul odată!
Să iasă râul să te înece,
Să n'aibă oile pe unde trece!
Să se'ntoarcă bărbații acasă,
Să ne strângem și noi la masă,
Căci sântem ca vai de noi,
Impărțite ca miei de oi!

Lit. Pop. 936.

¹ Și tot așa întâlnim foarte des cântece cu versuri ca:

Ună veară mare, mare,
Nu-ți viniș, lai picurare,
Ta s-dai pân di mul'are,
Să dai semnu că ti doare!

Timp de o vară, vară mare.
Nu veniși, măi păcurare,
Să-ți vezi biata ta muiere,
Să dai semn că te doare!

Lit. Pop. 937.

Dintre celelalte popoare balcanice transhumanța este cunoscută mai mult la Sârbi și Albanezi; mai puțin la Bulgari și Greci.

În ce privește păstoria transumanți sârbi, așezările lor de pe versantul panonic se întindeau odată în regiunea Moravei din Zlatibor și de la muntele Rogozna (între Mitrovița și Novi-Pazar) până la Lika în Croația. Chiar astăzi numărul păstorilor transumanți din această regiune întrece pe acela al locuitorilor care se ocupă numai cu agricultura¹. Mutările păstorilor muntenegreni nu diferă de acelea ale păstorilor albanezi. Vara își țin turmele pe înălțimile munților, iar iarna se coboară pe țărnul mării din regiunea Muntenegrului și pe lângă Podgorița. Cu patruzeci de ani înainte, ei își mânau turmele la iernatec și mai în spre miază-noapte, în Posavina din Bosnia².

La păstoria Albanezi mișcările de transumanță se fac mai cu deosebire între Școdra (Scutari) și Avlona. Păstoria malisori de pe versaturile meridionale ale munților Prokletje precum și Miridiții din regiunile muntoase de lângă Drin iernează în litoralul de lângă Leš (Alessio), la poalele munților Mali-Rensit și Mali-Kakaričit³. Păstoria bulgari pleacă din trei centre în tot atâtea direcțiuni: cei din munții Balcani își mână turmele la iernatec în regiunile dunărene, în ținuturile orașelor Rușciuc și Svistov, iar înainte de războiul balcanic și le mânau în Dobrugea; cei din Sredna-Gora în comunele situate pe valea Mariței, iar păstoria din Rodope ajung până în Tracia, în satele din câmpia ce se întinde dealungul litoralului Mării Egee⁴.

La popoarele romanice transumanța este singura formă a vieții pastorale. În Italia de sud drumurile urmate de păstoria transumanți „tratturi“ se mențin încă din epoca păstoritului roman. Iarna turmele petrec în Tavolieri di Puglia, iar vara în regiunile muntoase din Molise și Abruzzi⁵. Cu toate acestea, în foarte

¹ Cvijić, *La Péninsule Balcanique*, Paris, 1918, p. 180.

² *Naselja srpskih zemalja* (1902). Vol. I, p. CXXVII.

³ Cvijić, *o. c.*, p. 182.

⁴ Despre păstoritul la Bulgari, vezi D. Marinov, *Gradivo za veštvestvata kultura na zapadna Bălgarija*, capitolul *Skotovatsvo*, publicat în *Zbornik*, XVIII, p. 163. — B. Dečev, *Srednorodopsko ovčarstvo*, publicat în *Zbornik*, XIX, p. 3–92, și Cvijić, *o. c.*, 182.

⁵ „Die Ueberreste der römischen Hirtenwirtschaft sind bis heutzutage in der Vieh-, besser Schafzucht Apuliens in den sogenannten „Tratturi“ zu finden, welche in den Provinzen Apulien, Kalabrien und Basilicata des

multe regiuni din țările romanice, ea își schimbă din ce în ce mai mult forma ei veche. Progresul în mijloacele de locomoțiune ca și neajunsurile de tot soiul ce se iscau între păstori și agricultori, din pricina stricăciunilor ce pricinuiau turmele de oi, în drumul lor la munte, au făcut pe proprietarii de turme să se gândească la găsierea altor mijloace de transport pentru mutarea oilor la văratec. În multe părți, astăzi, ea nu se mai practică așa cum ne-o descrie autorul celui mai bun studiu de transhumanță în Spania¹. Cu începerea veacului al XX s'au construit trenuri speciale pentru transportul turmelor de oi. Acestea sânt mănate numai până la stația cea mai apropiată, unde vagoane amenajate anume pentru acest scop și prevăzute cu tot nutrețul de trebuință le așteaptă ca să le transporte până la locurile de pășunat. În modul acesta direcțiile drumurilor urmate de păstorii transhumanți încep să dispară.

La Dacoromâni această formă de viață păstorească continuă încă până în zilele noastre, ca la popoarele din Peninsula Balcanică. Până pe la 1906 mișcările de transhumanță se făceau liber dintr'o parte și alta a Carpaților. Față de o astfel de mișcare nu există nici o graniță. Păstorii ardeleni cunoscși sub numele de *m o c a n i* (cei din Săcele și împrejurimi), *m o r o e n i*

heutigen italienischen Königreichs Staatsgüter bilden. „Tratturi“ werden jene breiten Wiesenwege genannt, auf welchen das Vieh auf die Weide getrieben wird. Im Winter hält sich die Herde in der Gegend des sogenannten Tavogliere di Puglia auf, im Sommer wird sie aber auf die Weiden der Molise und der Abruzzen getrieben“ (Dr. Ludwig von Thallóczy, *Illyrisch-Albanesische Forschungen*. Bd. I, p. 49).

¹ „Depuis près de mille ans, la transhumance s'est exercée en Espagne avec une ampleur et dans des conditions telles qu'on ne les retrouve à ce degré nulle part ailleurs dans l'Europe. Du Nord au Sud, de l'Est à l'Ouest, d'immenses troupeaux se déplaçaient hier encore; des Pyrénées à l'Ebre, de la Galice et de Monts Cantabriques à la Manche et à l'Estremadoure, des Monts Ibériques à la Nouvelle Castille, de l'Andalousie à Valence, c'était comme un flux et reflux de laine, une oscillation rythmique des troupeaux. Par groupe de 10.000, suivant des routes spéciales, les moutons allaient, tondant l'herbe à ras, piétinant et tassant la terre. Chaque groupe était divisé en troupeaux secondaires, de 1000 à 2000 têtes; un „mayoral“ guidait la bande; des „rabadanes“, aidés de bergers, poussaient les bêtes; armés de frondes, porteurs de longues houlettes, les pasteurs traversaient, deux fois l'an, la péninsule, avec leurs mules, leurs chaudrons et leurs chiens“. (A. Fribourg, *La transhumance en Espagne*, în *Annales de Géographie* XIX Année, No. 105, din 15 Mai 1910, p. 231).

(din partea Branului și Țara Bârsei), țuțueni (din părțile Sibiului) și frățuți (din Banat) își iernau turmele de oi în șesurile Munteniei sau pe colinele Olteniei¹. Până pe la 1630 ei nu erau supuși la nici o dare către stat. Plăteau ca și celnicii aromâni, numai o dare boierilor, proprietari pe terenurile de pășunat².

*

Trecând acum la cauzele care au determinat nomadismul la păstorii aromâni, trebuie să mărturisim că cunoașterea lor nu prea este ușoară, dacă ținem seamă de vechimea lui. De obicei se crede că la baza nomadismului păstoresc din orice țară, în afară de cursul anotimpurilor care determină contraste între felurile părți ale aceleași regiuni, mai stă și repartiția rară a pășunilor precum și epuizarea lor după un anumit interval³. Toate acestea puteau foarte bine să determine mutările de transhumanță. Pentru mutările nomade trebuie să fi intervenit încă un factor. Aceasta nu poate fi decât nesiguranța. Autorul unui studiu asupra vieții păstorești în Algeria, arată că, înainte de ocupația franceză, toate triburile care se îndeletniceau cu creșterea turmelor de oi, trăiau într'un continuu războiu. Mutările de turme nu se puteau face decât numai dacă, împreună cu păstorii și alaiul de câni ciobănești, plecă și întregul trib, înarmat până în dinți. Ei duceau aceeași viață nomadă ca și păstorii aromâni. Mai târziu, când ocupația franceză, odată cu administrația sănătoasă, a adus și siguranța în viața și avutul triburilor, acestea nu mai simțeau nevoia ca să însoțească turmele la munte cu tot avutul lor, și treptat viața păstorească, sub forma ei nomadă, s'a schimbat în simplă transhumanță⁴.

Și la păstorii aromâni lucrurile, la început, trebuie să se fi întâmplat la fel. Ne aducem aminte de stările triste în care se află întreaga Peninsulă Balcanică în timpul năvălirii popoarelor

¹ E. de Martonne, *La vie pastorale et la transhumance dans les Carpathes méridionales. Leur importance géographique et historique* (Sonderabdruck aus den Sammelwerken zu Fr. Ratzels Gedächtnis, Leipzig, 1904, pag. 227—245).

E. de Martonne, *Viața păstorească în Carpații români*. (Conferință publicată în *Conv. Lit.*, XLVI 122—127).

² Ștefan Mețș, *Păstori Ardeleni în Principatele Române* (Extras din „Anuarul Institutului de Istorie Națională“ Anul III), p. 7 (în Anuar p. 299).

³ Philippe Arbos, *o. c.*, p. 7.

⁴ N. Lacroix, *L'évolution du nomadisme en Algérie*. Alger et Paris, 1906.

slave. Ele n'au fost mai bune nici după așezarea Turcilor în Europa. Ar trebui să reproduc toate capitolele din magistrala lucrare a lui Cvijić, referitoare la mișcările popoarelor balcanice sub nefasta stăpânire otomană, ca să se vadă ce au avut de îndurat atât agricultorii cât mai ales crescătorii de vite. În vremurile acelea, singurul mijloc de apărare pentru păstorii aromâni nu putea fi altul decât dacă, odată cu mutările periodice ale turmelor de oi, se mutau și *fălcările* înarmate, întocmai ca triburile algeriene, pentru preîntâmpinarea oricărui atac din afară. Acest procedeu, la început, justificat prin stările de nesiguranță, mai târziu a ajuns un fel de obicinuință. Iar astăzi, când pretutindeni la Aromâni păstoritul este în decădere, se mai găsesc comune în Pind cu totul lipsite de turme de oi, care nu așteaptă decât apropierea toamnei, ca să apuce drumul pribegiei în orașele și comunele din șes. Iată în ce termeni ne caracterizează această pornire a păstorilor aromâni arheologul francez L. Heuzey, care a cunoscut mai de aproape pe păstorii nomazi din Acarnania, Etolia și Olimp: „Deplasarea pentru Aromân nu este una din acele necesități pe care numai forțat trebuie să o suporte, ci o simplă nevoie a naturii sale; este propriu zis viața sa. Nu știu ce spirit schimbăcios și mobil i-a trecut prin vine. Desprins din solul, în care alții sânt ca și înrădăcinați, cineva ar crede că de la turmele de oi și-a luat acest instinct, care, în fiecare an, îl face să suie munții, pentru ca mai pe urmă să-l coboare în regiunile de la șes“¹.

¹ L. Heuzey, *Le monte Olympe et l'Acarnanie*, Paris (1866) p. 270. Acest pasaj este citat și de N. Iorga din François Lenormant (scriitor francez care a scris în urma lui Heuzey) în întinsa recenzie făcută asupra lucrării *The nomads of the Balkans* de Wace și Thompson în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, II-ème année (1915), p. 107. Lenormant, afară de primele câteva pagini, în care se ocupă cu istoricul Aromânilor, toate celelalte informațiuni le-a luat de la W. Martin Leake (*Researches in Greece*) și mai cu deosebire de la Heuzey, a cărui operă apăruse cu șase ani înainte de publicarea micului studiu *Les pâtres valaques de la Grèce* apărut în *Revue Orientale et américaine* dirigé par M. Léon de Rosny (1865), pp. 237–255. Dar Lenormant nu s'a mulțumit să împrumute de la autorii citați numai unele cunoștințe privitoare la Aromâni, ci a reproduș și pasajii din Heuzey, cum este cazul cu rândurile de mai sus, fără să citeze pe autor. Faptul acesta a fost observat și de E. Picot, *Les Roumains de la Macédoine* (1875), p. 30, când spune: „M. François Lenormant, qui a publié, en 1865, une étude sur *les Pâtres valaques de la Grèce* n'échappe pas aux

2. Vechimea nomadismului la Aromâni.

Aromânii nomazi din veacurile de mijloc. — Agricultura la Aromâni. — Celnicatul și fâlcările.

Viața nomadă la Aromâni se arată a fi mult mai veche decât primele informațiuni care ne vin din partea scriitorilor bizantini. Dacă dintre toate îndeletnicirile poporului român, păstoritul a fost o specialitate a lui, în schimb, nomadismul a fost și continuă să fie, încă până astăzi, o specialitate a Aromânilor și peste tot a românismului din dreapta Dunării. Nu se poate ști dacă în vremurile istorice și Românii din nordul Dunării au cunoscut această viață. Judecând însă după documentul viu al graiului, care se arată același pentru toți Românii de pretutindeni până la despărțirea lor definitivă în populațiunile actuale, se pare că o bună parte dintre Românii nordici care nu se ocupau cu agricultura, au împărtășit această viață. Identitatea schimbărilor ce a suferit graiul Românilor din regiunile carpato-dunărene spre a ajunge la același idiom romanic, din care, mai târziu eră să iasă o limbă românească unitară, se arată nu numai în elementul de bază — latin, dar și în cele mai vechi împrumuturi de la Albanezi, Greci și Slavi, ca și în unele rămășițe de moștenire străbună. Toate aceste semne, care se văd lămurit în documentul limbei, ne dau dovada sigură că, într'o vreme de mare neliniște pentru romanitatea carpato-dunăreană, care a urmat după cotropirea Peninsulei Balcanice de către Slavi sau alte popoare năvălitoare, cea mai mare parte din populațiunile românești, conduse în organizații sociale primitive: în voievodate și cnezate dintr'o parte, în celnicate din altă parte, trăind mai mult în munți și îndeletnicindu-se cu păstoritul, treceă de la o regiune la alta, se întâlneau între ei, vorbind același graiu românesc.

De altfel, aceste treceri sau mutări de la o regiune la alta se fac încă până astăzi. Păștorii nomazi din Albania și Pind, după un drum de 15—30 de zile, ajung cu turmele unii în Acarnania și Etolia, alții în Tesalia până la Poalele Olimpului, iar cei din munții Gramoste, până în Macedonia. Cu două sute de ani înainte,

critiques que nous avons dirigées contre les voyageurs français. Il n'a songé aux Roumains de la Grèce que loin de la Grèce et s'est contenté d'en parler d'après les *Researches* de Leake et *l'Exploration* de M. Heuzey. Qu'on me cherche donc pas dans son mémoire des faits peu connus".

păstorii din Pind ajungeau până în Tracia occidentală, iar cei din Gramoste înaintau și mai departe, până în munții Rodope și Balcani din Bulgaria. De aci, care mai puteau, se întorceau în ținuturile lor de obârșie, însă cei mai mulți își schimbau direcția mutărilor, unii îndreptându-se în spre câmpiile dunărene, acolo unde se puteau întâlni cu frații lor din nordul Dunării, alții în regiunile de șes, dealungul Mării Egee, iar alții până aproape de câmpia Salonicului. Tot așa trebuie să se fi mișcat cu 7—8 veacuri înainte și falcările celnicilor de sub stăpânirea lui Niculița, pe care, probabil, după o denumire aromânească „papu Niculița“, cronicarul anonim al răscoalei Aromânilor din Tesalia (1065) și-l însemnează „*πάππος Νικολίτζα*“¹. Nu vorbim, desigur, despre migrațiunile Vlahilor din Serbia, pomeniți în atâtea hrisoave și documente sârbești. Aici am vrea să insistăm numai asupra faptului că aceste mutări, sub forma lor nomadă, n’au putut lipsi, în vremurile mai vechi, nici în nordul Dunării. Pentru aceasta, în primul rând, ne dau dovadă urmele toponimice din sec. XII—XIII, rămase până la noi în Galiția² și peste tot în nordul Carpaților, după aceea mișcările de mai târziu ale ciobanilor români din Ardeal pe câmpiile Principatelor române până în Dobrogea, iar pentru Români din Țară, coborîrea regulată a păstorilor din regiunile Carpaților în ținuturile de șes dealungul Dunării. Aceste mișcări periodice care au avut loc în toate timpurile și peste tot în cuprinsul ținuturilor locuite de populațiunile românești au făcut pe E. de Martonne, care cel dintâiu a schițat în mod sistematic viața păstorească la Români, să ajungă la convingerea că odată aceste migrațiuni, sub forma lor nomadă sau de transhumanță, au avut loc „de la Galicie jusqu’au cœur de la Grèce“³.

Dar dacă mișcările păstorilor aromâni sub forma lor nomadă până în sec. X. se pot numai presupune, de la această dată ele apar în istorie, ori de câte ori întâmplări din imperiul bizantin se legau cu mici evenimente din viața păstorilor vlahi din Peninsula Balcanică. Ceva mai mult, dacă ar fi să ne luăm după un pasagiu luat din însemnările mănăstirii Castamunitu

¹ N. Iorga, *Notele unui istoric* publicate în *Anal. Acad. Rom.* XXXV p. 138.

² Fr. Miklosich, *Die Wanderungen der Rumunen*.

³ Emmanuel de Martonne, *La Valachie, essai de monographie géographique*. Paris (1902). Capitoulul: *La vie pastorale* p. 117.

și relevat pentru întâia dată de Tomaschek¹, Vlăhi, care nu puteau fi decât numai păstori nomazi, se pomenesc în apropierea peninsulei Calcidice încă din sec. VII, acolo unde astăzi ei nu există decât numai pentru lunile de vară, însă, după cum vom vedea în capitolul următor privitor la migrațiunile actuale ale Aromânilor, pomeniri vechi despre existența lor la Sfântul Munte nu lipsesc pentru vremurile care au urmat după sec. XIII. În aceste însemnări se spune că „în zilele împăratului iconoclast Vasilie (726—780) neamurile din amândouă malurile Dunării, folosindu-se de neliniștea în care se află imperiul, mai cu deosebire fiindcă împăratul însuși ducea lupta în contra icoanelor, pe atunci așa numiții Rinchinii și mai cu deosebire Vlahorinchinii și Sagudații, ocupând Bulgaria și întinzându-se puțin câte puțin în diferite locuri, se făcură stăpâni pe Macedonia, și la urmă veniră la Sfântul Munte cu femei și cu copii, căci nu eră nimeni care să-i oprească și să se lupte cu ei. Aceștia fură, cu timpul, introduși în învățăturile creștinești de către sfinții părinți, crezură în aceste învățături și la urmă de tot ajunseră creștini. Iată și citatul: κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν εἰκονομάχῳ βασιλέων (726—780) τὰ ἔθνη ἀπὸ τὰ παραδουνάβια μέρη, εὐρόντα καιρὸν ἀναρχίας, διότι οἱ βασιλεῖς τῶν ρωμαίων εἶχον πόλεμον κατὰ τῶν ἁγίων εἰκότων οἱ ἄσεβεῖς, τότε δὴ τότε οἱ λεγόμενοι Ῥηγῖνοι καὶ ἀπλοῦστερον Βλαχορηγῖνοι καὶ Σαγονδάτσιοι, ἔξουσιάσαντες τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἀπλώσαντες ἀπὸ ὀλίγον κατ'ὀλίγον εἰς διάφορα μέρη, ἐκυρίευσαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, τέλος ἦλθον εἰς τὸ Ἅγιον ὄρος με ὄλα τοὺς τὰ γυναικόπαιδα, διότι δὲν ἦτο τινάς, νὰ τοὺς ἀντισταθῆ καὶ νὰ τοὺς πολεμήσῃ οὔτινες με τὸν καιρὸν ἐπειδὴ ἐκατηχίθησαν ἀπο τοὺς ἁγίους πατέρας, ἐπίστευσαν καὶ ἐγιναν τέλειος χριστιανοί. Mai întâiu, observăm că Vlahii apar în tovărășia Rinchinilor și a Sagudaților, două tulpini slave, dintre care cei dintâi își aveau locuințele lângă râul Πήγιος, care curge în Golful Rendina, la nordul Calcidiceii, iar cei din urmă între câmpia dintre Salonic și Veria². Dacă greutatea ce prezintă această însemnare, după cum observă Tomaschek, prin transpunerea celor două tulpini Slave în vremea lui Vasilie Iconoclastul, atunci când ei se aflau așezați în acele părți încă pe vremea lui Constantin Pogonatul, s'ar putea înlătură, și pe lângă aceasta, părerea lui

¹ W. Tomaschek, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel* p. 43.

² Const. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*. Praga (1875) p. 120. Vezi și Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, Tome I, harta de la sfârșit.

Drinov asupra originii numelui Rinchini de la râul Ρήγιος, ar rămâneă stabilită, atunci n'ar fi greu să admitem că acei Vlahorinhini ar fi Vlahi care își aveau locuințele în apropierea aceluiași râu, după care au fost numiți și Slavii¹. De această părere este și N. Iorga². Cum că acești Vlahi erau populațiuni românești din ramura românismului sud-dunărean, prin urmare aceiași cu strămoșii Aromânilor, aceasta se dovedește și din informațiunile de mai târziu ce avem asupra acestui element din aceste părți. Tot din aceste informațiuni rezultă și ocupațiunea lor cu păstoritul. Dar că și acești păstori Vlahi duceau o viață nomadă ca și acei pomeniți cu un veac doi mai târziu, aceasta, cred că se lămurește pe deplin din adaosul explicativ al scriitoarei Anna Comnena, când, vorbind despre Vlahii care luaseră parte în armatele lui Alexios I (1091) în lupta în contra Cumanilor, socotindu-i ca nomazi: ὅπως τὸν νομάδα βίον εἶλοντο, mai adaogă: Βλάχους τούτους ἢ κοινῇ καλεῖν οἷδε διάλεκτος (= quos Blachos vulgari lingua vocare solent)³. Acest adaos, pe care scriitoarea găsește de trebuință ca să-l dea numai pentru specificarea Vlahilor nomazi, provine desigur din faptul că, până la ea, Vlahii din Peninsula Balcanică nu erau cunoscuți numai ca un popor care se ocupă cu păstoritul, dar care duc și o viață nomadă. De aceea și în pasagiul din Skilitzes-Kedrenos, relevant pentru întâia dată de Tomaschek⁴: τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαβίδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίω ἀναιρεθεῖς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας;

¹ „Neu und eigentümlich in jener Notiz ist nur die vulgäre Namensform Βλαχορηχίνος, welche darauf hindeutet, dass das (nach dem Flusse Ρήγιος, Ρύγχοσ Βρύχοσ in der nördlichen Chalkidike genannte) Volk der Ρυγγίνοι ausser dem herrschenden slowenischen Bestandteile auch noch das einheimische wlachische Volkselement umfasst hat, das sich mit der Zeit stärker erwies“. (Tomaschek o. c. p. 44).

² N. Iorga, într'o recenzie făcută asupra lucrării lui Constantin I. Amantos, Μακεδονικά συμβολή εις τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας; Athènes 1920, vorbind despre acești „Vlachorynchines (βλαχορύγγιοι), qui survécurent, dans la compagnie des Slaves, dans la Macédoine au VII-e siècle“, adaogă că „ce sont des Vlaques dont le nom ethnique est effublé d'un épithète qui vient de la rivière sur les bords de laquelle ils vivaient“ (*Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, VII-ème année, N-os 10—12 p. 81).

³ Anna Comnena, Vol. I p. 395.

⁴ Ueber *Brumalia und Rosalia* p. 401.

καὶ τὰς λεγομένας καλὰς ὄρῃς παρά τινων βλαχῶν ὀδιτῶν¹, este vorba tot despre Vlahii nomazi, dar care de astă dată nu erau nici păstori și nici vagabonzi, ci, *cărvănari*, sau cum am zice în limba albaneză *uđetar* (de la uđe „drum“), așa cum mai târziu îi întâlnim și la Vlahii din Serbia sub numele de *chelători* sau *călători* (de la „cale“) ².

Dacă însă din toate aceste întâmplări relevate de scriitorii bizantini viața nomadă a Vlahilor mai mult se subînțelege, iată că în sec. XI un eveniment de mai mare însemnătate se petrece în aceea Tesalie, care acum eră ocupată așa de mult de Vlahi, încât stăpânirea bizantină se văzù nevoită să institue o administrație specială pentru toți Vlahii din Elada: ἀρχὴ τῶν βλάχων Ἑλλάδος³, eveniment care de astă dată ne arată și direcția în cotrò se făceau mutările Vlahilor nomazi. Este vorba despre aceea mișcare a Aromânilor din 1065 în contra stăpânirii bizantine, relatată de Kekaumenos, la care fu nevoit să se asocieze și bătrânul Niculiță, mai-marele peste Vlahii din Tesalia. Eră gata să înceapă lupta, însă fiind în mijlocul verii, mulți dintre Vlahi lipseau din Tesalia. Această lipsă dă prilej cronicarului, care ne povestește întâmplarea în toate amănunțele ei, să adauge că Vlahii petrec vara în Munții Bulgariei: Ἔως τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας, unde din luna lui Aprile și până în Septembrie, ei locuesc împreună cu avutul lor în vite și cu familiile lor, pe munții cei înalți și în locurile cele mai reci: τὰ κτήνη καὶ φαμίλιαὶ αὐτῶν εἰσὶν ἀπὸ Ἄπριλλίου μηνὸς ἕως Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐν ὕψηλοῖς ὄρεσι καὶ ψυχροτάτοις τόποις⁴. Noi nu putem ști cu precizie care munți anume înțelege autorul prin „munții Bulgariei“. Știm atâta numai că Bulgaria lui Kekaumenos este aceea a lui Simeon, supusă de către Vasilie al II Bulgaroctonul și că în cazul acesta s'ar putea presupune mai de grabă munții Macedoniei și ai Traciei decât munții Balcani. De fapt, numai cu un veac mai târziu, când grosul populațiunilor nord-dunărene se găseau în locurile pe care le ocupă și astăzi, pomenirea Vlahilor în Munții Balcani ca și în Rodope și Tracia abundă tot mai mult. O *Valahie Albă* (Bela-Vlaška) în opoziție cu *Valahia Neagră* (Kara-Vlaška) din nordul Dunării

¹ G. Cedrenus, II, p. 435.

² Vezi V. Bogrea în *Bulletin de l'Inst.* VII p. 50—53 și S. Dragomir *Vlahii din Serbia* p. 286 și 298.

³ Vezi mai pe larg N. Iorga, *Notele unui istoric* p. 132.

⁴ W. Tomaschek, *o. c.*, p. 64

apare între munții Balcani și Dunăre¹. Nu putem ști cu siguranță, dacă Vlahii din acest ținut făceau parte din populațiunile românești sud-dunărene, dar dacă ar fi să admitem la baza acestei denumiri haina albă a Vlahilor balcanici, atunci am fi înclinați să credem că ei țineau mai mult de frații lor din Balcani și Rodope. De altfel, și cronicarii, începând cu Niceta Honiatul până la Cantacuzen² vorbesc despre acești Vlahi nomazi. Cel dintâiu, povestind felul cum Petru și Asan au început lupta în contra stăpânirii bizantine, adaugă că în biserica cu hramul Sf. mucenic Dimitrie, zidită de amândoi frații, între lumea strânsă la biserică, ca să ațâțe pe Români în războiul ce trebuia să fie dus în contra Bizantinilor, „se aflau mulți oameni îndrăciți, bărbați și femei, *cu pleoapele întoarse și înroșite*, cu părul vâlvoiu . . .”³. Acest obicei de a-și întoarce pleoapele, când cineva vrea să sperie pe alții și în special pe copii, Aromânii nomazi îl au și astăzi. Nu știu dacă el există la Greci și la Albanezi, însă Bulgarii nu-l au (cf. și G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien* p. 49—50). Sistemul de luptă al acestor Vlahi, relevat de N. Iorga⁴, se aseamănă cu acela al Vlahilor lui Niculiță din Tesalia, despre care s'a vorbit mai sus. Dacă, acum din punctul de vedere filologic, urmele acestor Vlahi, care se văd astăzi în numele de localități de origine românească în Balcani, arată mai mult o înfățișare dacoromână, prin aceea că ele prezintă labiale nealterate⁵, această constatare vine să confirme ceea ce am susținut

¹ „Die zwischen Hämos und Donau lebenden Wlachen, deren Land meist als Weiss-Wlachie n bezeichnet wird, verschmelzten sich allmählig mit den slavisierten Bulgaren“ (C. Hopf, *Geschichte Griechenlands*, vol. VI, p. 165). „Klein-Wlachie n war zu jener Zeit in Aetolien, Weiss-Wlachie n in Moesien, Schwarz-Wlachie n (Μαυροβλαχία) in der Moldau“ (Const. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* p. 218. Vezi și p. 376. Cf. și Cvijić, *La Péninsule Balkanique* p. 165: „Il y avait une Valachie Blanche dans les Balkans et au Nord des Balkans“. Cf. acum în urmă și Al. Philippide, *Originea Românilor* vol. I p. 709.

² „Ἐνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακκικοῦ γένους ρωμαῖα Σερμπαίων ἀνομασιμένον τῶν ὄντων ἀποστερήσας (I. Cantacuzen, vol. I p. 146).

³ Gheorghe Murnu, *Din Nichita Acominatos Honiatul*, in *Anal. Acad. Rom. Tomul XXVIII*, p. 379.

⁴ N. Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*. B. I p. 95.

⁵ Const. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien* p. 123—124; G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien* în *Jahresbericht XIII* p. 45 și Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-române în Dacoromania III* p. 145 și urm.

la congresul filologilor din țară¹ că a existat o vreme, când și în dialectul aromân nu toate labialele erau alterate. În munții Rodope păstorii nomazi valahi s'au păstrat până în veacurile din urmă². În fine, pretutindeni până unde au ajuns strămoșii Aromânilor la nordul ca și la sudul³ Peninsulei Balcanice, și din timpurile cele mai vechi, ei sânt relevați ca păstori care își schimbă locuințele: „*erat id genus hominum vagum, incertis errans sedibus*“⁴, ducând împreună cu ei familiile și tot avutul lor.

Dintre toate celelalte popoare balcanice, această vechime se constată numai pentru poporul albanez. Într'o lucrare scrisă de un călugăr francez, în anul 1308, alături de informațiunile ce ni se dau cu privire la producțiunea solului din Albania, ni se mai spune, în ce privește așezările și îndeletnicirile Albanezilor, că ei „*civitates, castra . . . non habent, sed habitant in papilionibus et semper mouentur de loco ad locum per turmas et cognationes suas*“⁵. Acest citat, precis în expunerea mișcărilor nomade ale Albanezilor, ar putea servi ca un pendant la ceea ce a spus Kekaumenos despre Aromâni. Mai departe, în cuprinsul acestei lucrări vom vedea cum acest paralelism în viața celor două popoare cu legături vechi în Peninsula Balcanică se arată și în alt domeniu din viața lor păstorească⁶.

*

Dar dacă din cele expuse mai sus, reiese faptul sigur că, de la începutul așezării lor în Peninsu'a Balcanică, Aromânii au

¹ Th. Capidan, *Aromânismele din dialectul daco-român și problemele care se leagă de ele* publicat în *Junimea Literară* An. XIV p. 275.

² „Südlich von Morrha lag das Ländchen Merope, von bulgarischen und rumunischen (Wlachischen) Hirten bewohnt“. (C. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe* (1877) p. 98).

³ „Der Genuese Domenico Mario Negri erzählt in seiner Geographie [Domin. Mar. Niger, *Geographicorum comentariorum libri XI* Basileas 1557 fol. p. 279], dass unweit des Flusses Echedofos (jetzt Gallico) „*ager a pastoribus vicatim habitatur, quos Morias seu Flaccos appellant*“. Letztere sind ohne Frage Wlachische Colonisten, Hirten die sich selbst Rumänen d. h. Ῥωμαῖοι nannten“. (Hopf, *Geschichte Griechenlands* VI p. 267).

⁴ Cf. Pachymeres, vol. II, p. 106: „τὸ δὲ γε βλαχικόν, ὃ δὴ σχεδὸν ἀπὸ τῶν ἐξωτέρω τῆς πόλεως ἐς βιζήην καὶ πύργω εἰς πλῆθος ἀριθμοῦ κριττον ποσοῦμενον παρατέτατο. ἔθνος δισχωρίας χαλρον καὶ βοσκήμασι προσανέχον...“

⁵ Olgierd Gojka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis „Imperium Constantinopolitanum Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“* Anno MCCCVIII exarata. Cracoviae (1916) p. 26.

⁶ Pentru forma veche a păstoritului la Albanezi vezi și V. Dvorsky în *Riv. Geogr. Ital.* XXII (1915) pp. 298 - 304.

fost relevați de către scriitorii bizantini numai ca o populațiune de păstori, trebuie să cădem și noi în greșeala acelor care inventează tot felul de teorii, în baza cărora se încearcă să dovedească originea exclusiv păstorească nu numai a Aromânilor, dar și a întregului neam românesc?¹ Desigur că nu. Mai întâiu de toate, despre o îndeletnicire exclusivă a Aromânilor pentru timpurile mai vechi cu păstoritul nu sânt suficiente nici atestările istoriografilor bizantini și nici schimbările ce a suferit numele Românilor sub forma lui slavo-greacă „Vlah“² sau sub forma albaneză *Remer*³, trecând de la înțelesul etnic la acela de „păstor“ față de mărturiile vii ce ne procură graiul lor și față de unele urme din tradiția centrelor mai însemnate, locuite astăzi

¹ „Und Hirten, von Ort zu Ort wandernd, waren die Walachen zu aller Zeit während des Mittelalters, den Landbau müssen sie nur spärlich nebenbei betrieben haben. von Städten, die sie ausschliesslich bewohnten ist gar keine Rede.“ (Robert Rösler, *Romanische Studien*, (1871) p. 119.)

Vezi, în privința aceasta, și studiul lui Ladislau Rethy, *Daco-Roumains ou Italo-Roumains, étude historique et philologique*. Budapest, 1897 : „Les Valaques descendent — leur langue le prouve — d'un peuple de pâtres des Appennines, qui a habité, sans doute, la région sabino-ombrienne, qui s'appelait dans les Etats pontificaux Roman, d'après l'habitude du peuple italien de se désigner d'après le nom de la province ou région qu'il habite. Une tribu de ces pâtres — elle appartenait au culte romano-catholique, car la terminologie de la langue valaque le prouve — partait vers le IXe siècle par le Friaoul et par la Carniole et descendait au cours du Xe siècle dans la péninsule balkanique, dans l'ancienne Illyrie. Ici le contact entre Roumains et Albanais a donné naissance à la langue valaque qui n'est pas une langue italienne, mais un idiome moitié italien moitié albanais, c'est-à-dire que les mots sont italiens, tandis que les formes grammaticales et le tour d'esprit emprunté à l'albanais“ (p. 4).

Vezi, la aceasta, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Balkanhalbinsel* publicat de Dr. Ludwig von Thallóczy in *Illyrisch-Albanische Forschungen*. Band I, p. 38 și urm.

De asemenea I. Peisker, *Abkunft der Rumänen* (Graz) 1917, în care autorul, continuând cercetările sale începute în *Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*, Stuttgart (1905), încearcă să dovedească asemănarea ce există între viața păstorească la Români și între aceea la Turci, conchizând că ea se bazează pe o moștenire străveche și că, prin urmare, Românii se înfățișează ca descendenți ai Turco-Tatarilor.

² Despre care vezi mai pe larg în Th. Capidan, *Raporturile albanorom*. în *Dacoromania* II p. 487.

³ Pentru înțelesul acestui cuvânt vezi acum în urmă Kadlec, *Vlasi i vlaške pravo* p. 1 și urm.

de Aromâni La această trecere de înțeles precum și la generalizarea ocupațiunii lor numai cu păstoritul va fi contribuit, desigur, și felul mutărilor lor. Aceste mutări care, după cum am văzut în capitolul precedent, trec dincolo de transhumanța obicinuită mai la toate popoarele cu îndeletniciri păstorești și ajung la nomadism, au făcut ca mișcările lor să nu fie văzute de către streini numai în mutări de turme, ci și în deplasări de populațiuni întregi, grupate împrejurul *celnicilor* lor conducători. Din cauza acestui nomadism, ei nu erau văzuți de celelalte popoare din Peninsula Balcanică, cu turmele de oi, numai în timpul verii la munte, ci cu aceleași turme apăreau și iarna la șes, sălășluiți mai în toate satele așezate pe câmpii bogate în pășuni, ca și în împrejurimile orașelor mai mari, unde puteau să-și desfășoare produsele precum și o parte din turmele lor. Această dublă apariție a Aromânilor noștri, care în mod firesc rezultă din cele două migrațiuni periodice din cursul anului, le înmulțește în mod aparent așa de mult așezările, încât numeroși cum erau ei în veacurile de mijloc și chiar după venirea Turcilor, răspândirea lor în Peninsula Balcanică pareă și mai extraordinară, iar celelalte ocupațiuni ce vor mai fi avut, ca agricultura și chiar unele meserii, dispăreau cu desăvârșire.

Nu se poate urmări extensiunea agriculturii în Peninsula Balcanică înainte de năvălirea Turcilor, însă din puținele indicii ce avem din actuala ocupațiune a unor populațiuni românești, precum și din unele cuvinte referitoare la plugărie din graiul lor, reiese mai mult ca sigur, că cultura ogoarelor nu eră streină la o parte dintre Aromâni, în momentul când ei s'au așezat în locurile unde îi găsim.

Referindu-ne la vremurile mai nouă, vom găsi Aromâni aproape din toate tulpinile și în toate regiunile, care, în afară de păstorit, cunosc și cultura pământului¹.

Mai întâiu, în ce privește regiunea Pindului, Aromânii din ținutul Zagori — astăzi, în cea mai mare parte grecizați — se ocupă cu agricultura². Dintre aceștia, Aromânii care nu și-au pierdut limba românească și continuă să se îndeletnicească cu munca câmpului sânt din comunele P a l i o s e l i, P ă d z, așezate mai în spre nfiază-noapte, în versantul apusean al Pindului,

¹ Cf. N. Bațaria, *Agricultura la Aromâni în Lumina Anul II* (1904) p. 161.

² Cf. *Lumina Anul I* (1903) p. 166 și urm.

aproape de Samarina, și Paliohori, Floru, Grebeniți, așezate pe același versant însă mai în spre miază-zi¹. Dintre comunele din Epir, care nu fac parte din Zagori, o bună parte dintre Aromânii din Aminciu (Mețova), după cum ne asigură G. Weigand² cultivă pe vremuri pământul tot așa de bine ca și Slavii. Scriitorul englez Leake ne asigură că în Siracu și femeile se îndeletnicesc cu munca pământului³. Aromânii din Turia, care, pe vremuri, se alcătuiă, după tradiția locală, din cătunele Scornu, Căldăroasă, Codru-Mare și Turia, nu se mută cu locuințele. Ei rămân pe loc, pentru că își cultivă ogoarele⁴. De asemenea Aromânii din Calarli, în timpurile cele mai vechi, după cum ne asigură Pouqueville⁵, se îngrijeau tot așa de bine de cultura câmpului ca și de creșterea vitelor. Și Aromânii păstori din Perivoli cunoșteau odată agricultura⁶. Comuna Smixi n'a fost peste tot niciodată comună nomadă. Încă din timpurile cele mai vechi, o bună parte dintre locuitori se ocupă cu agricultura. Regiunea numită Biga, din apropierea comunei, eră odată peste tot cultivată de Aromâni. Din această regiune ca și din alte ținuturi mai îndepărtate Aromânii s'au așezat în Smixi⁷. În fine, Aromânii din Furca și Armata ș. a. nu sânt streini de cultura pământului⁸. Un eminent cunoscător al stărilor economice din Pind, prof. G. Zuca, ne asigură într'o

¹ Wace and Thompson, *The nomads of the Balkans*. London (1914) p. 202.

² G. Weigand, *Die Aromunen*, Vol. I p. 130.

³ „At Syrako . . . the gardens and the small quantity of arable land wich sourrounds these towns are cheffy cultivated. by the women“ (William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*. Vol. I (1835) p. 275).

⁴ Wace and Thompson, *o. c.* p. 180.

⁵ „Quand on se rend de Calarités dans le canton d'Aspropotamos, on gravit, dans la direction nord-est, l'espace d'un mille, le Padure-Mouré [Pădure-Mure] jusqu'au Lazareth établi par le Valaques . . . Autrefois, toute cette contrée était couverte d'arbres que les pasteurs valaques incendient chaque année aux approches de l'automne, afin de laisser mûrir les ceindres sous la neige pour ensemençer quelque champs en siége au retour du printemps“ (*Voyage dans la Grèce* II p. 185 și urm.). Despre incendiarea ierbii, ne vorbește și Jireček la Românii grămosteni din Bulgaria (*Das Fürstentum Bulgarien* p. 119. Cf. și I. Bogdan în *Conv. Lit.* XXIII. p. 104).

⁶ Wace and Thompson, *o. c.* p. 175.

⁷ Wace and Thompson, *o. c.* p. 172.

⁸ Per. Papahagi, *Notițe Etimol.* p. 43. Pentru Furca vezi și *Lumina* Anul IV (1906) p. 51.

lucrarea asupra ocupațiunii Aromânilor că „numărul satelor și orașelelor românești din Pind care se ocupă și s'au ocupat cu creșterea oilor, este cu mult inferior acelor care s'au ocupat și se ocupă cu agricultura, ori cu industria mai mică. Așa spre exemplu comunele cari au avut celnici mari întotdeauna sânt : Aminciu, Sâracu, Ameru, Băeasa, Perivole, Abela, Samarina, Smixi, Furca, Deniscu, Gramostea; în total vre-o unsprezece sate, fără a enumera și acelea care actualmente fac parte din Tesalia grecească. Restul până la 50 de sate din Pind, nu se ocupă decât cu agricultura ori cu îndeletniciri de altă natură“¹.

Dacă trecem în Macedonia, și aci găsim centre și ținuturi în care, în timpurile mai vechi, când Aromânii nu se dedaseră încă bine comerțului, se ocupau cu agricultura. În ținutul Ohridei și în special Aromânii din Beala-de-jos se ocupă numai cu agricultura; foarte puțini sânt și păstori². Pentru Moloviște și Gopeși ne asigură bătrânul poet național Const. Belimace, că amintirile legate mai cu deosebire de trecutul comunei Moloviște spun că locuitorii acestei comune, la început, se ocupau cu agricultura³. Același lucru îl aflăm și din scurtele monografii ale altor comune, cum este Vlaho-Clisura. „Se zice că cu câteva sute de ani înainte în locul orașului de acum, la picioarele piscului Agurlu al Chiacu, de o parte și de alta, existau trei comune aromânești: Iaja, Cârâgè și Cireși, a căror populațiune se ocupă cu agricultura și cu păstoritul și care în acele vremuri turburi a trebuit să-și părăsească vechile sale locuințe și să se ascundă în desișul acelu munte, spre a fi la adăpostul oricărui încălări“⁴.

La o bună parte dintre Aromânii din Albania agricultura a fost din toate timpurile și continuă să fie și astăzi una dintre ocupațiunile lor de bază. Ținutul în care ei se îndeletnicesc cu munca câmpului este Muzachia. Aci mă voiu mulțumi să reproduc constatările unui vechiu cunoscător al stărilor de lucruri din Albania, cum a fost J. G. von Hahn, „In Mittelalbanien (dem

¹ G. Zuca, *Studiu Economic asupra Românilor din Pind* (Epir și Tesalia). Extras din *Foaia de Rapoarte Consulare și Informațiuni comerciale* No. 16. București (1906) p. 6.

² Cf. revista macedo-română *Lumina* Anul IV (1906) p. 267.

³ Vezi *Lumina* Anul II 115.

⁴ Const. Ghica, *Orașul Vlaho-Clisura* publicat în *Lumina* Anul II. p. 117.

Gramosland und dem Vorland der Alpen) sind die Volksverhältnisse weit einfacher, weil hier das griechische Element gänzlich fehlt und zwischen dem albanesischen nur wlachische Colonien, wiewohl zahlreich, eingestreut sind. Diese letzteren verbreiten sich nicht nur über die Bezirke von Elbassan, Pekin und Cawaja, sondern finden sich auch zahlreich in dem Gebiete von Berat, besonders in dessen Küstenebenen, der sogenannten Muzakjá, wo sie (im Gegensatze zu ihren Stammsverwandten) vorzugsweise dem Ackerbau obliegen)¹.

*

După ce am văzut felul cum se înfățișează ocupațiunea Aromânilor cu agricultura, în vremurile mai de mult ca și astăzi, să vedem acum dacă ei, ca păstori eminenți, au învățat această îndeletnicire în timpurile mai nouă sau au moștenit-o de la strămoși.

În privința aceasta, dovedi mai sigure decât acelea care ni le oferă graiul lor, nu putem găsi. Mulțimea termenilor din sfera vieții agricole care se păstrează în dialectul aromân, nu ca simple cuvinte moarte, ci cu întrebuințare generală, ne arată că străbunii Aromânilor nu erau streini de agricultură.

Vom înșira mai întâiu acești termeni, și după aceea vom vorbi despre valoarea aceloră dintre ei, care privesc direct chestiunea ce ne interesează.

Pentru însemnarea solului arabil avem *agru* (lat. ager, -um) cu înțelesul păstrat din limba latină și pierdut în celelalte limbi romanice. Pentru munca câmpului avem: *săpare* (sappo, -are); *arijă* (area); *arare* (aro, -are); *siminare* (semino, -are); *sițirare* (sicilo, -are); *triiirare* (tribulo, -are); *zvinturare* (ex-ventulo, -are); *mășinare* (machino, -are); *nțirnare* (cerno, -ere) și *sărcl'are* (sarc(u)lo, -are) „a curăți ogoarele de ierburi”².

Pentru sculele de trebuință la munca câmpului avem; *sapă* (sappa, -am); *aratu* din mai vechiu **aratru* „plug” (aratrum); *vomeră* (vomer, -em) „fierul lat al plugului”; *seațire* (sicilis, -em); *țir* (cribrum) „ciur”.

¹ J. G. von Hahn, *Albanesische Studien*. Jena (1854) p. 16. Vezi și G. Weigand, *Die Aromunen I* p. 82. Pentru Români din Cavaia vezi *Lumina*, Anul I (1903) p. 266. C. N. Burileanu *I Romeni di Albania* pp. 103, 105, 163, 331, 334 etc. Tache Papahagi, *La Români din Albania* p. 20.

² Per. Papahagi, *Notițe Etimol.* p. 43.

Pentru cereale: *simință* (sementia, -am); *grânu* (granum); *grânuță* și *gârnuță* (granuceum); *sicară* (secalis, -em); *me' u* (miliun); *ordzu* (hordeum).

Pentru păioase: *sk'icū* (sp̄cum); *pal'e* (palea).

Deoarece mulți dintre acești termeni agricoli Aromânii puteau să-i păstreze prin contactul cu populațiunile agricole cu care aveau legături în timpul verii, când își desfăceau produsele lor și se aprovizionau cu cele de trebuință pentru iarnă, pentru mai multă claritate și ca să nu se creadă că noi, cu orice preț vrem să scoatem pe strămoșii Aromânilor agricultori, vom face o strictă deosebire între termenii care s'ar putea explica din acest contact cu populațiunile câmpene și între aceia pe care ei nu i-ar fi păstrat dacă într'adevăr nu s'ar fi ocupat în tot timpul cu cultura pământului.

Printre cei dintâi punem în primul rând numele cerealelor: *simință*, *grânu*, *sicară*, *me' u*, *ordzu*. Toți aceștia și i-ar fi putut procura de la locuitorii de șes în schimbul laptelui și derivatele lor lui. Prin urmare, nu pot dovedi numai decât că ei au cunoscut odată și cultura pământului. Tot în categoria lor trecem și pe *agru*, *câmpu*. Când se coborau păstorii de la munte, de multe ori treceau și prin ogoare. Deci și aceste cuvinte le-ar fi putut avea în dialect și fără să fi fost cultivatori ai ogoarelor. Tot așa: *sapă*, și *săpare*. Intru cât acestea slujesc și pentru alte munci, prezența lor în dialect s'ar putea explica și în afară de agricultură.

Trecând la a doua categorie de cuvinte, aci dăm mai întâiu de forma *arijă*, a cărei prezență în dialect n'am putea-o explica, decât dacă admitem că Aromânii se ocupau și cu treieratul grâului. De fapt, Aromânii au și *triirare* cu *zvinturare*. Dacă mai adăugăm la acestea și *seafire* cu *sițirare* avem toată terminologia din sfera activității agricole. Insa cuvintele din această categorie care ne dovedesc până la evidență că Aromânii s'au îndeletnicit multă vreme în mod intens, și cu agricultura sânt *sărel'are*, *aratū* și *vomeră*.

N. Iorga a susținut, cu drept cuvânt, în a sa *Geschichte des rumänischen Volkes* că munca câmpului nu le-a fost streină, în propriile lor așezări, nici Aromânilor¹. Insa Iorga tratând de-

¹ „Selbst den Aräminen im Pindus war — das zeigt schon in gewissem Masse ihr Wortschatz für Feldarbeit und Felderzeugnisse — der Ackerbau auf eigener Scholle nicht grundsätzlich fremd“. (N. Iorga. *Geschichte des rum. Volkes* Bd. I p. 143).

spre această chestiune într'o lucrare istorică, a crezut că ar fi prea mult ca să aducă dovezi lingvistice din dialectul nostru pentru întărirea susținerii sale și mai cu deosebire pentru dovedirea faptului că, în străromâna, înainte de pătrunderea la Dacoromâni a cuvântului *plug*, există forma comună pentru toți Români *aratu*. Faptul acesta precum și alte considerațiuni unilaterale concepute, au făcut pe H. Dumke, autorul unei lucrări asupra terminologiei la Dacoromâni¹ să susțină că, în perioada istorică, nu numai Aromânii, dar nici Dacoromânii n'au cunoscut agricultura. De aci el conchide că străromânii au fost păstori, iar Dacoromânii au învățat munca câmpului de la Bulgari (p. 119). La Aromâni ca și la Dacoromâni termenii latinești păstrați pentru agricultură țin de tezaurul lexical al păstorilor (p. 122). De aceea „Jorga ist unkritisch an die Beurteilung der rumänischen Ackerbau-terminologie gegangen. So ist es natürlich, dass er zu einem falschen Resultat kommt: er zieht den Schluss, dass die Urrumänen Ackerbauer gewesen sein müssen“ (p. 114). Cât de „kritisch“ în schimb, a procedat autorul ca să ajungă la concluziunile de mai sus, aceasta se vede de acolo, că toată greutatea chestiunii, dacă strămoșii Românilor au fost agricultori sau nu, el o pune în seama lipsei din limba română a unui cuvânt de origine latină pentru denumirea plugului, care, după autor, este instrumentul cel mai de seamă pentru o cultură mai intensă a pământului. „Aber den Pflug können die Urrumänen selbst nicht geführt haben; denn die Terminologie des Pfluges weist kein einziges lateinisches Element auf. Der Pflug, das wichtigste Gerät für die intensivere Bodenkultur, ist also später von den Bulgaren zur den Rumänen gekommen. *Daraus folgt, dass die Urrumänen keinen Ackerbau getrieben haben können*“.

Iată la ce concluziuni pripite poate ajunge cineva, când la studierea unei chestiuni de așa mare însemnătate, se lasă influențat de acele câteva cuvinte slave, de ordin secundar, și nu îmbrățișează întreg domeniul limbei române și sub aspectele ei dialectale. Și aceste afirmări pripite sânt cu atât mai regretabile, cu cât existența lui *aratu* pentru „plug“, în aromână, era cunoscută. Ce ar fi fost dacă și *aratu* s'ar fi pierdut din limba română, așa cum s'au pierdut atâtea cuvinte de origine latină,

¹ H. Dumke, *Die Terminologie des Ackerbaues im Dakorumänischen* publicat în Jahresbericht XIX--XX p. 65—151.

pe care noi le cunoaştem numai din limba textelor mai vechi. Cu siguranţă că, în cazul acesta, s'ar fi stabilit în mod definitiv că strămoşii noştri n'au cunoscut agricultura. Dar iată că acum alături de *aratu*, cuvânt de bază, mai există şi *vomeră* cu *săr-cl'are*. Cel dintâiu însemnează un lucru de amănunt din părţile plugului; al doilea arată o acţiune tot de amănunt la cultura pământului. Ele nu puteau ajunge până la noi, decât numai admitând că nu numai Românii, peste tot, dar şi Aromânii, după despărţirea lor de Dacoromâni, au trebuit multă vreme să se ocupe cu agricultura, tot aşa de intensiv, cum mai târziu au continuat să se ocupe cu păstoritul.

La această concluziune, deşi pe alte căi, vorbind despre Dacoromâni, pare că ajunge acum în urmă un alt colaborator al Jahresberichtului, W. Domaschke, în lucrarea sa „*Tezaurul lexical latin din limba română*“¹: „Die hauptsächlichsten Bezeichnungen der Bodenkultur werden durch lateinische Wörter gebildet, zu ihnen zählen auch alle Getreidearten ausser ovăz „Hafer“ (slav.). Dieses Ergebnis spricht aus, dass die Rumänen den Ackerbau seit ältester Zeit gekannt haben; es setzt aber nicht voraus, dass sie ihn in ihrer Mehrheit auch betrieben haben“. Fraza din urmă este spusă numai ca să îndulcească poziţia lui Dumke, despre care autorul, după cele spuse mai sus, înşiră câteva cuvinte fără nici o însemnătate şi numai ca să salveze în mod aparent continuitatea de vederi pe această temă a anuarului, în care este angajată în bună măsură şi autoritatea directorului. Această tendinţă se vede mai ales de acolo, că autorul, pomenind despre etimologia lui *vomeră* la Aromâni, nu uită să adauge că „Weigand se îndoeste despre existenţa acestui cuvânt“². De ce să se îndoiască Weigand despre existenţa lui în dialect? Cuvântul este dat de Cavallioti, care îl înregistrează pentru întâia dată în vocabularul său de cuvinte³, dându-l pentru corespondentul grecescului *ὄνις* şi alb. *vjeje*. În afară de aceasta, cuvântul este cunoscut în domeniul limbilor romanice (cf. ital. *vomero*). Ceva mai mult, din existenţa, în limba albaneză, a formei *umb*, cu acelaşi înţeles de „Pflugschar“ ca aromânescul *vomeră*, care reproduce nu direct

¹ *Der lateinische Wortschatz des Rumänischen* în *Jahresbericht XXI—XXV*, pp. 65—173; cf. (în special despre dispariţia lui *aratra* la Dacoromâni) şi S. Puşcariu în DR, I 404.

² „Weigand bezweifelt die Existenz dieses Wortes“ (p. 137).

³ G. Mayer, *Alban. Stud.* IV 117.

pe *vomer* ci pe *vomis*, o variantă a lui *vomer*, alături de *pl'uar*, cuvânt autohton și cu același înțeles, rezultă că forma latină eră cunoscută și în romana balcanică. Așa dar, și unul (*umb*) și altul (*vomeră*) ca și *parmende* (lat. per aramentum) precum și alți termeni referitori la plug din limba albaneză, arată până la evidență, că populațiunile aborigene din Orientul romanic, romanizate în întregime sau pe jumătate, n'au așteptat să năvălească Slavii că să învețe de la ei cultura pământului, ci au cunoscut această cultură parte de la strămoșii lor Traco-Iliri — cum aceasta se dovedește din terminologia agricolă de origine indigenă la Albanezi — parte de la Romani. Că ceva mai târziu, după veacuri de simbioză cu Slavii, ei vor fi învățat ceva și de la aceștia, aceasta se înțelege de la sine, și terminii slavi din amândouă limbile o arată. Dar de aci și până la concluzia că peste tot „die Urrumänen keinen Ackerbau getrieben haben können“ sau, și mai rău, că „die intensivere Bebauung des Bodens als alleinige Erwerbsquelle haben die Rumänen von den Bulgaren erst etwa um die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts gelernt“ (p. 123), este o distanță mare, pe care numai unul cu o pregătire prea superficială o mai poate susține! Iar în ce privește forma lui *vomeră* în aromână pentru **voameră* sau **voamere*, cu *o* accentuat netrecut în *oa* din cauza lui *e* (*ă*) din silaba următoare, aceasta se explică, după cum am arătat în altă parte¹, prin particularitatea Aromânilor din Albania, de a preface diftongul *oa* în *o*.

Recunoscând dar faptul că nu numai Românii peste tot au cunoscut agricultura, cu mult înainte de venirea lor în contact cu Slavii, dar că ea n'a fost streină nici Aromânilor, multă vreme după despărțirea lor de Dacoromâni, noi trebuie să admitem că, dacă încă din timpurile cele mai vechi o parte din strămoșii Aromânilor s'au îndeletnicit cu păstoritul sub forma lui nomadă sau de transhumanță, tot de pe vremea aceea restul cultivă *agrole* (ogoarele) ca și frații lor din nordul Dunării și, prin urmare, cunoșteă și viața sedentară. De altfel, de această părere este și marele etnograf și istoric Jireček, când, vorbind despre vechile legături ce au existat odată între populațiunile românești de pretutindeni și Slavii, adaugă: „Die Rumunen waren ursprünglich ein fest ansässiges Stadt- und Landvolk, aber die grossen Stürme

¹ Th. Capidan, *Banast albano-române în Dacoromania II*, p. 406.

der Völkerwanderung machten sie, wenigstens zum Teil, zu einem anstäten Hirtenvolk“¹.

Ca populație sedentară și agricolă, Aromânii nu au păstrat în graiul lor numai acele cuvinte care se referă la cultura pământului, dar și cuvintele de trebuință pentru transportul cerealelor. Astăzi, în dialectul vorbit aproape pretutindeni, orice ce drum se cheamă *cale*. Nici un alt cuvânt nu există pentru exprimarea acestei noțiuni. Generalizarea acestui cuvânt latinesc și lipsa formelor relativ mai nouă, de proveniență streină, *drum* (vsl.) și *potecă* (bulg.), care se găsesc în dialectul dacoromân, se explică, desigur, din ocupația cu păstoritul, care, de veacuri, ajunsese îndeletnicirea de căpetenie la Aromâni. În timpurile străvechi, drumul pe care umblau ciobanii cu oile Românilor de pretutindeni se numea *cale*. De fapt, lat. *callis*, *-is*, din care derivă cuvântul românesc, în spre deosebire de celelalte forme latinești pentru aceeași noțiune, însemnează „potecă care duce peste înălțimile dealurilor și munților; drum pentru vite care sânt mânate la păscut, drum care duce la pășune“². Nicăieri nu putea fi păstrat mai bine acest cuvânt decât la Aromâni care se găsesc vecinic pe *căl'uri* (drumuri). Dar alături de *cale*, există din timpurile vechi și pretutindeni, cuvântul *cărare* din lat. *carraria*, un derivat al lui *carrum*, care, la origine, era drumul pe unde treceau carele. Astăzi acest cuvânt este rar, însă el există în toate dicționarele și glosarele noastre³, și este atestat și în literatura populară:

Inși țaplu tu cărare . Ieși țapul în cărare
Griț-I'i al Nica și-I'da sare Chemați pe Nica să-i dea sare
Lit. Pop. p. 1021.

¹ Const. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* p. 112.

² „Ein über Anhöhen und Berge führender ungebahnter Pfad, ein Bergpfad, Gebirgspfad, Waldweg, nur dem der Vieh zugänglicher Triftweg, Viehsteig“ (Georges). Cf. și S. Pușcariu, *Locul limbei rom.*, p. 34—35.

³ Pascu l-a introdus și în dicționarul macedo-român de curând apărut. Însă Pascu nu cunoaște dialectul și-l confundă cu un alt cuvânt de origine turcească. Dalametra dă sub *cărare* înțelesurile: 1 potecă, 2 deslușire, 3 verdict. Repausatul Dalametra nu era filolog și, prin urmare, nu știa că forma *cărare* cu înțelesul „potecă“ de origine latină, nu este tot una cu omonimul *cărare* „deslușire, verdict“ din turcescul *carar*, care, ca termen juridic întrebuințat zilnic la tribunalele turcești, a pătruns în toate limbile balcanice, și prin urmare, trebuia despărțit unul de altul. Pascu, luând lucrurile pe deasupra, nu și-a dat seamă deloc de această nepotriveală în înțelesuri și le-a trecut și el sub același cuvânt de origine latină.

și-l întâlnim și în toponomastica aromânească: Cărarea lui Lampi, despre care vezi mai pe larg capitolul „Păstoritul Aromânilor în toponimia balcanică“. Și tot așa, alături de cuvântul *k'eră*, de origine albaneză, singura formă de întrebuintare generală la Aromâni pentru „car“, în timpurile mai vechi există și cuvântul de origine latină *car*. Și acesta ca și *cărare*, astăzi, nu se întrebuintează decât foarte rar. Prezența acestor două cuvinte la Aromâni, pe de o parte întăresc presupunerile noastre despre îndeletnicirea lor cu agricultura, pe de altă parte ne arată că în timpurile mai vechi, alături de Aromânii chervanagii, despre care vom vorbi în altă parte, mai erau și Aromânii cărauși, care se îndeletniceau cu transportul cerealelor. Astăzi această ocupațiune a dispărut cu desăvârșire, după cum amenință să dispară și cuvintele *cărare* și *car*, din cauza lipsei lor de întrebuintare. Generalizarea tot mai mult a păstoritului, sub forma lui nomadă, a schimbat cu desăvârșire aspectul vieții lor primitive, care nu se deosebea prea mult de aceea a fraților lor din nordul Dunării, și pe care astăzi ni-l mai putem înfățișa numai grație acestor rămășițe de cuvinte, asupra cărora am insistat ceva mai mult în acest capitol¹.

Dar pentru noi, deși argumentele trase din terminologia agricolă la Aromâni sânt hotărâtoare pentru chestiunea dacă ei, la început, au cunoscut și agricultura, ducând viață sedentară, mai vin și alte dovezi, poate de mai puțină însemnătate, însă de natură ca să întărească deducerile noastre.

Intre acestea, cităm prezența celnicatului.

Păstorii nomazi de pretutindeni, la Aromâni, trăesc în fălări. O *fălcare* este o alcătuire de mai multe familii, sau, după numirea proprie a Aromânilor, *fămel'i* (*fumel'i*). Astăzi numărul acestor *fămel'i* — care, de obicei, se cam înrudesc între ele — se ridică până la 50 într'o fălcare; înainte vreme ajungea și până la 200. În fruntea fălării stă *celnicul*. Când vrea să știe cineva dacă celnicul are mulți supuși sau nu, întrebă: are multă *fălcare*, are multe *fămel'i*? Poziția socială a celnicului față de fălcare, judecând după stările actuale, este aceea care decurge din situația lui de cel mai mare bogătaş dintr'o comună în turme de oi, în cai și în catări, având toată autoritatea față de fălări

¹ Despre termenii agricoli la Români vezi și Dr. Constantin Diculescu *Die Gepiden* I. Band (1922), p. 202 și urm.

în toate treburile lor privitoare la păstorit. Înainte, celnicul era singura autoritate care hotărâ în toate chestiunile care priveau buna gospodărie a comunei precum mai ales și păstrarea liniștei printre membrii unei fălcări; prin urmare, avea și autoritate judiciară. De asemenea celnicul era acela care apăra siguranța fălcărilor. Puterile lui treceau și în domeniul militar. Pe baza acestor neprețuite servicii ce le aducea fălcărilor, dreptul celnicatului era ereditar. Un celnic se simțea moștenitor al unei pozițiuni speciale în mijlocul unei fălcări, pozițiune creată nu numai prin averea lui, care câte odată întrecea jumătate din averea unei fălcări, dar și prin dreptul de moștenire în familie: „Personnage tout pacifique il prétend cependant tenir ses droits d'ancêtres guerriers, qu'ils ont acquis, le sabre en main με τὸ σπαθί“¹.

În ce privește originea celnicatului cu atribuțiuni deosebite decât acele arătate până aci, deocamdată știm numai atât, că el este foarte vechiu. În sec. XI avea, după Kekaumenos, funcțiunea unui στρατιγός: ὁ δὲ στρατιγός τῆ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τοσλνικός λέγεται. Ca formă, cuvântul la Aromâni vine din limba slavă. El este un derivat de la *čelo* „frunte“ și însemnează propriu zis „fruntaș“. De însemnat este faptul că la Slavii din sud, de la care l-au împrumutat Aromânii, el astăzi mai că nu există. Ceea ce au Bulgarii, după cum am arătat în altă parte, vine de la păstoria Aromâni², iar la Sârbi el apare numai în documentele din sec. XIV și XV, însemnând un mare demnitar la curtea sârbească, pe care Const. Jireček îl identifică cu un „comes palatinus“³. Acest înțeles pe care l-a avut la Sârbi este de mare însemnătate pentru noi. El trebuie să fie cel original, pe care ЧЕЛНИКЪ l-a avut în paleoslavă, de unde, probabil, îl vor fi împrumutat Aromânii. Dar indiferent de căile pe care a ajuns celnicul la Aromâni, prin Paleoslavi, Bulgari sau Sârbi, fapt cert este că, la origine, celnicul nu era un fruntaș printre păstori, așa cum el este astăzi la Aromânii nomazi, ci o autoritate a cărei evoluție a ajuns numai la demnitatea pe care o avea în sec. XIV la Sârbi, popor sedentar. În această funcțiune el a trebuit să existe odată și la Aromâni. Aceasta se potrivește și cu vechea organizație la populațiunile aromânești. Ei erau pentru poporul

¹ L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie* p. 268.

² Th. Capidan în *Dacoromania* III p. 130.

³ Th. Capidan, *Elem. Slav. în dial. arom.* p. 86.

aromân, ceea ce juzii erau pentru Dacoromâni. Numai mai târziu, sub Turci, când cu toată libertatea de care se bucurau în administrație, atribuțiunile lui militare au trecut asupra „căpitanilor“ ajutați de „armatoli“, despre care ne vorbește tradiția centrelor mai vechi aromânești și este consemnată și de scriitorul francez Pouqueville¹. Iar faptul că *celnicul* la Aromâni are aceleași atribuțiuni, încă din timpurile cele mai vechi, pe care Kekaumenos, după cum am văzut din citatul de mai sus, le explică pentru Bulgari, aceasta se vede și din traducerea lui în grecește. Heuzey, vorbind despre vechimea și însemnătatea celnicului la Aromâni, spune că în grecește el este tradus prin *skouteris*. Apoi adaogă „*Σκουτέρης* dans la langue des Byzantins, était le nom que portait un officier du palais, l'Ecuyer; il est probable que ce titre, multiplié, comme tant d'autres, par les derniers princes qui se disputèrent les débris de l'Empire, fut donné dès cette époque à quelques chefs Valaques“². Fără a ne grăbi să precizăm epoca când acest titlu a fost dat șefilor aromâni, pentru noi partea însemnată din traducerea grecească a cuvântului celnic la Aromâni este, că ea se identifică cu interpretarea lui Kekaumenos a lui *τοελνικός* la Bulgari. Și la unii și la alții avem *στρατιγός* și „officier du palais“. Dacă la aceasta mai adaogăm faptul că la Sârbi până în sec. XV cuvântul se păstră cu înțelesul de „comes palatinus“, atunci vom înțelege că funcțiunea celnicului cu înțelesul de astăzi, la Aromâni este relativ mai nouă. Ea s'a generalizat atunci când din împrejurările expuse la sfârșitul acestui capitol, cea mai mare parte dintre Aromâni au fost nevoiți să treacă de la starea de populațiune sedentară la aceea de populațiune păstorească cu viață nomadă.

La această concluziune pare că ne duce și organizația *fălcărilor*.

Dacă vom căuta să cercetăm felul de viață la popoarele nomade și agricole, vom vedea că încă din timpurile cele mai vechi, obiceiul de a se strânge membrii unei familii la olaltă se arată mai ales la popoarele sedentare, care se ocupă cu munca câmpului. La Romani *gentes* (identice cu *fălcările* la Aromâni) erau alcătuite din *cognationes* (*fămele* dintr'o fălcare) și se ocupau cu cultura pământului³. Astăzi *zadruga* la Slavi, și în special la

¹ *Voyage dans la Grèce* II p. 216.

² L. Heuzey, *Le mont Olympe et Acarnanie*. Paris (1860) p. 273 nota.

³ Vezi despre aceasta mai pe larg Hirt, *Die Indogermanen* Vol I p. 204.

Sârbi, ține, după cum a arătat Cvijić, tot de organizația unor popoare eminentamente agricole¹. La origine, fălcarea nu se alcătuiă din familii fără legătură de înrudire; cele mai multe erau, ca și astăzi, înrudite direct sau prin alianță, ca în zadruga slavă. Se înțelege că *fălcarea* Aromânilor, care a stat în totdeauna sub ordinele unui celnic, nu este chiar *zadruga* slavă. Însă asemănarea în alcătuirea ei este așa de mare, încât, la baza ei, noi trebuie să vedem aceeași organizație economică, care se întâlnește numai la popoarele sedentare cu ocupațiune agricolă. Dealtfel, această presupunere rezultă și din rolul politic pe care Aromânii l-au jucat în veacurile de mijloc în sudul Peninsulei Balcanice. În vremea aceasta ei au creat, după spusele lui Kekaumenos, o domnie românească în Elada: ἀρχὴ τῶν βλάχων Ἑλλάδος, care, după Tomaschek, cuprindeă în primul rând, satele și orașele din Tesalia, după aceea Epirul și Acarnania cu Etolia². Evident că în această domnie elementul de bază îl formau Aromânii. Nu se poate admite ca toată această populațiune să fi fost alcătuită numai din păstori nomazi. Printre ei se găseă o bună parte care își aveă locuințele fixe în Tesalia, unde natura solu-lui îi ținea legați de cultura pământului.

*

Când au trecut Aromânii de la starea lor de populațiune sedentară la aceea nomadă, aceasta scapă cercetărilor noastre. Se pare însă că epoca cea mai nimerită pentru această trecere trebuie pusă în timpul năvălirii popoarelor barbare și în special a Slavilor. Ținând seamă de mărturiile scriitorilor, care au apucat să ne transmită felul barbar cum Slavii căutau să se impună elementului roman din Peninsula, singurul loc de scăpare pentru acest element erau munții. În munți ei nu mai puteau continua cu agricultura. Aci singurul mijloc de ocupațiune eră creșterea turmelor de oi, o îndeletnicire pe care o parte din aceste populațiuni o cunoștea mai de mult. Această îndeletnicire, la început cu caracter de transumanță, mai târziu, din cauzele arătate în capitolul precedent, luă forma unei vieți nomade. Ea se continuă la o bună parte din ei până astăzi în ținuturile despre care va fi vorba în capitolul următor.

¹ Cvijić, *La Péninsule Balkanique*. Capitolul „Propriété rurale“ p. 171.

² W. Tomaschek, *o. c.* p. 64.

3. Starea actuală a nomadismului la Aromâni.

Aromânii nomazi din Pind, Tesalia, Acarnania, Etolia, Olimp, peninsula Chalcidică și Veria. — Aromânii nomazi din Gramoste, Macedonia, Tracia și Bulgaria. — Aromânii nomazi din Albania munții Murihova, și ținutul Vodena (Edessa). — Inceputurile de desnaționalizare la păstorii nomazi din mijlocul Slavilor, Albanezilor și Grecilor.

După ce am văzut vechimea nomadismului la păstorii aromâni, în cele ce urmează vom încerca să ne ocupăm de starea lui actuală. Înainte de a specifica regiunile în care Aromânii nomazi își fac mutările periodice, vom spune câteva cuvinte despre așezările lor vechi și nouă.

Aromânii se găsesc răspândiți în întreaga Peninsulă Balcanică. Cu toate acestea, când vorbim de așezările lor de obârșie, trebuie să înțelegem în primul rând munții Balcani, Rodope și ținutul Traciei răsăritene; în al doilea rând munții Gramoste, Pind și câmpia Tesaliei. Așezările din Balcani și Rodope sânt cele mai vechi. Ele datează încă din epocă străromână, când elementul aromân se găsea în unitate teritorială și lingvistică cu Dacoromânii. Numele de localități românești din Balcani¹ precum și evenimentele istorice din cursul sec. XII—XIII sânt singurele rămășițe care ne mai vorbesc despre prezența lor în număr mai mare în acele părți.

Dacă însă primele lor așezări s'au șters, în schimb, așezările lor din Gramoste, Pind și Tesalia nu numai că s'au păstrat încă până astăzi, dar, cu timpul, ele au format centre de iradiațiune pentru Aromânii din întreaga Peninsulă: Din Pind și din Tesalia păstorii aromâni, coborîndu-se în sud cu turmele, după pășune, au ajuns în Grecia până în Atica, aproape de Atena, și chiar în Peloponez. Tot din Pind Aromânii s'au așezat în Macedonia și în Tracia. Păstori aromâni din regiunea muntoasă a Gramostei și unii chiar din Pind s'au revărsat aproape peste toată Albania de miază-zi și mai cu deosebire în ținutul Frașeri, dând naștere la tulpina păstorilor nomazi cunoscuți sub numele de Fărșeroți. Că atât în Pind cât și în Albania vor

¹ Vezi Const. Jireček *Das Fürstentum Bulgarien* p. 123. G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien* p. 40 și Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-române în Dacoromania II* p. 145.

fi existat populațiuni române răzlețe, înainte de coborîrea elementului românesc din părțile nordice, aceasta nu ar fi cu desăvârșire cu neputință, dacă ținem seamă de faptul că trecerea lor din nordul Italiei în Peninsula Balcanică nu eră exclusă, după romanizarea desăvârșită a populațiunilor aborigene din Balcani¹. Totuși, despre lucrul acesta, dacă avem unele indicii din dialectul Aromânilor², dovezile ne lipsesc. Iar identitatea ce se vede în graiul celor două mari tulpini ale românismului carpato-dunărean, din care au ieșit Aromânii (cu Meglenoromânii) și Dacoromânii (cu Istroromânii) este atât de desăvârșită, încât originea nordică a păstorilor aromâni, cel puțin din punctul de vedere lingvistic, nici nu mai are nevoie să fie demonstrată. În fine, foarte mulți păstori aromâni din regiunea Gramostei au ajuns cu turmele până în munții Balcani și Rodope; iar cei din Pind și mai cu deosebire Fărșeroții din Albania s'au suit până în Muntenegru, Bosnia, Herțegovina și peste tot pe coasta Dalmației.

Cunoscând acum regiunile ocupate de Aromâni în Peninsula, să vedem care din centrele lor mai continuă să ducă viață nomadă, indicând, în același timp, și regiunile pe unde emigrează cu turmele.

1. *Aromânii nomazi din Pind, Tesalia, Acarnania, Etolia, Olimp, peninsula Calcidică și Veria.*

Dintre toți Aromânii din Peninsula Balcanică, aceștia formează masa cea mai compactă a românismului sud-dunărean.

Direcțiunea Pindului merge de la miază-noapte spre miază-zi, ajungând până în Grecia. Porțiunea locuită de păstorii aromâni începe din muntele Gramoste, tot o prelungire a Pindului însă care are direcția spre răsărit; ea se întinde spre sud până la munții nordici ai Tesaliei. Pe această porțiune, de unde își iau naștere la miază-noapte râul Voiusa, iar mai în spre sud râurile Arta, Aspropotam și Salamvria, cu toți afluenții lor, se găsesc toate așezările aromânești, cele mai multe pe povârnișurile prăpăstioase ale munților, iar altele pe văile încântătoare ale râurilor. Acestea vin de la nord spre sud: pe muntele Smolica sânt așezate Samarina, una dintre comunele mai mari, Furca, Breaza, Armata, Pădz și Palioseli. Mai în spre sud, pe munții Vaselița,

² Cf. N. Iorga, *Istoria Românilor din Peninsula Balcanică*, p. 8.

³ Th. Capidan, *Românii din Peninsula Balcanică* în *Anuarul Inst. de Ist. Naț. din Cluj*, Anul II p. 98.

Culò, Ou și Mavrovuni vin comunele Avdela, Perivoli, Turia (Kranja); după aceea Snixi, Lăbănița, Ameru, Paltin ș. a. Coborîndu-ne și mai în spre sud, dăm de regiunea cuprinsă între cursul superior al râurilor Aspropotam și Salamvria. Aci avem mai întâiu Aminciu (Mețova), cel mai mare centru aromânesc. Apoi vin comunele așezate pe cursul râului Arta: Chiare, în fața lui Aminciu; Vutunosi, Siracu și Calar'î. Și tot așa, urmând direcția în spre sud, dăm de multe așezări aromânești, situate pe Aspropotam ca: Coturi, Milia, Dragoviști, Viličani, Caliki, Cardiki, Pertuli etc. etc.

O altă regiune locuită cu două sute de ani înainte numai de Aromâni eră și Zagori, situată în partea apuseană a râului Rașinit, un afluent al Artei. Aromânii din acest ținut au fost grecizați. Ei se mai păstrează, alături de Greci, numai în Laișta (Laca), Băiasa, Leșnița, Paliohori, Dobrinovo, Macrini, Flamburari, Cerneși, Drăstinic, Leși, Grebeniți, Dragari și Doliani.

În Tesalia, Aromânii sânt grupați în satele din apropierea orașului Tricala. Pe acestea nu le numim aici, deoarece ele vor fi citate când vom arăta mutările păstorilor Aromâni. În această provincie Aromânii se întind, la răsărit, până la Larisa, Târnova și Elasona (Lăsun).

În Acarnania și Etolia numărul Aromânilor de astăzi, în comparație cu ceea ce a fost odată, este mic. Despre localitățile deținute de păstorii aromâni se va vorbi mai pe larg în cuprinsul acestui capitol.

Dacă pentru mișcările păstorilor nomazi din Albania avem din partea scriitorilor streini, de pe la începutul sec. XIX, foarte puține informațiuni, iar pentru păstorii grămosteni ele ne lipsesc cu desăvârșire, în schimb, pentru mișcările Aromânilor din Pind ele nu numai că sânt relativ mai numeroase, dar ne vin și de la cei mai de seamă cercetători ai Greciei antice din acea epocă.

Printre aceștia vom pune în primul rând pe călătorii englezi Thomas Herbert, care a călătorit în 1626, George Wheeler în 1675 și doctorul Sibthorp în 1794; după aceea pe Henry Holland și Villiam Martin Leake. Colonelul W. M. Leake a străbătut Grecia între 1800—1810, iar H. Holland între 1812—1815. Lucrările lui Leake au fost publicate în două rânduri. În 1814 au apărut *Researches in Greece*, în care sânt

strânse toate mărturiile istoricografilor bizantini, referitoare la trecutul populațiilor aromânești, iar în 1835 *Travels in Northern Greece*. Pentru chestiunea care ne interesează ambele lucrări sânt de mare valoare. După aceștia vin trei scriitori de seamă francezi. Printre aceștia locul dintâiu îl ocupă F. C. H. L. Pouqueville „ancien consul-général de France près d'Ali, pacha de lanina“, care vizitează pe Aromânii din Pind între 1808 și 1813, în două excursiuni făcute în Grecia. Pentru vechile mutări ale păstorilor nomazi în Pind, Pouqueville ne dă cele mai prețioase și ample amănunte în *Voyage dans la Grèce* (vol. II) apărut în 1820. După el vine arheologul L. Heuzey. Acesta este singurul izvor din epoca ce ne interesează pentru cunoașterea păstorilor nomazi din Acarnania, Eto- lia și Olimp. Lucrările lui au apărut în 1860. În 1865, după cinci ani de la cercetările lui Heuzey, un alt scriitor francez, François Lenormant, s'a încercat să dea o descriere mică, numai de 18 pagini, *Les pâtres valaques de la Grèce*, în care, în afară de interesanta introducere istorică privitoare la trecutul Aromânilor, restul, după cum am arătat în altă parte, este luat mai mult după Leake și Heuzey. El nu s'a mulțumit să ia de la Heuzey numai ideile, dar și fraze întregi, ca pasagiul indicat la p. 196, însușindu-și cuvintele proprii ale lui Heuzey, fără să indice pe autor. În afară de aceștia au mai scris și alții, printre care în primul rând trebuie puși câțiva călători englezi, ca George Ferguson Bowen, Henry Tozer și Mary Adelaide Walker, care au călătorit în Epir și Albania, atin- gând, în treacăt, migrațiunile Aromânilor nomazi. În fine mai vin Lejean¹, J. G. von Hahn² și Burnouf³. Dintre aceștia Lejean este cel mai bogat în informațiuni. Alții, care au scris

¹ Vezi *Ethnographie de la Turquie d'Europe*, p. 22 și mai ales p. 123.

² „Die Pinduswachen leben übrighens in schönen fleckenähnlichen Dörfern und erfreuen sich bei ihrer nüchternen und arbeitsamen Lebensweise grossen Wohlstandes. Ein Theil der Bevölkerung setzt nach der Sitte der Väter das nomadische Schäferleben fort und bringt den Sommer in den Bergen, den Winter in den warmen Küstenebenen von Thessalien und Griechen- land zu“ (J. G. von Hahn, *Albanesische Studien*. Jena (1854) p. 15).

³ Emile Burnouf, *Le brigandage en Grèce; — le drame de Marathon, les Vlaques leurs origines et leurs moeurs* publicat în *Revue des Deux Mondes* din 15 Iunie (1870) p. 987—1008. Articolul plin de confuziuni, în care păstorii aromâni din Epir și Tesalia sânt confundați cu Albanezii: „Les bergers pour la

despre popoarele din Peninsula Balcanică, au amintit și despre mutările Aromânilor nomazi, însă cât se poate de scurt. In cele ce urmează, vom căuta să ne folosim de relatările numai acelorora dintre scriitorii înșirați până aici, care au scris din văzute despre mutările Aromânilor.

Provincia, în care Aromânii din Pind coborau toamna cu turmele la iernatec, erà Tesalia. Pe vremuri, în câmpia Tesaliei, existau atâtea sate românești încât, toamna, după coborîrea Armânilor munteni la șes, întreaga provincie aveà un aspect cu desăvârșire aromânesc¹. In Tesalia se coborau, pe vremuri, Aromânii nomazi, atât cei cu turme cât și cei fără turme, din toate așezările de pe povârnișurile nordice ale Pindului, dar mai cu deosebire din comunele Samarina, Avdela, Perivoli și Smixi; mai puțin din Furca și Băiasa. Mutările din aceste comune continuă încă până astăzi. După comunele din nordul Pindului, veneau păstorii nomazi din părțile nordice ale râului Aspropotam. Toți, atât cei din Pind cât și cei din Aspropotam, se revărsau în întreaga câmpie a Tesaliei, dar mai cu deosebire în Târcol, capitala Tesaliei și metropola românismului din această provincie.

Samarina, care încă până astăzi este comuna cea mai populată, ca una care are peste 800 de case, dădea Tesaliei cel plupart ne sont point Grecs; ceux qui sont mariés ont leur famille dans une région intermédiaire entre le nord et le sud, c'est-à-dire dans les montagnes de l'Epire et de la Thessalie. On les considère généralement comme des Albanais et on leur donne le nom de *Vlachopimènes* (βλαχοπιμήμενες) ou simplement de *Vlaques*. Je ferai cependant observer, que les Albanais des côtes de l'Adriatique, habitants de la plaine, ne semblent pas être de la même race qu'eux et les redoutent singulièrement, et que, d'un autre côté, les Albanais qui habitent la Grèce et y forment quelquefois des villages entiers n'offrent point le même type que ces bergers. L'Albanais des plaines est court, de formes alourdies; il a le visage déprimé et le nez aplati; ces bergers, au contraire, sont grands, dégagés de taille, ils ont la figure souvent allongée, les cheveux blonds ou noirs, souvent bouclés sans être crépus. C'est une race de montagnards auxquels je donnerais volontiers le nom d'Albanais, qui est peut-être leur vrai nom, et dans ce cas, c'est eux qui l'auraient donné à l'Albanie, mais le nom de Vlaques qu'ils portent dans tout le pays leur convient exclusivement, et les désigne sans qu'il soit possible de s'y méprendre“.

¹ Vezi *Lumina* articolele: *Despre Românii din Tesalia* de V. Diamandi (Anul I 1903, p. 45) și *Românii din Tesalia și Epir* de G. Zuca (p. 257).

mai mare contingent de păstori nomazi. Aceștia ajungeau toamna cu turmele în spre Târcol și Veleștin, după aceea în Cardița, Târnova și Larisa, unde încă până astăzi se mută o bună parte dintre locuitorii acestei comune. Dar foarte mulți din păstorii nomazi din Samarina înaintau cu turmele mai în spre răsărit, unii ajungând până la Elasona, pe care Aromânii din Pind o numesc Lăsun¹, alții până la poalele muntelui Olimp, aproape de mare, la Caterina, și chiar până în câmpiile Salonicului. O altă direcție pe care o urmau Aromânii din Samarina, unde petrec iarna și astăzi, era în Grebena, Discata, Custur (Castoria), Cojani, Hrupiștea, Ciotili și Peritore. Despre mișcările Sămărniaților în regiunile de pe litoralul Mării Adriatice se va vorbi mai jos.

Românii din Avdela urmau aceeași direcție în spre Tesalia. Ei se răspândeau toamna în toate satele din această provincie, dar mai cu deosebire în Zarcu, Damași, Damașuli, Târnova, Niohori și Grizano, între Tricala și Larisa, unde își continuă mutările încă până astăzi. Mutările Avdeliaților, în Tesalia, erau relativ mai puține. După cum vom vedeă mai departe, foarte mulți din ei înaintau cu turmele până în regiunea Salonicului. Aci o bună parte din ei, conduși de celnicul *Badralexi*, au rămas pentru totdeauna, fixându-se în satele din regiunea Veriei.

Păstorii nomazi din Perivoli se coborau cu turmele cei mai mulți în Târcol. În acest oraș, încă până astăzi se găsesc 200 de familii originare din Perivoli. Judecând după numărul Aromânilor din această comună rămași în Tesalia, pe vremuri, Perivoli era o comună destul de mare. Astăzi ea are numai 200 de case. Este situată într'o poziție încântătoare. În fața ei se ridică o culme acoperită cu păduri de pini, numită *Codru*. Mai departe o altă localitate *Sântul*, de unde se poate admiră frumusețea comunei. Spre sud de Perivoli se ridică lanțul de munți *Caluta*; în dosul acestor munți se află *Valea caldă*. Spre apus de această vale se ridică falnic piscul *Ou*, de pe înălțimile căruia se pot vedeă, cu ochiul liber, Târcol (Tricala), Calabaca, Volos și faimoasa Valea Tempe, dealungul râului Salambria; iar munții Vasilița, Papingul, Bălțali și Ciucaroșie, dimprejurul lui, apar ca niște delușoare. Numai vârful *Smolcu-moașa*, din spre

¹ Cf. *Lumina*, Anul II (1904) p. 234 și urm.

miază-noapte, s'ar putea măsura cu el în înălțime. Păștorii din Perivoli sânt oameni frumoși, chipeși și voinici peste măsură :

Feate di Samarina
Și ĝorî di Perivoli
Nu s'află to-altă hoară !

Fete din Samarina
Și tineri din Perivoli
Nu se găsec în alte sate !

Tradiția locală spune că Românii din Perivoli s'au strâns din mai multe cătune : Bitulți, Cârîța, Bănița, Călivilț și Băitani (acesta din urmă derivat din băiat, ca nume apellativ pierdut în dialect?) ca să alcătuiască actuala așezare ¹. La început, satul se află situat mult mai jos decât unde se găsește acum. În Tesalia, Aromânii nomazi din Perivoli se coborau la iernetec mai mult în spre Veleștin, Târcol, Calabaca și în satele din apropiere : Tactalasan, Dedireni, Coșobasi și altele, de unde foarte multe familii nu s'au mai înapoiat. Dar mulți dintre păștorii nomazi din aceste comune înaintau în părțile răsăritene ale Tesaliei până la valea Tempe. Aici ei, cu timpul, au fondat mai multe comune ca Toivaș, Șufleari și altele. Mulți dintre bătrânii din aceste comune își mai aduc aminte și astăzi de comuna lor de origine. Ei nu s'au mai întors la vărtec, probabil, după anexarea Tesaliei la Grecia. O parte din ei, obicinuiți cu viața nomadă, cu toate greutățile ce le pricinuiă trecerea graniței, au continuat să emigreze cu turmele în regiunile muntoase dintre Ohrida și Resna, unde s'au așezat unii din ei pentru totdeauna, iar alții, în urmă de tot, au fondat un sat al lor numit Istoc ². Numai Aromânii perivoliați din Târcol nu s'au mai îndepărtat prea mult de acest oraș. O parte din ei își mână turmele la vărtec în Coromila, așezată pe colinele deasupra lui Calabaca, în partea de miază-noapte de Târcol. Astăzi Românii din Perivoli se mută numai în Târcol și Veleștin.

Românii din Smixi, nu erau toți păștori; cei mai mulți din ei se îndeletniceau cu agricultura. Din această cauză numai un număr relativ mic plecă toamna cu turmele în Tesalia. Aci ei petreceau iarna mai mult în centrele Lăsun (Elasona) și Larisa.

¹ Cf. *Lumina* Anul V (1907) p. 85 și urm.

² Cf. Weigand, *Die Arumunen* II 173; Wace and Thompson o. c.

Și astăzi păstorii din Smixi se mută în aceleași centre; unii din ei ierneză și în Grebena.

Cam în aceleași centre și comune din Tesalia se mută și păstorii din restul așezărilor aromânești din munții Pindului. Despre mișcările Aromânilor din Aminciu și împrejurimi, care coincide cu direcțiile localităților indicate mai sus, a scris ceva, acum în urmă, și V. Diamandi, amincean de origine¹.

În afară de Tesalia, o altă regiune, în care păstorii aromâni își mânau turmele la iernatec, eră Acarnania și Etolia, situată la sudul Tesaliei. Dintre aceste două provincii, Etolia eră mai muntoasă, iar Acarnania mai șesoasă. În aceasta din urmă se coborau cu turmele păstorii nomazi aproape din toate comunele din Epir, dar mai cu deosebire cei din regiunea Aspropotamului superior. Comunele care își mutau așezările în Acarnania erau: Calichi, Lepeniți, Veličani, Coturi, Cornu Cardichi, Pertuli și altele. Drumul acestor păstori eră acela care mergea pe valea Aspropotamului. Ei și-au continuat mutările lor și după anexarea Tesaliei la Grecia, deoarece cea mai mare parte dintre ei aflându-se în regiunea sudică a Epirului, care cădea în Grecia, nici o greutate de graniță nu-i mai împiedecă ca să continue cu o viață moștenită din strămoși. Iată și relațiile lui Pouqueville privitoare la mișcările acestor Aromâni „Les nomades Aspropotamites descendent vers la mi-octobre des gorges supérieures de l'Achélous, en parcourant, de ressaut en ressaut, les croupes, les retraites et les groges du Pinde, jusqu'à la fin de novembre, qui est le temps de leur arrivée dans l'Acarnanie. Familiarisés avec les bandes de voleurs de cette province, ils vivent en bonne intelligence avec elles, en évitant toute fois de se compromettre auprès du satrape de Ianina qui, de son côté, ferme les yeux sur quelques abus dépendants des localités. Ainsi il n'exige pas des bergers de denoncer les voleurs, persuadé qu'il les exposerait à des vengeances terribles; et les Valaques se tiennent, à leur tour, spectateurs neutres entre les Albanais et les brigands auxquels ils fournissent secrètement des vivres, et dont ils soignent charitablement les blessés. Ces pasteurs ne dépassent pas la rive droite de l'Aspropotamos: comme ils ont une frontière étendue avec la mer à l'occident et au

¹ Cf. *Peninsula Balcanică* III (1925) p. 119. Vezi și *Lumina* Anul IV (1906) p. 51 și urm.

septentrion, ils jouissent d'une température douce qui les préserve des inconvénients occasionnés par les hivers de la Thessalie. Comme toutes les montagnes sont boisées et couvertes de terre végétale, ils trouvent sur leurs versants et dans les vallées, d'abondants pâturages, que l'inculture du pays multiplie au-delà de leurs besoins. Ils ont des cantonnements abrités et commodes dans les forêts, au bord des ruisseaux et des lacs, et ils sont sous ce rapport les mieux partagés de toutes les tribus errantes¹.

Dar păstorii nomazi din regiunea Aspropotamului și chiar din părțile sudice ale Tesaliei înaintau, odată, cu turmele la iernatec mult mai în spre sud. Călătorul englez George Wheeler întâlnește pe colinele ce se lasă în fața golfului Lepante, din nordul Peloponezului, mai multe fâlcări de păstori nomazi. Deși el nu vorbește nimic despre neamul acestor păstori, totuși din scurta descriere pe care o face asupra vieții și portului lor, rezultă că ei sânt păstori aromâni². Alții ajungeau până în Atica. Un alt călător englez Dr. Sibthorp a cunoscut pe păstorii nomazi din părțile muntoase ale Tesaliei, care își coborau turmele în câmpiile din Atica și din Beoția: „In timpul lunilor de iarnă păstorii nomazi își coboară turmele din munții Tesaliei în câmpiile din Atica și Beoția; ei plătesc pașei din Negroponte și voivodului din Atena o dare anuală în bani. Acești oameni sânt bine cunoscuți pentru fabricele lor de lână, și în special pentru îmbrăcămintea și capoatele care se poartă de către mateloții greci³”. Dar mulți dintre ei își coborau turmele până aproape de împrejurimile Atenei. „Lorsqu'arrive la saison d'hiver, et que les neiges commencent à couvrir les sommets du Parnès et du Cithéron, les pâtres nomades, qui erraient avec leurs troupeaux dans les hautes parties de ces montagnes, descendent vers la plaine pour chercher un pâturage plus fertile, et leur principal campement dans les environs d'Athènes est autour du monastère Daphni. On les y rencontre alors, logés sous leurs petites tentes noires ou leurs cabanes de feuillage, avec leurs femmes et leurs enfants, le cheval qui dans le changement de demeure porte le bagage

¹ Pouqueville, *o. c.* p. 212.

² A. *Journey into Greece*, London, 1682, p. 303, ap. M. Bezz, *Papers on the rumanian people and literature*, p. 32.

³ Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey* (London, 1817, vol. I, p. 141), ap. M. Bezz, *o. c.*, p. 32.

et la tente, des énormes molosses qui gardent contre les loups et les voleurs, la famille et les troupeaux, les poules que dans la vie errante on emporte avec soi dans des paniers, et qui pendant les stations d'hiver ou d'été picorent autour du campement avec autant de tranquillité qu'elles le feraient dans la cour d'une ferme, les chèvres et les brebis qui broutent les jeunes pousses des arbres, et dont le pâtre va vendre à la ville le lait, le beurre et le fromage. Ils mènent encore sans aucun changement la vie qu'Homère décrit comme celle d'Eumée. „Le pasteur ne veut point dormir sur sa couche, loin de ses troupeaux. Il sort et s'arme. Il jette son épée tranchante sur ses robustes épaules; il revêt un large manteau qui le garantit contre le vent, et met sur son dos la peau d'une grande chèvre . . .“ Comme ceux de presque toute la Grèce, les pâtres nomades de l'Attique, ceux qui dans l'hiver campent autour de Daphni, appartiennent à la race Valaque ou Roumaine, si spécialement adonnée à cette profession dans les provinces helléniques que l'usage ordinaire du grec moderne ne connaît qu'un seul mot Βλάχος, pour désigner *un Valaque* et *un berger*¹.

O altă regiune în care păstorii nomazi din Pind își mânau turmele la iernatec, eră și câmpia Κάμπος (lat. campus) dintre Arta și Preveza, pe coasta Mării Ionice. În această câmpie Aromânii care veneau să ierneze erau din Aminciu și din satele din partea răsăriteană a ținutului Zagori, ca: Grebeniți, Tristinicu, Flamburari. Tot în Κάμπος iernau și Aromânii nomazi din satele așezate mai în spre sud, în direcția râului Arta, Călar'i, Siracu, Paliohori etc. Mai târziu, când Tesalia a fost anexată Greciei, numărul păstorilor nomazi, care iernau în regiunea Artei, a scăzut în mod simțitor. Satele românești care nu trecuseră la Greci, cum eră Aminciu și împrejurimile, nu mai puteau coborî în jos, din pricina greutateilor ce întâmpinau la trecerea frontierei în Grecia.

La coborîre, ei urmau drumul dealungul râului Arta. Pe acest drum care duce direct de la Ianina la Arta, scriitorul englez Henry Holland a întâlnit păstori nomazi coborîndu-se în spre Preveza. După mărturiile lui², turmele acestor păstori erau

¹ François Lenormant, *Les pâtres valaques de la Grèce* p. 237.

² *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonian during the years 1812 and 1815.*

așa de numeroase încât, în mersul lor, ele ocupau mai multe mile. Împreună cu turmele ei mai aveau mulți cătâri și o mie de cai, care umblau grupați câte douăzeci și erau legați unul de altul. Caii erau încărcăți cu toată gospodăria și cu copiii mai mici, băgați în coșuri așezate în dreapta și în stânga samarului. Bărbații cu femeile și cu băieții mai mari, având doi preoți în frunte, umblau în urma turmelor. Scriitorul englez mai adaogă că drumul care îl făceau pe jos păstorii aromâni, țineă zece până la douăsprezece zile.

Urmele acestui drum se întâlnesc, după cum am văzut la p. 192 și în literatura populară aromână. Iar puntea, care trecea peste râul Arta, a dat naștere la cea mai frumoasă baladă aromână, cunoscută sub numele *Puntea di Narta*, având ca motiv aceeași jertfă de om pe care o întâlnim peste tot în Peninsula Balcanică¹.

În afară de aceste trei direcțiuni care duceau în Tesalia, Acarnania și Arta, mulți dintre Aromânii din Pind, unii originari din Furca, Breaza, Pădzi, alții din Perivoli, Avdela și alte comune, apucau drumul spre ținutul șesos din Grebena. De aci foarte mulți înaintau până la poalele muntelui Olimp. Mutările periodice în Grebena durează încă până astăzi; acelea din regiunea Olimpului nu. În această regiune păstorii nomazi apucau drumul dealungul râului Venetico, un afluent al Bistriței, treceau Bistrița îndreptându-se mai în spre răsărit până în apropiere de orașul cu un trecut istoric pentru luptele Bizantinilor cu Slavo-Românii, Servia, pe turcește *Selfige*. Din acest oraș își continuau drumul ceva mai în spre miază-zi și ajungeau la poalele apusene ale muntelui Olimp. În această parte a Olimpului prima așezare a păstorilor aromâni din Pind a fost marele centru românesc Vlaho-Livadi, situat pe povârnișul de miază-zi al Olimpului numit Șapca (vechiul Titarion). Celelalte așezări s'au făcut treptat și mai târziu. Dintre acestea avem Cokinopoli, situat mai în spre sud de Vlaho-Livadi; Fteri, pe povârnișurile nordice ale muntelui Șapca; Neohori în spre ră-

¹ Obedenaru, *Texte macedo-române* p. 184; Weigand, *Die Aromunen* II 165, precum și studiul lui Kurt Schladebach din *Jahresbericht* I p. 79-119. Vezi și lucrarea fundamentală în această chestiune, pentru toate popoarele balcanice, a lui Dr. Friedrich L. Krauss, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Südslaven*. Münster i. W. 1890.

sărit, pe drumul ce duce în spre Selfiğe și Milia cu totul în spre miază-noapte. Dintre acestea, populațiunea din Neohori și Milia este aproape grecizată. Cu 70 de ani înainte, ea se mai păstră încă. Heuzey, care a vizitat aceste părți prin 1856, a găsit amândouă satele populate numai de păstori nomazi din Pind¹. Cu timpul, mare parte din populațiunea românească din aceste sate și în special din Neohori s'a așezat în Selfiğe. Alții însă, împreună cu păstori din Vlaho-Livadi, s'au răspândit în diferite direcțiuni; unii ajungând până la mare, în orașelul *Caterina*, acolo unde alți păstori nomazi din regiunea Murihova, Vodena și Veria vin la văratec; alții coborînd spre sud până în *Lăsun* (*Ela sona*), *Țarițena* etc.

Dintre scriitorii mai vechi care ne vorbesc despre mișcările păstorilor nomazi din Pind în direcția Olimpului, este Pouqueville: „*Les Roumains d'Avdela et de Périvoli s'écoulent dans les plaines de Gréveno, et jusqu'au fond des Vallées orientales du mont Olympe*“². Însă Pouqueville nu i-a vizitat. Aceasta se vede și din greșala pe care o face în fixarea poziției geografice a satelor românești. După cum am spus mai sus, ele nu sânt așezate pe „văile orientale“ ale Olimpului, ci pe văile apusene, cu fața în spre apus. Dacă însă Pouqueville vorbește în treacăt despre mutările acestor păstori, mai cu deosebire că regiunea Olimpului nu intră în sfera ținutului cercetat de el, în schimb, arheologul francez Heuzey ne dă amănunte mai complete într'un studiu special asupra Olimpului. În cursul călătoriilor sale în Olimp, el a avut prilejul să cunoască mai de aproape toate satele aromânești. Tot Heuzey ne vorbește și despre spiritul neastâmpărat al acestor Aromâni care se mișcau în continuu de la un loc la altul: „*C'est une curieuse population que ces Valaques, descendants de tribus errantes. Ils ont bâti des maisons, formé des villages et même une ville, mais ils sont restés pasteurs au fond de l'âme*“. Vorbind despre unele întreprinderi comerciale ale aceloră dintre păstori care s'au așezat în comunele sau centrele mai mari, adaugă: „*Cependant il ne faut pas s'y tromper, le travail et le gain n'ont pu rendre ces Valaques tout à fait sédentaires, et détruire en eux l'esprit inconstant des nomades. J'appris à Livadhi un fait singulier: 1854, à l'approche des bandes ve-*

¹ L. Heuzey, *o. c.* p. 46.

² Pouqueville, *o. c.* Vol. II p. 217.

nues de Grèce, la ville n'étant ni grecque ni turque et ne sachant trop quel sort l'attendait, prit le parti d'émigrer tout entière : on chargea les mulets, et l'on alla camper pendant plusieurs jours dans le voisinage des sommets de l'Olympe. La population, même en temps ordinaire, est toujours plus ou moins flottante ; les approches de la mauvaise saison, un peu de gêne ou d'ennui font partir les plus pauvres. J'ai rencontré bien souvent dans les chemins de l'Olympe de ces familles en voyage ; jamais ils n'ont l'air plus gai et plus heureux que lorsqu'ils ont plié bagage et pris en main leur bâton de route. Ils s'établissent dans quelque autre village, mais il est rare qu'ils y achètent ou qu'ils y bâtissent une maison ; ils louent un logement et s'en vont quand il leur plaît¹.

În ce privește acum mișcările actuale ale Aromânilor din Olimp, aceia dintre ei care continuă să se mai ocupe cu păstoritul, toamna, cum începe vremea să se răcească, își mută turmele împreună cu familiile în regiuni mai calde. Aromânii din Vlaho-Livadi se răspândesc prin Servia și Lăsuna (Elasona). Unii dintre ei își mână turmele și dealungul litoralului mării, lângă Caterina. Păstorii din Fteri ierneză tot în Caterina. Cei din Cochinopoli se coboară cu turmele în părțile din spre Elasona. Din vechile mutări ale Aromânilor din Pind, n'au mai rămas decât acelea care se fac în comuna Țeritena de lângă Elasona. Tot din părțile nordice ale Pindului, și în special păstori nomazi din Samarina, vin iarna cu turmele în comuna Vlahoiانی, aproape de Târnova, creată de Fărșeroții din Albania, despre care se vorbește mai pe larg².

În fine, o altă parte dintre Aromânii din Pind, în special cei din comunele așezate pe povârnișurile muntelui Smolica porneau cu turmele la văratec în spre direcția lacului Castoria. Aci ei se așezau în părțile șesoase ale acestui lac și în spre miază-zi, pe valea râului Bistrița (vechiul Haliacmon). Despre mișcarea Aromânilor în această direcție ne vorbește și Pouqueville: „Les bergers de San Marina, conduisent d'immenses troupeaux, se dirigent vers Castoria et du côté du fleuve Haliacmon, d'où ils s'étendent de parcours en parcours parmi les Bardariotes.

¹ L. Heuzey, *o. c.* p. 46 și urm.

² Despre Românii din Olimp vezi și *Lumina*, Anul II (1904) pp. 41 și 76.

qui habitent les rives de l'Axius"¹. Aceștia, în drumul lor spre răsărit, înaintau și mai departe. Unii trecând râul Bistrița s'au așezat în marele centru Șainl'i (Sisani), din care astăzi n'au rămas decât un cătun locuit numai de păstori nomazi. Din acest orașel păstori nomazi s'au răspândit cei mai mulți în spre miază-zi, populând aproape exclusiv cu element românesc comuna Saçișta, astăzi grecizată peste tot. Alții, însă, au apucat drumul în spre miază-noapte creind comunele românești Pipiliște, Blața (pe jumătate grecizată) și ajungând până în marea comună Vlahoclisura, cu populațiune curat românească. Alți păstori nomazi din Pind, anume cei din Perivoli, Samarina, Avdela, la care s'au adăugat și un număr din Bătuți, și-au continuat drumul spre răsărit de râul Bistrița și mai departe. Dintre aceștia unii s'au oprit în muntele Neaguș, deasupra Veriei lângă Salonic, creind așezările pur românești: Selia-de-jos, în spre deosebire de Selia-de-sus, ocupată de Aromâni fărșeroți, despre care vezi mai pe larg la mutările Aromânilor din Albania. Această comună mare de vreo 600 case se alcătuește din vechea Selie, Mărușa și Volada. După Selia-de-jos, vine Xirolivad (turc. Ozunğiova), Doliani și Castania cu Țarcoveani. Aceste două din urmă, așezate între Xirolivad și râul Bistrița — Țarcoveani este chiar pe Bistrița — astăzi sânt părăsite.

Dintre toate acestea, cea dintâi așezare a fost Selia-de-jos, în care, după cum am spus, intră Volada și Marușa. Cele mai multe case țin de Selia, mai puține de Marușa și și mai puține de Volada. În Selia-de-jos Aromânii din Pind au venit pe la 1775, din pricina mișcărilor albanezești. Unii din ei au ajuns și mai târziu. Cei mai mulți dintr'înșii erau originari din comuna Avdela, aduși sub conducerea marelui celnic Badralexi. Însă printre ei se aflau și familii românești din Samarina și Perivoli. Primele așezări ale acestor Aromâni erau făcute din călive (colibe). De atunci au rămas încă până astăzi numele de Calivele-al-Badralexi, deși ele nu există, căci în locul lor s'au ridicat clădiri frumoase. Odată așezați păstori români din Pind în aceste părți, ei n'au fost lăsați multă vreme

¹ Pouqueville, *o. c.* p. 217.

în liniște. În timpul mișcării revoluționare din 1821 pentru liberarea Greciei, turburările ajungând până în Macedonia, primele așezări din Selia — Călivele - al-Badralexi — au fost jefuite. Teama de un nou jaf au făcut pe mulți Aromâni originari din Pind și în special păstorii Sămărniați să-și caute alte locuri de adăpost pentru ei și turmele lor. Acestea nu puteau fi decât acelea din Neagușta. Nici Xirolivadi n'a putut scăpa de prădăciunile bandelor turcești și albaneze. Înainte de așezarea păstorilor aromâni din Pind, Xirolivad fusese o comună grecească părăsită, din pricina atacurilor continue. După așezarea Aromânilor ea a fost atacată și distrusă în 1819 de către Albanezi și Turci. Din această pricina mulți din locuitorii ei s'au refugiat tot în Neagușta, unde se rufugiaseră și cei din Selia veche¹.

Toți acești Români își mână turmele la iernatec, o parte în comunele din câmpia Salonicului, altă parte pe țărmul mării, lângă Caterina, la poalele muntelui Olimp, în comunele: Corinò, Libanovo, Chitros, Colindrò și altele. Deoarece Românii care iernau la Caterina, în drum spre mare, trebuiau să treacă râul Bistrița, toți aceștia se numeau *Pirateani* (de la ngr. πέρη „dincolo“), un fel de „Dincoleani“, căci treceau dincolo de râu, ca să ierneze cu turmele. Aceste două din urmă emigrări periodice de la Veria la Salonic și la Caterina se fac încă până în zilele noastre.

Dar o bună parte din păstorii nomazi din Pind care apucau această direcție, înaintau spre răsărit și mai departe. Resturi din acești păstori, dintre care mulți au ajuns sedentari, se întâlnesc peste întreg litoralul Mării Egee, ajungând până la Dardanele. Alții au înaintat în interiorul Traciei până la Sear (Seres), Cavala, Nevrocop și peste tot în câmpiile subbalcanice și dealungul râului Marița, amestecându-se, după cum vom vedea, cu alți Români din Gramoste și din Albania². Toți aceștia nu s'au mai reîntors în comunele lor și astăzi ei, numai după graiu se mai recunosc că sânt veniți din Pind. De asemenea legăturile de familie pe care unii din ei, cei mai bătrâni, le mai au cu Aromânii din Avdela, Perivoli și alte comune, dau dovada că migrațiunile păstorilor nomazi din Pind au mai continuat multă vreme până în urmă de tot.

¹ Cvijić, *o. c.* p. 179.

² Wace and Thompson, *o. c.* p. 210.

Pentru mișcările păstorilor nomazi din peninsula Chalcidică, în vremurile mai nouă, știrile ne lipsesc cu desăvârșire. Deși astăzi elementul aromânesc se află răspândit și în această parte a Peninsulei Balcanice, mai cu deosebire în *Cassandra*, cu toate acestea, așezări permanente din partea celor trei grupuri de păstori aromâni (din Pind, Gramoste și Albania) lipsesc. Se pare însă că cu câteva veacuri înainte și, mai ales, în evul de mijloc, Aromânii nomazi cunoșteau și ținuturile Calcidice. Informațiuni asupra acestor Aromâni avem mai întâiu pe căi indirecte, din partea Slavilor din nordul Peninsulei Balcanice. În ținutul ocupat de Bulgarii numiți *Mijați*, despre care vezi mai pe larg în capitolul „Influența păstorilor aromâni asupra celorlalte popoare balcanice”, se află așezări aromânești slavizate. Între acestea, comuna muntoasă *Galičnik* este chiar aromânească. „On sait que quelques-unes des plus anciennes familles de Galičnik ont une origine aromounne. Leurs encêtres menaient pendant l'été les bestiaux aux pâturages des montagnes environnantes pour descendre en hiver le long de la rivière Galik, près de Salonique”¹. În această comună se păstrează încă până azi o familie de Bulgari cu numele *Țințarević* (de la *Țințar*, numele dat de către Sârbi Aromânilor). De asemenea într’o altă comună, Lazaropolje, o familie de origine aromânească, cunoscută sub numele *Drakuli*, continuă încă până astăzi să se ocupe cu păstoritul. Ea este slavizată; însă continuând vechiul drum de mutare, încă până mai înainte de războiul balcanic, ea își mână turmele, iarna, în regiunea Salonicului. „A Lazaropolje, une des familles les plus nombreuses porte le nom aromounne *Drakouli*: elle est d’origine aromounne et tous ces membres ont un teint très brun. Seule, elle s’occupe encore de l’élevage des bestiaux et descend chaque année avec ses troupeaux dans la plaine de Salonique”². După toate acestea ne vine și o informațiune directă din Sfântul Munte.

Într’un document al mănăstirii Iberon, publicat de P. Us-penski (*Istoriija Ahona*, Kiev, 1877, III, p. 355), este vorba despre o așezare de treizeci de familii ale păstorilor Vlași: *τριακοσία φαμελίας ἦσαν ἅπαντες οἱ Βλάχοι*. Acești Vlași procurau călugărilor de la Sfântul Munte lâna, laptele, brânza și untul de care aveau trebuință. În acest document se mai spune că femeile și

¹ Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris (1918), p. 399.

² Cvijić, *o. c.*, ib.

fetele lor erau îmbrăcate cu haine bărbătești. Dintre acestea, unele păzeau oile, iar altele rămâneau acasă și se ocupau cu gospodăria. Deoarece, însă, mulți dintre călugări, profitând de prezența sexului frumos, începuseră să se dedea la unele petreceri nepermise de regimul ascetic al Muntelui sfânt, patriarhul din Constantinopole, Nicolaos, prinzând de veste despre lucrul acesta, a stăruit pe lângă împăratul Alexie Comnen ca să mute familiile păstorilor vlahi în altă parte a Peninsulei Balcanice. În urma acestei stăruinți, Vlahii au fost mutați în Peloponez. Tomaschek, care relevează faptul, crede că acești Vlahi nu reprezintă resturi din vechiul element Vlah din aceste părți, ci că ei sânt păstori nomazi veniți din părțile apusene ale Macedoniei. Această mișcare de populațiuni el și-o explică prin năvălirea Normanilor. Tot în această epocă încep să apară și populațiunile albaneze¹.

Nu se poate afirma cu deplină siguranță dacă ei țineau de tulpina Vlahilor din Serbia sau de tulpina păstorilor nomazi din Pind. Eu cred că ei erau strămoșii Aromânilor slavizați în Galičnik. Faptul relevat în documentul mănăstirii Iberon, cupă care femeile și fetele acestor păstori nomazi se purtau în haine bărbătești, ne dă unele indicațiuni despre apartenența lor la tulpina Aromânilor. Nu știm care va fi fost portul Vlahilor din Serbia. În ce privește însă portul păstorilor aromâni, despre care se va vorbi într'un capitol special, acesta, în trăsăturile lui fundamentale, este încă până astăzi același atât la bărbați cât și la femei. Într'un alt document de dată mai nouă, relevat tot de Uspenski, mișcările Vlahilor din Peninsula Balcanică și în special acelea ale Vlahilor din Sfântul Munte sânt aduse în legătură cu Cruciații. În acest document ni se spune precis că acești Vlahi care se cheamă Κουτζόβλαχοι nu sânt decât σταυροφόροι din Italia, prin urmare aceiași cu Cruciații. Această confuzie între păstorii Vlahi și Cruciații a făcut-o autorul manuscrisului, din cauza asemănării primului element Κουτζο- din porecla lor Κουτζόβλαχοι cu cuvântul aromânesc *cruțe*. Căci, după autor, κροῦτος γάρ παρ' αὐτοῖς ὁ σταυρός... adică „crucea de către aceștia se numește cruțe“. Se vede că el cunoștea ceva din graiul păstorilor aromâni din Sfântul Munte, căci numai așa se poate explica etimologizarea curioasă ce încearcă să facă pentru porecla Κουτζόβλαχος, adu-

¹ W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, Wien, 1882, p. 41.

cându-o în legătură cu grecescul σταυροφόρος „cruciat“. El vedeă în primul element din Κοιτζίβλαχος același cuvânt κροῦσε (arom. cruțe), ca și în grecescul σταυροφόρος elementul σταυρός (gr. cruce). Din această încercare greșită de identificare a unei porecle, a cărei origine este cunoscută, reiese clar că păstorii de la Sfântul Munte erau Aromâni. Aceasta se dovedește nu numai prin transcrierea cuvântului *cruțe* prin κροῦσε (cu ț pentru ă, deși transcrierea lui ă din dacor. *cruce* ar fi fost foarte greu de redat în grecește, poate cel mult prin τσο) așa cum pronunță Aromânii, cât mai cu deosebire prin întrebuițarea numelui etnic Κοιτζίβλαχοι, care, după cum se știe, se aplică numai Aromânilor¹.

Mai avem un cuvânt despre mișcările Aromânilor din Zagori, și cu aceasta isprăvim întreaga expunere despre stările mai nouă ale nomadismului Românilor din Epir. Mai întâiu câteva cuvinte asupra ținutului Zagori. Acest ținut are 40 de sate, dintre care numai 13 mai sânt locuite de Români; în celelalte se găsesc numai Greci. Aceștia erau odată Români. În afară de costumul românesc și de unele cuvinte românești care se păstrează în graiul lor, toate satele din Zagori, până în urmă de tot, erau înregistrate la autoritățile turcești sub numele de *Olah köüi*, sate românești². Această denumire este veche și a rămas, încă de pe vremea când toate satele erau locuite de Români. Comunele cu populațiune românească din Zagori ocupă două regiuni deosebite: una spre răsărit, în care intră Grebeniți (300 fam.), mai la miazănoapte Floru sau Flamburari (200 fam.), având în față muntele Ciuca-roșie, după aceea Șeș-Cerneși (200 fam.), și mai la sud Drăgari (Dragai). Toate celelalte comune sânt așezate spre vest și vin dealungul râului Voiusa: Aci avem în primul rând Băiasa, comună așezată pe amândouă malurile râului Voiusa, la poalele muntelui „Ou“; după aceea Laca (400 fam.); mai la nord Dobrinovo (250 fam.), Paliohorii (70 fam.), Leasnița (250 fam.) și altele. Aromânii din Zagori, la început, urmau aceleași drumuri de migrațiuni ca și Aromânii din satele din Pind. Unii din ei mergeau la iernatec în satele din Zagori. Mai târziu mulți din ei au început să emigreze în ținuturile Traciei. Dintre comunele care au dat cel mai mare contingent populațiunilor românești din Tracia este Băiasa. După tradiția locală, această

¹ Cf. W. Tomaschek, *o. c.*, ib.

² Cf. *Lumina*. Anul I (1903), p. 106 și urm.

comună pur românească s'a format la început, din păstori nomazi veniți din patru cătune: Băetan, Stă-Vinirea, Bistriț și Săn-Dumitru; acest din urmă cătun face parte din Băiasa, alcătuind partea de sus a comunei, unde se găsește biserica Sf.-Dumitru. La început, Aromânii nomazi din Băiasa își mutau turmele, la iernatec, în Doliani (tot în Zagori). În timpul verii și cei din Doliani veneau în Băiasa. Și astăzi se mai continuă aceste mișcări. Inșă cea mai mare parte din locuitorii acestei comune au fost nevoiți să se înstrăineze, apucând drumul pribegiei cu turmele și cu tot avutul lor, unii ajungând până în partea răsăriteană a Peninsulei Balcanice, în Tracia, alții mai în spre miază-noapte, până în munții Rodope. Astăzi cei mai mulți păstori nomazi din această comună se găsesc în Peștera, foarte mulți în Giumaia, precum și în Sear (Seres), Poroi, Negrita, Melenik, Nevrecop și aiurea. Cauzele care i-au făcut pe Aromânii din Băiasa să-și părăsească comuna au fost atacurile din partea Turcilor și Albanezilor. În 1814 ea a fost atacată de bandele de tâlhari ale lui Ali-pașa, iar în timpul revoluției grecești din 1821, de către armatele turcești. La început, foarte mulți dintre Aromâni se refugiaseră în Grecia, în Vudonișta lângă Termopile. Mai târziu s'au reîntors în comună și apoi au apucat drumul spre răsăritul Peninsulei Balcanice¹.

2. Aromânii nomazi din Gramoste, Macedonia, Tracia și Bulgaria.

A treia grupă de păstori aromâni care emigrează cu turmele lor sânt Aromânii din muntele Gramoste. Acest munte ține tot de lanțul muntelui Pind. Cele două ramificații ale lui ajung, la miază-noapte, una până în apropierea lacului Prespa, iar alta, urmând direcția spre răsărit, se apropie de ținutul Castoriei. Ținând seamă de prezența elementului grămustean în Macedonia și peste tot în Peninsula Balcanică, dar mai cu deosebire în munții Bulgariei și ai Serbiei, odată populațiunea păstorească din ținutul Gramostei trebuie să fi fost foarte numeroasă. Astăzi munții Gramostei mai sălășluiesc numai câteva sate: Gramoste, Deniscu, Pilgades etc. În afară de acestea, se mai găsesc câteva localități ocupate de Românii fărșeroți din Albania, ca Cojeii (40 de familii), Valea-mare (50 de fam.)

¹ Cf. Wace and Thompson o. c., p. 195. Vezi și Lumina, Anul III (1905), p. 17 și urm.

V a r i b o b i (30 de fam.), P e l i c a t i (80 fam.), B a d r a (30 de fam.), A r z a (20 de fam.) și altele¹. Dintre toate populațiunile românești păstorii grămosteni se aflau așezați în imediata apropiere a triburilor albaneze din sud. Această poziție geografică i-a făcut să se miște cu turmele în două direcții opuse: una în spre apus și alta în spre răsărit. Mișcarea păstorilor grămosteni în apus este foarte veche. În această mișcare ei au populat centrele românești din spre C o r i ț a. Înaintând ceva mai departe, ei au fost aceia care au populat faimoasa M o s c o p o l e, cu toate comunele din împrejurime, despre care se va vorbi la mișcările Românilor din Albania. După graiu, singurul mijloc sigur pe baza căruia se poate face o deosebire între Aromânii originari din Pind și cei originari din Gramoste, aproape mai toți Aromânii din Albania își trag obârșia din ramura grămosteană. A doua mișcare a Românilor din Gramoste în părțile răsăritene ale Peninsulei Balcanice, mai cu deosebire în Macedonia și Bulgaria, este mai nouă. Ea datează de vreo două veacuri; foarte mulți Grămosteni bătrâni din Macedonia își mai aduc aminte din tradiție de vechile lor așezări. Dacă motivul primei mișcări n'ar fi putut fi altul decât obicinuița de a emigră cu turmele, în căutarea unor locuri cu pășuni mai bune, motivul celei de a doua mișcări a fost turburările din Balcani, și în special invaziile triburilor albaneze din ținutul Ç o l o n i a. Primul centru din cuprinsul acestor munți a fost Gramostea, oraș vestit pe acele vremuri în întreaga Peninsulă, prin numărul mare al locuitorilor (avea 40 000), prin bogăția turmelor și a locurilor de pășunat și prin înțelepciunea Aromânilor, care se îndeletniceau nu numai cu turmele ci și cu comerțul și meseriile. Înconjurată de 18 munți, Gramostea văzută din spre muntele S c a r ă, care alcătuiă intrarea principală în oraș, se întindea frumos în amfiteatru până aproape de râul N i c o l e a. În Gramoste s'au născut faimoasele familii *Paciurea* și *Hagisteriu*, rămase legendare în tradițiile noastre populare, nu atât prin bogăția lor, cât mai ales prin măreția faptelor și înțelepciunea lor. Astăzi n'a mai rămas aproape nimic din această falnică cetate, care a strălucit, odată, alături de Ș i p s c a și M o s c o p o l e din Albania. Numai urmele în ruine a vechilor clădiri, printre care se găsesc răspândite vreo 20 de căscioare sărăcăcios clădite, mai spun trecătorului despre strălucirea ei de-

¹ Vezi C. N. Burileanu, *I Romeni di Albania*, p. 124.

altă dată. Toți Români din Gramoste, ca și acei din centrele : Niculița (de la râul Nicolea), Linotopi, Fușea și altele, s'au răspândit peste întreaga Macedonie: în Bitolia, Pärleap, Crușova¹, Târnova, Magarova, Nijopole, Zanița, Cočani, Hrupiștea, Blața și altele².

Astăzi păstorii nomazi care au mai rămas în Gramoste își mână turmele lor în două direcții: unii ierneză în Hrupiștea, alții apucă drumul mai în spre miază-noapte, în apropierea lacului Castoria, acolo unde se coborau toamna și păstorii nomazi din satele de pe muntele Smolica din Pind. Inșă pe vremuri ei înaintau cu turmele spre răsărit și mai departe, ajungând până în câmpia Salonicului, și de aci apoi, înaintând prin ținutul Meglenului, ajungeau până la râul Vardar. Resturi din aceste migrațiuni se mai păstrează în păstorii nomazi din marea comună grămusteană Livădz, așezată pe muntele Paic. In timpul călătoriei mele în Meglen, trecând prin această comună, am găsit pe Aromâni într'o stare economică înfloritoare. Averea lor în oi și capre se ridică la 150.000. Ca în mai toate așezările primitive ale păstorilor nomazi, un număr de mai multe călive numite Călivile de la Beli sau Călivile di Pașina³, așezate în spre răsărit de comună, și toate lăsate în părăsire, alcătuiau locuințele lor de vară. Migrațiunile păstorilor grămusteni în această direcție este relativ nouă. Am întâlnit în Livădz o bătrână de 90 de ani care își mai aduceă aminte de vremea când Români locuiau în călive și comuna Livădz abia începuse să se înfiripeze. Toți Aromâni din Livădz pleacă toamna cu turmele în regiuni mai calde. Cei mai mulți se coboară sub conducerea celnicilor: *Tica, Cocoș, Colerda, Hagi-Vreta, Sara-Cepi, Merca, Canacheu, Beli, Cilifica, Mișu Merea, Guli, Joga* în câmpia Salonicului; alții însă nu înaintează decât până în spre Ieniğe și prin părțile orașului Vodena; iar unii ajung și în câmpia Călcăș. Vara ei își mână turmele la păscut în munții: Zelembec, Pașina, Dozdița, Țârvena-bara, Șarena-bara, Gândač, Țârnarerca etc., toți situați în ținutul Meglen. Tot laptele ce se consumă, în timpul iernii, în Salonic vine de la acești

¹ Cf. N. Bațaria, *Istoricul fondării orașului Crușova în Lumina*, Anul II (1904), p. 147.

² Cf. *Lumina*, Anul V (1907), p. 104 și urm.

³ Cf. *Lumina*, Anul IV, p. 178.

Aromâni grămusteni din Livădz. Iar untul care se consumă în cantitate de mai multe sute de mii de kg vine atât de la Grămosteni cât și de la păstorii aromâni originari din ținutul Veriei¹. Numai produsele de lână ale acestor Aromâni din amândouă tulpinile ocupă o întreagă stradă lăturalnică a marelui bazar din centrul orașului Salonic.

O altă parte dintre păstorii grămusteni au înaintat spre muntele Murihova. Aici ei s'au amestecat cu păstorii fărșeroți, despre care va fi vorba la mutările Aromânilor din Albania. Cei mai mulți dintre ei s'au slavizat. Numai câteva sute de familii au luat-o spre răsărit, în direcția muntelui Niğe. Aci ei s'au oprit pe colinele muntelui Kaimakčalan și au fondat comuna Radova-de-sus, cu mai mult de cât 200 de familii, toate alcătuind falcările celnicilor: *Bitârnu*, *Bajdechi*, *Stalica*, *Liti*, *Dascalina*. Românii din această comună își mânau turmele la iernatec în regiunea dintre Ieniğe și Vodena în satele: Samar, Țarcoveani, Calinița, Vertecop, Lipov, Camenic, Bania, Bizova și altele. Împrejurările turburi dintre 1900—1910, când mișcările revoluționare bulgărești desfășurau o activitate vie în aceste ținuturi, au determinat pe păstorii grămosteni din Radova-de-sus să se mute în 1905 în Vodena. Din acest oraș ei se duceau la iernatec cu turmele, unii în împrejurimile orașului, alții, cei mai puțini, în direcția unde mergeau și Fărșeroții din comunele Gramaticova, Fetita, Paticina, Căndrova, despre care vezi mai departe.

Mulți dintre Grămusteni au înaintat și mai departe cu turmele, dealungul Vardarului, în spre miază-noapte, ajungând până în Serbia, în regiunea dintre Piroț și Vranja. Alții, luând drumul în partea de apus a acestei regiuni, s'au oprit în Koponik. Toți aceștia, după ce s'au așezat definitiv în aceste ținuturi, toamna își mânau oile la iernatec în valea Moravei. Cu vreo cincizeci de ani înainte, se aflau păstori aromâni dintr'o singură așezare, care aveau 80000 oi și 2000 cai². În Serbia, păstori nomazi din tulpina Grămustenilor se găsesc foarte mulți până în Stara Planina, ramificațiunea apuseană a munților Balcani din Serbia. Alții însă au ajuns cu turmele în Gaveska-Planina, nu departe de Ponori, pe culmea muntelui Sijep

¹ Th. Capidan, *Meglenoromânii, istoria și graiul lor*. Vol. I, p. 27.

² Cvijić, *o. c.*, p. 122.

subt vârful Dobro-jutro, pe munții Vidlič în Visoko, și în munții Suha-Planina pe Vardenik¹.

Dar cei mai mulți dintre păstorii grămusteni au trecut Vardarul și Strumița, ajungând până la Nevrocop, pe povârnișurile munților Osigova. Pe acest munte și în împrejurimi se găsesc sate ai căror locuitori trec peste 12000. Urmând drumul mai în spre răsărit, ei s'au așezat pe povârnișurile munților Perin între Struma și Mesta. În acest ținut Aromânii grămusteni s'au răspândit în mai multe direcțiuni: unii spre Sear (Seres), așezându-se în Carlikioi, Giurmaia-de-jos, Racovița, Demir-Hisar, Crista, Crușeva, Cenghel, Petrova, Papačair, Olah; alții în spre Melenic cu așezările în Spanča, Lupova, Bozdova, Șatra, Bilița, iar alții în spre Nevrocop, răspândindu-se în comunele Bresnița, Banisca, Mahomia și spre Drama în Romna, Neohori, Alistrati, Doxati, Carličova și altele. În fine, alții au trecut Mesia, ajungând până în Xanti și mai departe spre răsărit, iar mulți din ei s'au așezat în Rodope. Se înțelege că printre Aromânii revărșați în aceste regiuni ale Traciei apusene se găsesc și mulți din ținuturile Moscopole ca și din Zagori². Cei mai mulți dintre Moscopoleni s'au așezat în orașele Sear, Drama, Cavala și au ajuns comercianți renumiți, ca familia Dumba și Baron Sina. Însă mulți dintre păstorii grămusteni au înaintat spre miază-noapte așezându-se aproape peste tot muntele Balcan, începând din Stara-Planina (în Serbia, despre care am vorbit mai sus) până la Marea Neagră, în munții Sredna Gora, Rila și Vitoș³. Toți acești păstori nomazi așezați pentru totdeauna în munții Bulgariei, înainte de războiul româno-ruso-turc pentru eliberarea Bulgariei (1877), își mânau turmele la șes pentru iernatec în mai multe direcțiuni: Cei din munții Balcani se coborau în regiunea de șes, cuprinsă între Adrianopole, Marea de Marmara și gurile râului Marița. Ei locuiau mai mult în satele grecești. Păstorii din Rodopeyolu au unii în

¹ *Naselja Srpskih zemalja* I (1902), p. CXXXI.

² Cf. *Lumina*, Anul II (1994), p. 140 și urm.

³ Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, apărută în *Jahresbericht* XIII p. 56. Numele localităților ocupate de păstorii aromâni în munții Bulgariei nu s'au dat, de oare ce ele se găsesc expuse amănunțit în această lucrare a lui Weigand.

regiunile mai calde din spre Ghiumulgina, alții în ținutul Campos din spre Drama și Seres); dintre aceștia o parte ajungeau până aproape de câmpiile Salonicului¹.

După eliberarea Bulgariei, tot felul de greutăți economice provenite, în cea mai mare parte din pricina cheltuielilor prea mari la care erau expuși Aromânii cu trecerea graniței în Turcia, nomadismul începù să mai scadă. Totuși, cei mai mulți căutau să-și mâne turmele la iernatec în cuprinsul Bulgariei. Dintre aceștia, astăzi, unii pleacă la iernatec la poalele muntelui Balcan, înaintând spre miază-noapte până aproape de Vrața și Târnova. Alții, și în special cei așezați pe muntele Vitosh, se coboară în regiunea de lângă Plevena. Însă mulți din ei înaintează și mai în spre miază-noapte, ajungând până la Vidin și peste tot dealungul Dunării, unde se întâlnesc și cu Românii din stânga Dunării.

Bulgarii numesc pe acești Aromâni grămusteni *Vlasi*, *Karakačani* și câte odată *Juruci*. Această ultimă denumire, care vine de la păstorii nomazi turci, se aplică la o parte din Aromâni numai prin aceeași generalizare a unui nume etnic, așa cum se întâmplă cu termenul *Vlah* sau *čoban*. Imprejurarea aceasta va fi făcut pe Tomaschek să susțină că *Jurucii* din munții Rodope, care vorbesc o limbă amestecată din cuvinte turcești și bulgărești, ar fi Aromâni².

Printre Aromânii nomazi din Bulgaria se găsesc unii care nu mai vorbesc dialectul aromân. Aceștia sânt păstorii numiți *Sărăcăčani*, cărora Bulgarii le spun greșit *karakačani*. Portul acestor Sărăcăčani, cu mici deosebiri, este identic cu acela al păstorilor aromâni. Se pare că la origine ei au fost Aromâni grecizați. Dar în foarte multe părți din Bulgaria numele *karakačani* se aplică și păstorilor nomazi aromâni³. Această confuzie provine, desigur, din cauza identității portului. De altfel, Aromânii din Bulgaria și Serbia se mai numesc și *Beli-Vlasi* și *Arnautski-Vlasi*, iar cei din Tesalia *Garaguni*, despre care vezi în capitolul următor. Pouqueville ne asigură că Aromânii din Tesalia se mai numesc și *Cambisi*, după numele ținutului *Cambos*.

¹ Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien* p. 118 și urm.

² „Die heutigen Zinzaren und Jüruken sind nur spärliche Überreste des indigenen Volkselementes“ (W. Tomaschek o. c., p. 44). Vezi despre aceasta și Alexandru Philippide, *Originea Românilor* p. 699.

³ Const. Jireček, o. c., p. 120.

3. Aromânii nomazi din Albania, munții Murihova și ținutul Vodena (Edessa).

Dintre toți Românii din Peninsula Balcanică, adevărații nomazi, care n'au locuințe stabile și, atât la munte cât și la șes, locuiesc mai mult în *călive* (colibe) sânt Aromânii din Albania. Aceștia au ocupat încă din timpurile vechi două ținuturi deosebite: unul situat în partea răsăriteană a Albaniei, pe amândouă laturile ale râului Devol, cursul superior, și altul în partea apuseană, dealungul litoralului Mării Adriatice, începând de la Durazzo prin Cavaia și Fieri până la Valona. Despre Aromânii din primul ținut descendenții lor povestesc, și istoria confirmă povestea lor, că cu un veac și jumătate înainte, ei au fost neșugători mari, așezați în centre cu populațiune curat românească, cum erau Șipsca, cu 8—10 mii case; Moscopole (care aveă, după cum vom vedeă în altă parte, 60.000 loc.), așezată mai la sud, ceva mai mică decât Șipsca și Bitcuchi, așezat la sud de Moscopole. Aceste trei centre se aflau situate la sud de râul Devol. În partea de miază-noapte a acestui râu eră Gbrova, cel mai mare centru din acest ținut; Lunca, așezat mai în spre răsărit de Gbrova, și Nicaea, în apropiere de Lunca. Toate aceste orașe, vestite pentru comerțul și bogăția lor de altă dată, au împărtășit soarta centrelor înfloritoare din muntele Gramoste. Ele au fost distruse de către Albanezii trecuți la islamism din regiunile nordice, și astăzi n'au mai rămas din ele decât niște sătulețe mizerabile, locuite de păstori și agricultori aromâni și albanezi.

Aromânii din ținutul al doilea au fost păstori. Ei continuă să se îndeletnicească încă până azi cu creșterea turmelor de oi și cu chiragilâcul. În această parte a Albaniei apusene, ei sânt grupați în masse mai compacte în Muzachia. Ținutul acesta se compune din trei porțiuni: Muzachia propriu zisă, care se întinde dealungul Adriaticei, în dreapta și în stânga râului Semeni, câmpia *Fuša-Frakul* și regiunea *Kavaja*. Muzachia este împărțită în două: *Muzakija-e-mađ* (M. mare), partea din dreapta râului Semeni, care reprezintă și porțiunea mai mare, și *Muzakija-e-vogel* sau *Muzakija-Minar* (M. mică), partea din stânga¹. Cele două Muzachii cu *Fuša-Frakul* au o întindere de peste 80.000 hectare,

¹ Bela Pech, *Albanien*, în *Illyrisch-Albanische Forschungen* de L. von Thallóczy II 53.

teren arabil, iar *Kavaja* numai 200 hectare. Ele formează hambarul Albaniei. Când se întâmplă câte o recoltă bună, Albanezii pot exporta porumb în Dalmația¹. Pe această câmpie se găsesc mai mult de 40 de sate și cătune românești. Centrul Aromânilor este *F e a r i c a* (alb. *F i e r i*), situat în Muzachia mică. Mai în spre sud de Muzachia, o altă câmpie, în care se așează mulți Aromâni, mai ales în timpul verii, este și aceea dintre *V a l o n a* și *A r t a*. Ea este mai puțin proprie pentru agricultură, deoarece, în timp de ploaie, o bună parte din ea stă săptămâni întregi sub apă, iar restul este steril sau cu sare. Despre așezările Aromânilor în Muzachia ne vorbește și Hahn: „Sie ist nur zum geringsten Teil angebaut und dient dem nördlichen Epirus und dem Gramoslande zur Winterweide; sie ist daher im Sommer wie verödet und die verlassenen Wlachendörfer, in denen auch keine Seele zurückbleibt, machen einen sonderbaren, aber keineswegs heimlichen Eindruck“².

În afară de aceste două regiuni mai mari, Aromânii din Albania se mai găseau odată în număr mare în ținuturile *D a n g l i* și *C o l o n i a*. Aci centrul principal era *F r a ș e r i*. Păstorii aromâni din aceste ținuturi, trăind subț continuă amenințare din partea populațiilor albaneze din împrejurimi, și-au părăsit cei mai mulți locurile, răspândindu-se cu turmele peste întreaga Albanie. Astăzi, din vechile așezări în această regiune ca și din acelea de pe povârnișurile munților *R a d o n i* n'au mai rămas decât *F r a ș e r i*, cu majoritatea populației albaneze, după aceea *Z a v a l i a n i*, *Z a r c a n i*, *M i c o m* și alte sătulețe cu o populație mixtă, compusă din Albanezi și foarte puțini Aromâni. Toți acești Aromâni, care s'au ocupat și se ocupă încă până astăzi cu păstoritul subț forma nomadă, sânt cunoscuți ca *Fârșeroți*, după numele centrului din acest ținut *F r a ș e r i*.

Ei sânt oameni bine făcuți, voinici și, în spre deosebire de ceilalți Români, totdeauna veseli:

Fârșiroțlu-i fără cripare, Fârșerotu-i fără necaz,
Tută dzua pri cântare. Toată ziua în cântări.

Lumina I (1903) p. 218.

¹ Petrović I, *Jahrsb. der k. und k. österr.-ungar. Consulats-Behörden*. XXVI (1898) 193.

² I. G. von Hahn, *Albanesische Studien* p. 73. Vezi și *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar* p. 290 nota 6. Despre Aromânii din Muzachia vezi și *Die Walachen in Musakle* de G. Weigand în *Rom. Revue* VIII (1892) p. 19 și 109. Carl Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, în *Schriften der Balkankomm.* (1904) p. 134 și urm.

În spre sud de Frașeri, se găsește orașelul Premeti, cu mai multe sate precum: Cutari, așezat la o oră depărtare de Premeti, Budari și Cosina, toate așezate pe șoseaua care duce de la Premeti la Berat. Ceva mai în spre apus de Premeti avem Buali, Brejoni, Raptica și altele, în care se găsesc de la 10 până la 30 familii românești de fiecare sat; numai Cosina are 50 de familii.

Un ținut și mai mic, în care Aromânii sânt veniți din alte părți, este acela care se găsește în apropierea orașului Curăo (Corița) cu satele Pleasa, Deșnița, Mboria, Ștropolitan, Drenova, Boboștița¹. Aceștia toți sânt veniți din Frașeri.

În fine, ultimul ținut locuit de Aromânii nomazi este acela care se întinde la extremitatea nordică a lacului Ohrida, cu centrele Beala-de-sus și Beala-de-jos. Dintre aceste două, cea mai veche este Beala-de-sus. Ea este așezată la poalele muntelui Čuma, între două coline înalte, având la miază-noapte platourile numite Secări, Pat-al-Boi și Pat-al-Martin, iar la miază-zi șirul de munți Lagroape, la poalele căruia curge râul Belița, care izvorește din munții Čuma și Keatra-neagră². Originea acestor Aromâni este din localitatea Rmâni (dat în hărți Rmani) și Pogradeț, amândouă așezate la extremitatea sudică a lacului Ohrida; ele au fost locuite

¹ Dintre acestea, Drenova și Boboștița (Boboșnița) sânt comune bulgărești, în care se găsesc numai câteva familii românești. Boboștița, patria lui Victor Eftimiu, are o deosebită însemnătate pentru noi Aromânii. Într'însa s'a ținut în 1709 marele sinod, în care vestitul patriarh Ioasaf, Aromân originar din Moscopole, a fost ales Episcop cu scaunul în Curăo (Corița), înainte de a ajunge patriarh (ultimul, de la 1718—1745) în Ohrida: „Imdortigen Nikolaoskloster (adică în Boboștița) wurde 1709 eine Synode abgehalten, auf der der berühmte spätere Patriarch Joasaph zum Erzbischof von Koryza erhoben wurde“. Și astăzi se mai păstrează în biserica Sf. Clemens din Ohrida mitra împodobită cu pietre scumpe, pe care Aromânii din Moscopole au dăruit-o ilustrului lor compatriot: „Zu den Merkwürdigkeiten [der Kirche des heiligen Klemens] zählt . . . eine prachtvolle silbervergoldete, mit Edelsteinen geschmückte Mitra, welche die Kaufleute der damals blühenden und schwerreichen Kaufmannsstadt Moscopolis 1727 ihrem Landsmanne, dem grossen Patriarchen und Erzbischof Ioasaph, gestiftet hatten“. (H. Gelzer, *Vom Heiligen Berge und aus Makedonien*. Leipzig (1904) p. 154. Pentru însemnătatea și istoricul comunei Boboștița. vezi p. 211).

² Cf. *Lumina* Anul IV (1906) p. 266.

odată numai de Aromâni. Atât Români din Pogradec cât și cei din Rmâni sânt originari din Lunca și Nicea.

Iată acum și mutările nouă și vechi ale Românilor nomazi :

Incepând mai întâiu cu păstorii nomazi care se aflau răsfirați printre centrele înfloritoare din primul ținut, pe vremuri, aceștia, în tovărășia păstorilor nomazi din ținutul C u r ă a o (Co-rița), își mânau turmele la iernatec în M u z a c h i a, coborînd până aproape de V a l o n a. Alții însă, despre care se va vorbi în altă parte, apucau drumul până în Tesalia. Drumul lor spre litoralul Mării Adriatice eră valea râului D e v o l până la gurile lui, și apoi valea râului S e m e n i¹. Astăzi pușinii păstori nomazi din acest ținut nu se mai îndepărtează prea mult de așezările lor.

Românii nomazi de pe litoralul Adriaticei se mișcă în modul următor :

Păstorii nomazi așezați la nord de râul Șcumbi, în comunele B a t a i, G r e s a, V i l a și din apropiere de C a v a i a își mână turmele la văratec în părțile apusene ale Albaniei, în spre B e a l a - d e - s u s, aproape de lacul Ohrida, trecând Drinul și ajungând până la muntele G a l i ă i ța, Z a v u a și P e t r e n i a. Acest drum ei îl fac dealungul râului Șcumbi, până ajung aproape de Beala ; de aci apoi se răspândesc în diferite direcțiuni.

Insă unii dintre păstorii din această regiune înaintau cu turmele mult mai în spre miază-noapte, până la I p e k. Călătorul englez Henry Tozer, care a călătorit în Albania după 1860, a întâlnit așezări de vară ale Aromânilor fărșeroți între I p e k și P r i z r e n². Mulți dintre păstorii nomazi din apropierea orașului D u r a z z o și din satul P o i a n i urmau aceeași direcție³.

Aromânii nomazi cu așezările la sud de râul Șcumbi până la Valona, adică acei care locuiesc în Muzachia propriu zisă, apucă direcțiuni deosebite : păstorii așezați pe țărmlul drept al râului Semeni, în L i u b o v a, L u s n i a, C a r b o n a r o, A r d e n i ța, C o l o n i a, C i p l a c a, P e t o v a, I m i ș t e, G r a -

¹ „Les Valaques de Voskopolis, ville jadis florissante, unis à quelques tribus voisines de la Dévol descendaient naguère du côté de Vallone et dans la partie occidentale du Musaché“ (Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* vol. I p. 217).

² *Researches in the Highlands of Turkey*. London 1869, Vol. I p. 352 ap. Beza M. o. c., p. 39.

³ Cf. Const. Jireček, în *Ungarische Rundschau* din Aprilie 1914.

diște și alte localități mai mărunte înaintea, vara, cu turmele, tot în spre partea răsăriteană, îndreptându-se la sudul lacului Ohrida, pe munții dintre *G r a b o v a*, *L u n c a* și *P o g r a d e ț*. Se înțelege că în această direcție se duc toți păstorii nomazi dintre Șcumbi și Semeni, în marea lor majoritate; însă sânt unii din ei care o iau mai în spre miază-noapte, dealungul lacului Ohrida. Alții, pe vremuri, înaintau și mai departe dealungul văii Drinului Negru până în spre munții *B i s t r a* și *V l a h i n i c a*, locuiți numai de populațiuni slave. Din aceste părți, toamna se coborau la iernatec și păstori slavi sau Aromâni slavizați în câmpia *Muzachia*¹. Drumul acestor păstori se întindea mai întâiu, dealungul lui Semeni, după aceea urmau cursul râului *Devol* și de aci apoi, urcând colinele munților *V e l a t o s*, ajungeau în regiunile însemnate mai sus.

Păstorii nomazi din a doua porțiune a *Muzachiei* care se întinde la stânga râului *Semeni*, precum și aceia care își au așezările mai la sud, dincolo de râul *Voiusa*, până aproape de *Valona*, își mână turmele la văratec pe muntele *T o m o r* (*D o m o r*). Muntele *Tomor* (vechiul *Τμωρος*, în aromânește *N d u m o r*) se ridică în fața orașului *Berat* (arom. *V i l a r d i*). El se întinde, la miază-noapte, de la țărnul stâng al râului *Devol*, urmând cursul superior al lui *Semeni* până aproape de comuna românească *Bitcuchi* și *Libonia*. El formează granița naturală între *Berat* și *Corița*; ramurile lui de la sud despart ținutul *Corița de Colonia*. Povârnișurile lui apusene din spre *V i l a r d i* (*Berat*) sânt abrupte și greu de suit; în schimb versantul răsăritean se lasă mai ușor și pe povârnișurile acestui versant se găsesc pășuni abundente pentru turmele de oi. Pe vremuri, toate turmele păstorilor nomazi dintre *Semeni* și *Voiusa* petreceau lunile de vară pe înălțimele acestui munte, între cele două vârfuluri: *T o m o r i ț a - m a r e*, în fața orașului *V i l a r d i* (*Berat*), și *T o m o r i ț a - m i c ă*, mai în spre sud. Mulțimea numelor de localități precum: *C ă r a r e a* lui *L a m p i*, *P a d e a ș o a r e c l u i*, *S c ă r p a l a t ă*, *C h i a t r a - l a t ă* (în aceste două nume de loc. avem păstrat cuvântul *lat* din lat. *latus*; astăzi pierdut în dialectul aromân), *G u v a* lui *M i m a*, *L e m n u ș a* și alte din domeniul vieții păstorești, despre care vezi în altă parte², dau dovada cea mai sigură despre existența

¹ Cvijić, *La Péninsule Balkanique* (1918) p. 450.

² Vezi capitolul „Păstoritul Aromânilor în toponimia Balcanică“. Vezi afară de aceea și C. N. Burileanu, *I Romeni di Albania* p. 183.

păstorilor aromâni de altă dată în porțiunea de munte dintre cele două vârfuri. Astăzi păstorii nomazi din comunele: Crueghiata, Fracula, Levani, Scrofetița, Conisbalte, Țercovina, Radotina, Besisti, Șcrapari și altele, își mână turmele în spre ramificațiunile de sud ale lui Tomor, în localitățile Ostrovița de pe muntele cu același nume, Protopapă așezată pe un deal în față de Ostrovița, și Bușari pe muntele Bufnița. Urme de călive aromânești se găsesc și în alte părți, însă mulți dintre păstorii nomazi și-au schimbat direcția de vâratec, din cauza jafurilor venite din partea Albanezilor.

O altă parte din Fărșeroții din cătunele așezate în apropiere de Valona, ca și mulți păstori nomazi din regiunea Arta — ținutul Ciamera — își mutau turmele pe munții Kiafsez și Liugu, în apropiere de comuna Bitcuchi. Cu timpul, o parte dintre aceștia nu s'au mai reîntors în locurile de obârșie. Astăzi ei coboară, toamna, la iernatec în ținutul Ciamera, alții coboară și mai jos, până în spre Parga și în câmpia din ținutul Prevezei (golful Arta). Foarte mulți din acești păstori nomazi meridionali au încercat să nu mai emigreze cu turmele în timpul iernii. În acest scop, ajutați de autoritățile turcești, ei și-au creat, cu 60—70 de ani înainte, un centru în Meğidie. Însă obicinuiți cu viața nomadă, cu timpul au început iarăși să emigreze, și astăzi își mână turmele la iernatec în ținutul șesos din apropierea de Santi-Quaranta. Unii Aromâni nomazi de aici au trecut marea și s'au așezat în părțile meridionale din insula Corfu¹. Ei sânt originari din satul Licursi.

Trecând la Aromânii din Dangli și Colonia, aceștia își mută turmele la vâratec în muntele Gramoste. Pe vremuri, în tovărășia altor păstori nomazi din nordul Epirului, ei coborau cu turmele și cu tot avutul lor și mai departe în direcția din spre miază-zi, ajungând până la cursul inferior al râului Aspropotam, care se varsă în golful Arta. Ei ajungeau în Grecia până în Acarnania și Etolia, cunoscute în veacurile de mijloc sub numele Mica-Valahie, în opoziție cu Tesalia, Marea-Valahie. Pe la începutul sec. XIX, ținutul care cuprindea aceste două provincii se alcătuiă din patru părți: Vlahos și Zigos, în partea stângă a Aspropotamului, și Valtos cu Xirumeri,

¹ T. Burileanu. *o. c.*, p. 378.

în partea dreaptă¹. Date despre coborîrea Aromânilor în regiunea din stînga nu avem. În cazul acesta prezența numelui *Vlahos* din această regiune ar putea fi interpretată ca o veche urmă despre existența păstorilor aromâni în aceste părți. Păstorii aromâni din Albania se coborau numai în districtul *Valtos* și *Xirumeri*. Despre aceste ținuturi ne vorbește și un pasagiu din hrisovul lui Andronic din 1336 privitor la posesiunile bisericii din *Stagus*, în care încă de atunci se pomenește despre prezența *Vlahilor*, *Albanezilor* și *Bulgarilor*: *καὶ τοὺς ὑπο τὴν ἐνορίαν αὐτῆς ὄντας ἱερωμένους βλάχους τε καὶ βουλγάρους καὶ Ἀλβανίτας*². Districtul *Valtos* și *Xirumeri* are forma unui triunghi și se cuprinde între malul drept al râului *Aspropotam* (vechiul *Achelous*), golful *Arta* (vechiul golf *Ambraic*) și țărmul Mării Ionice.

Astăzi păstorii nomazi din Albania se găsesc peste tot în acest district, însă mai cu deosebire pe valea râului *Aspropotam* și în regiunea păduroasă, cunoscută sub numele *Maniana*. Cel dintâiu care ne dă, numai în treacăt, vești despre acești Români nomazi este *Pouqueville*. El îi numește *Pistichi* pe păstorii nomazi din *Acarmania* și *Vlahi* pe cei de pe țărmul golfului³. Însă după *Heuzey*, care i-a vizitat ceva mai târziu decât *Pouqueville* și ne-a lăsat o descriere amănunțită despre acești păstori nomazi din Albania, numele lor printre populațiunile grecești din *Acarmania* este *Garaguni* din *Caraguni* (purtători de gune negre) și *Arvanitovlahi* (*Vlahi* originari din Albania), așa cum se numesc încă până azi. El explică și originea numelui din urmă, adăogând: „Ce dernier nom leur vient de ce que leurs plus anciens cantonnements étaient dans la haute Epire et sur la frontière d'Albanie“⁴. În ce privește grupările acestor păstori nomazi pentru anul 1856, când arheologul francez a călătorit prin *Acarmania*, ni se spune că ei trăesc „par groupes de cinquante à cent familles“. Aceste grupuri, pe care noi le numim *fălcări*, înconjurate de turmele și de tot avuțul lor în vite, alcătuiesc un fel de cătune, pe care păstorii aromâni le numesc *stane* (un parc, une bergerie, *στάν*). *Heuzey* dă pentru vremea

¹ W. Martin-Leake, *Travels in Northern Greece I* p. 126.

² *Heuzey, Mission Archéol.* p. 453.

³ *Pouqueville, o. c.*, p. 208

⁴ L. *Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarmanie.* Paris, 1860, p. 268.

lui 12 stane: „On compte en Acarnanie douze *stanaes*, ce qui porterait le nombre des Valaques, dans cette province, à huit cents familles“. In ce privește conducătorul sau șeful unei *stane* (noi vom spune astăzi *fălcări*) tot Heuzey ne dă cele mai prețioase informațiuni: „Tout stani est sous les ordres d'un chef dont elle porte le nom: on dit la stani de Mihhas, Koutchoupinas, de Sidhéris. Ce n'est pas un chef électif créé d'un jour à l'autre; le pouvoir qu'il exerce, espèce de petite royauté rustique et pastorale, est héréditaire. Cette autorité, consacré par la tradition, est respecté de tous. Il est toujours le plus riche parmi les pasteurs qu'il commande; quelques fois il possède à lui seul la moitié des troupeaux. Personnage tout pacifique, il prétend cependant tenir ses droits d'ancêtres guerriers“¹. Toți acești păstori nomazi, odată coborîți în aceste regiuni, n'au mai fost lăsați să treacă cu turmele lor frontiera turcă. Cu toate acestea, ei nu s'au lăsat de viața lor nomadă. In acest scop, ei și-au ales ca loc de vâra-tec regiunile muntoase din spre Kârpenisi (Cărpiniș, formațiune românească de la *carpen*) și Agra fa. Păstorii aromâni așezați în partea inferioară a râului Aspropotam s'au îndepărtat în spre sud, ajungând până la Misolonghi. Cei mai mulți care au rămas izolați de restul Aromânilor, cu timpul s'au grecizat, după cum cu mai multe veacuri înainte, tot prin grecizare, au pierit Vlahii băștinași din Acarnania, care, după relatările cronicarilor din sec. XII și XIII, alcătuiau populațiunea ei de bază. Astăzi numărul acestor păstori nomazi din Acarnania se reduce la cei grupați în Maniana, în comunele Surevoli, Cučubina, Cațaro, Ohtu etc., precum și la păstorii de pe muntele Cărpiniș. Dintre acestea, satul Cučubina este cel mai mare. El se mai numește și Mániana. Mai târziu, acest nume s'a întins asupra întregii regiuni. Despre starea actuală a Românilor din Acarnania, și în special cei din Maniana, cele mai bune informațiuni ni le dă Weigand. Observ la acest loc numai că Weigand n'a ținut seamă de loc de relatările lui Heuzey pentru o epocă mai veche din viața acestor Aromâni².

Românii nomazi din ținutul Premeti, acei care se ocupă cu păstoritul își mână vara turmele pe munții din apropierea orașului Premeti, în localitatea Lioptica³.

¹ Heuzey, *o. c.* p. 270 și 272.

² Weigand, *Die Aromunen* I, p. 183 și urm.

³ Cf. *Lumina*, Anul II (1904), p. 114.

Aromânii din ținutul Curčao (Corița) împreună cu o bună parte dintre păstorii nomazi așezați în orașele Moscopole și Șipsca, despre care s'a vorbit mai sus își mânau turmele în Tesalia. Aci ei au ajuns până în părțile din spre miază-zi, aproape de Almirò. Câteva cătune fărșeroțești din apropierea acestui centru dau dovada cea mai sigură că păstorii nomazi din Albania au ajuns cu turmele lor până în sudul Tesaliei. Până pe la 1881, data când Tesalia a fost anexată Greciei, Fărșeroții din Almirò în fiecare vară se întorceau cu turmele în Albania. După această dată, ei n'au mai putut trece granița și au fost nevoiți o parte să rămână în Tesalia, iar o altă parte să creeze un nou centru Vlahoiani¹, situat la Apus de Târnova. Cu timpul însă, și mai ales după data anexării Tesaliei la Grecia, păstorii nomazi din acest ținut au emigrat spre Caterina; alții au venit din nou în Pleasa. Aceștia din urmă își pasc vara turmele pe Muntele -sec.

Păstorii nomazi din ținutul Dangli și Colonia își mânau turmele la vâratec, cu două veacuri înainte, în părțile apusene ale Macedoniei, trecând dincolo de câmpia Bitoliei, în ținutul muntos și bogat în pășuni Murihova, unde încă până azi se află Călivele di Murihova sau Setina, Rodova², Papadia, aceasta din urmă așezată la poalele munților Murihova. Primele lor popasuri în acest ținut îndepărtat de Albania eră Lăpușneț, lângă Florina. De aci au înaintat mai departe în munții Murihovei, care se întind dealungul râului Târna, foarte mulți dintre ei așezându-se în localitatea numită Ciucura. Însă o altă parte dintre acești Fărșeroți s'au oprit în Pisuderi, Belcamen, Negovan, Biglišta, Băzdrăvița; alții au înaintat și mai departe ajungând până în munții Nișe, aproape de ținutul Meglenului. O bună parte dintre acești păstori, după cum vom vedea la sfârșitul acestui capitol, au pierit în masa slavă, și astăzi, doar tipul brun ca și alte particularități ale Slavilor din aceste ținuturi muntoase, care lipsesc la ceilalți Slavi și se găsesc numai la Aromâni, ne mai vorbesc despre prezența, în număr mare, a păstorilor aromâni din aceste părți.

¹ Vezi despre aceste mutări și Wace and Thompson, *o. c.*, p. 209; Weigand, *o. c.*, 219 și 287. Despre mișcările Românilor din Albania vezi și Ernst von Hesse-Warteg, *Die Balkanstaaten und ihre Völker*, Regensburg (1917), p. 231.

² Cf. *Lumina*, Anul II (1904), p. 173.

Păstorii nomazi din Ciucura, care au scăpat de slavizare, n'au putut să stea multă vreme în munții Murihova. Cu cincizeci de ani înainte ei au fost nevoiți să-și schimbe așezările din nou. De astă-dată mutările lor se îndreptau în spre sud. Cauza pentru care ei n'au putut să mai stea în Murihova au fost primele mișcări revoluționare ale Bulgarilor pentru eliberarea Macedoniei de sub Turci. Din Ciucura, ținutul Murihova, s'au sculat 400—500 de familii sub conducerea celnicilor: *Ljolja, Cușa, Nasta, Celea, Butcaru, Parizea, Fotu, Gârțu, Zdru, Ghiza, Belu, Mușe, Bučinana* și alții, ducând cu ei 80.000 de oi și capre și aproape 12.000 de catâri și cai. Ei s'au așezat în apropiere de *Vodena* (vechea Edessa) în comunele: *Gramaticova-Fetița, Cândrova* și *Patičina*, unde se găsesc și astăzi. Bătrânii, de la care mi-am procurat aceste date, își mai aduc aminte și acum de așezările lor din Murihova.

În ce privește mișcările actuale ale acestor Aromâni, ele se fac în direcțiunile următoare:

Românii din *Gramaticova-Fetița* își pasc turmele, vara, în munții din apropierea *Vodenei*, în localitățile: *Beșbunar, Catranița, Livadița* etc.

Românii din *Cândrova* vara își mână turmele în aceleași localități, iar, iarna, împreună cu falcările din cealaltă comună, petrec o parte în câmpia din *Vodena* și *Jeniğe*, o altă parte însă înaintează până la mare, în peninsula *Calcidică*, aproape de *Salonic*, în comunele *Schia, Beșic, Xeropotami, Sarthi, Ciariči* etc.

Românii din *Patičina* își mână turmele la iernatec în satele bulgărești din câmpia care se întinde între *Vodena* și *Caragova*.

Dar Românii din *Albania* n'au înaintat cu turmele numai până în ținutul *Florinei* și de aci apoi în *Murihova*, ci mulți din ei au ajuns până în muntele *Neaguș* deasupra *Veriei*, acolo unde s'au așezat cam în aceeași epocă, și păstorii români din *Pind* de sub conducerea lui *Badralex*, despre care s'a vorbit mai sus. Aci ei au ocupat comuna *Selia-de-sus*. O parte dintre acești *Fărșeroți* își mânau turmele la iernatec în apropiere de orașul *Neaguște*; însă o altă parte își coborau turmele pe țărmul mării, așezându-se în apropiere de orașul *Caterina*, de la poalele *Olimpului*. Cei din *Neaguște*, cu timpul, au fondat o

comună numită *Hurupani*, așezată la un km depărtare de gara *Neaguște*, cu 300 de familii. Jumătate din aceste familii iernezează la *Caterina*; restul în câmpia *Salonicului*. Mulți din aceștia se ocupă și cu agricultura.

În fine, tot dintre păstorii români din *Albania* (*Fărșeroți*) întâlnim și în orașul *Caterina*. Aceștia nu sânt nici dintre aceia din *Vodena* și nici dintre *Fărșeroții* din *Selia-de-sus*. Ei au venit cu vreo cincizeci de ani înainte, direct din *Ciucura*, ținutul *Murihova*. La început, după spusa celnicilor *Corițu*, *Vilena*, *Puța*, *Bechița* etc. ei veneau în *Caterina* numai ca să ierneze; mai târziu, când celelalte fâlcări din *Murihova* s'au așezat definitiv în comunele de lângă *Vodena*, ei n'au mai plecat cu turmele la vâratec în *Murihova*, ci rămâneau în localitățile din apropiere: *Scuterna*, *Spurlițea*, *Milea*. Astăzi acești *Fărșeroți* iernezează cu turmele în comunele de lângă mare *Chitros* (*Pidna*), *Paliani*, *Ayiul-Ian*, *Niocastru* și *Hrean*. Cele două din urmă sânt proprietatea celnicului *Zega*, bun patriot român.

4. Inceputurile de desnaționalizare ale păstorilor nomazi aromâni în mijlocul *Slavilor*, *Albanezilor* și *Grecilor*.

Toate mișcările păstorilor aromâni nomazi, studiate până aci, ne sânt cunoscute, după cum am văzut, parte din însemnările scriitorilor streini de pe la începutul sec. XIX, parte din cunoșterea drumurilor pe care mulți din ei continuă să le mai facă și astăzi. Însă, în afară de acestea, au mai fost mișcări care s'au făcut și în altă parte. Despre acestea astăzi nu avem nici o știre. Cu toate acestea, presupunem că ele au existat, din cauza urmelor ce au lăsat în mijlocul populațiilor streine și în special în mijlocul *Slavilor*. Astfel, foarte mulți păstori aromâni din *Albania* sau din muntele *Gramoste* și chiar din *Pind*, înaintând cu turmele până prin ținuturile *Ohridei*, ajungeau până prin câmpia *Bitoliei*. Aci, o parte din ei rămâneau în centrele românești *Resna*, *Iancoveți*, *Târnova*, *Magarova*, *Nijopole* etc.; alții însă, care formau majoritatea, continuau drumul mai departe, dealungul râului *Țârna*, ajungând, după cum am văzut, până în ținutul *Murihova*. O bună parte din acești păstori, prea mult îndepărtați de centrele lor, s'au păstrat ca *Aromâni* până mai acum în urmă; însă alții s'au slavizat cu desăvârșire și numai tipul lor ca și felul propriu al păstorilor aromâni de a crește turmele ne mai arată că odată ei

au ținut de „fara armânească“. „Morihovo qui a joué a l'époque turque une certaine autonomie, est une région montagneuse propre à l'élevage des bestiaux, assez semblable à la région des Mijaci. Elle comprend un si grand nombre de types valaques qu'on est porté à croire à l'origine slavo-aromoune de cette population. Tout autour de ces montagnes et sur le Niče habitent des pâtres valaques à demi slavisés“¹.

O altă direcțiune pe unde emigrau păstorii aromâni cu turmele eră și aceea care începe de la Struga, lângă Ohrida, și se prelungeste la miază-noapte dealungul râului Drinul-Negru, până aproape de câmpia din apropierea orașului Prizren. Pe acest drum înaintau mai mult păstorii nomazi din Albania. Aceștia petreceau vara în călile lor provizorii sau subt tende, și toamna se întorceau din nou la șes. Ei se răspândeau peste toți munții bogăți în pășuni și populați numai de Slavi, cuprinși între Drinul-Negru și cursul superior al Vardarului. Toți acești Aromâni cu timpul s'au slavizat: „Dans le temps reculé la région était peuplée de pasteurs aromounes, vivant dans des installations provisoires d'été. Les Slaves y ont pénétré au Moyen-Age et se sont mélangés à ces indigènes, tout en fondant probablement leurs propres villages. Par suite de ce mélange, les Aromounes, ont commencé à se slaviser. Les Slaves leur ont emprunté le nomadisme transhumant, le type de leur village, la *pečalba*, en même temps que certaines parties du costume féminin. Plus tard de nouvelles pénétrations se sont produites: des colons aromounes sont venus d'Albanie“². Despre urmele pe care acești păstori aromâni de-naționalizați le-au lăsat printre populațiunile slave, se va vorbi mai pe larg în capitolul „Influența păstorilor aromâni asupra celorlalte popoare balcanice“. Aici mă mulțumesc să mai adaog că aceste mișcări ale lor au putut fi împinse și mai în spre miază-noapte. Pomenirea celnicatului în orașele de pe coasta Dalmației, cu atribuțiuni păstorești cunoscute numai la Aromâni, nu și la Sârbi, încă din 1214, poate servi ca cea mai sigură dovadă despre depărtarea mutărilor lor în nordul Peninsulei Balcanice. Toate aceste îndepărtări prea mari de la centrele lor de obârșie, au avut ca rezultat de s n a ț i o n a l i z a r e a lor³.

¹ Cvijič, *o. c.* p. 441.

² Cvijič *o. c.* p. 459. Vezi despre răspândirea păstorilor aromâni printre Bulgari și A. Ischirkoff, *Bulgarien. Land und Leute* p. 49.

³ *Naselja srpskih zemalja* Vol. I. p. CXXXII.

De altfel, păstorii aromâni au fost desnaționalizați, în urma ocupațiunii lor cu păstoritul sub forma lui nomadă, nu numai în ținuturile slave, dar și în Albania. Și astăzi se găsesc regiuni în Albania locuite de Aromâni, care, după cum mi se spune, sânt pe punctul de a se denaționaliza, deoarece vorbesc mai ușor albanezește decât aromânește. Nu vorbim, de sigur, de toți acei păstori aromâni din *Sredna-Gora* (Bulgaria), din *Rodope* și din *Tracia*, a căror desnaționalizare în veacul al XVII și al XVIII eră un lucru isprăvit.

Și nu numai păstoritul a contribuit la desnaționalizarea Aromânilor, dar și agricultura. Dintre păstorii aromâni din ținutul *Zagori*, în afară de aceia care au fost grecizați din cauza propagandei grecești, prin biserică, foarte mulți s'au asimilat elementului grecesc din acel ținut și din cauza ocupațiunii lor cu munca câmpului. *Wace* și *Thompson*, care au vizitat multe centre grecizate din *Zagori*, au putut face această constatare. Aromânii sedentari din mijlocul Grecilor, în opoziție cu păstorii nomazi, veneau prea des în contact cu Grecii. La urmă de tot, ei au sfârșit prin a se greciza. Dintre păstorii nomazi se desnaționalizau numai aceia care plecau în cete mai mici, înaintând prea departe și izolându-se printre străini. Acei dintre ei care erau mai numeroși și continuau să se reîntoarcă în ținuturile lor, puteau să se păstreze mai bine decât Aromânii agricultori¹.

II.

Aromânii păstori.

1. *Păstorul aromân, viața și îmbrăcămintea lui. — Originea portului la Aromâni.*

Turmele de oi sânt păzite de păstori numiți *picurari*. Păstorii nu există la Aromâni. Un păstor nu are nevoie să facă ucenicie ca să se pregătească pentru această meserie. Aromânul de munte se obișnuiește din copilărie cu ea, deoarece se naște și trăiește printre păstori. Cu toate acestea, mulți se obișnuiesc cu păstoritul, la început, pascând oile din sat, în apropierea comunei, după aceea trec la munte. La o *cupie* (turmă) de oi, constând de la 800 până la 1000 de capete, se întrebunțează doi păstori; când turma este mai mare, se pun mai mulți. Toată ziua păsto-

¹ *Wace and Thomson, o. c., p. 201.*

rul o petrece la munte îngrijind de turma lui și de sănătatea oilor. Ei mănâncă la turmă, mâncarea care și-o poartă în traistă. Cei neînsurați se duc acasă, cu rândul, și-și iau de mâncare; la cei însurați le aduc și femeile mâncare la munte. Seara, de obicei, vin să doarmă la stână numai *mătricarii*, care pasc oile *mătrițe* (oi care au fâtat și dau lapte). Ei adăpostesc mai întâiu oile aproape de stână, după aceea se culcă și dorm, unii afară, alții în stână. Ceilalți păstori: *birbicari*, *nutinari*, *stirpari*, despre care va fi vorba în capitolul următor, nici nu vin la stână. Fiindcă viața păstorului aromân stă strâns legată cu suirea oilor la munte și coborîrea lor la șes, ea va fi arătată mai pe larg în două capitole care vor urma. Aici vom stărui mai mult asupra îmbrăcăminteii lui.

Deoarece întreaga ținută a păstorului aromân, atât ca înfățișare fizică¹, cât mai cu deosebire ca port, are ceva care nu se vede la păstoria celorlalte neamuri din Peninsula Balcanică, iar pentru cercetător prezintă o lature din viața lui tot așa de interesantă ca și păstoritul, nu voiu intră în fondul acestui capitol, fără a spune câteva cuvinte și despre îmbrăcăminteaa păstorului aromân².

Comparat cu portul celorlalte popoare din Peninsula Balcanică, portul la păstoria aromâni și peste tot la Aromânii munteni, chiar atunci când nu se mai ocupă cu creșterea turmelor, așa cum se păstrează până astăzi, se prezintă subț aceea formă deosebită, care face ca un păstor aromân, ori unde s'ar găsi el

¹ Iată cum descrie Pouqueville tipul păstorului nomad: „Les Valaques nomades, qui portent sur leurs fronts hâlés l'empreinte des saisons, sont généralement forts et robustes. Leurs têtes retracent les proportions romaines; et le temps, qui affaiblit les types nationaux, n'a pu, malgré leurs alliances, les confondre ni avec les Grecs, ni avec les Albanais. On leur reproche de la parcimonie, de l'obstination; mais à travers leurs moeurs rustiques, on retrouve une franchise sauvage qui n'existe pas dans le caractère des Levantins. Leurs femmes, douées par la nature du riche coloris dont Rubens a donné le modèle à l'école moderne, n'ont pour beauté qu'une longue chevelure blonde, une bouche vermeille et la fraîcheur de la santé“ (*Voyage dans la Grèce* II, p. 218). Acî observ numai că amestecul păstorilor aromâni, prin alianță, („malgré leurs alliances“) cum presupune scriitorul francez care avuse prilejul să-i cunoască cu un veac și mai bine înainte, este cu desăvârșire exclus, cel puțin pentru Aromânii din Pind.

² Despre originea portului la Aromânii vorbește în treacăt și Tache Papahagi în *Grai și Suflet* I, p. 86.

cu turmele, în munții Pindului ca și în Tomor din Albania, în munții Balcani ca și în Rodope, să se deosebească, în privința aceasta, în mod fundamental, de păstorul grec, albanez, bulgar sau sârb. Acest port se arată relativ vechiu, dacă ținem seama numai de faptul că la toate tulpinile de păstori aromâni, la cei din Pind și Tesalia ca și la cei din Gramoste și Albania, el a rămas același. Ceva mai mult, el nu s'a schimbat nici la păstorii grămusteni din Bulgaria și Serbia, cu toate că, după cum am văzut în capitolul precedent, aproape de două veacuri ei trăesc în munții Balcani și Rodope printre Slavi. Această mică constatare ne face să înțelegem, desigur, fără prea multă exagerare, că moda ori cât de mult va fi influențat asupra portului altor popoare, la păstorii aromâni, însă, s'a izbit de același spirit de conservatism ce se observă în graiul și obiceiurile lor.

Deoarece, din cercetările mele în acest domeniu, am putut ajunge la convingerea că îmbrăcămintea păstorului aromân, cu toate înrâuririle ce va fi suferit din partea portului altor popoare, a reușit să-și păstreze acea trăsătură caracteristică, care se arată ca ceva specific aromânesc, în cele ce urmează voi face o expunere amănunțită a tuturor hainelor cu care se îmbracă păstorul aromân, arătând în același timp și originea cuvintelor pentru îmbrăcămintea de bază. După aceasta, din compararea portului aromânesc cu portul popoarelor cu care Aromânii vin în nemijlocită atingere, voi căuta să specific mai de aproape trăsătura caracteristică aromânească, care, în parte, este aceeași cu trăsătura caracteristică a portului albanez, amândouă având la bază același element străvechiu de origine autohtonă. Și fiindcă, la început, atât bărbații cât și femeile s'au slujit de aceeași îmbrăcămintă, în cele ce urmează voi trata pe rând mai întâiu îmbrăcămintea la bărbați, după aceea îmbrăcămintea la femei.

Portul bărbătesc:

Bărbații poartă pe cap *căculă* sau *căcuuă*. Nu știm care va fi fost, în timpurile mai vechi, forma ei. Astăzi căcula este un simplu fes de păslă sau de bumbac, de culoare albă și fără ciucuri. Fesul roșu, ca la Turci, s'a introdus numai la Aromânii sedentari. Fesul alb la păstorii grămusteni se cheamă *k'ileafe*, *k'uleaf* sau *tirlik'e*; el este făcut numai din bumbac. În Pind se mai numește și *barbarúsă*. La Aromânii din Tesalia fesul se deosebește ceva de acela purtat de păstorii din Pind: este mai

strâmt și mai înalt, prevăzut cu broderii de mătase în culori¹.

Pe trup se poartă *cămeașe*, din pânză de bumbac simplu sau amestecat cu in. Ca lungime, ea ajunge numai până la genuchi, are mânecile largi, însă încheiate la mână, și de la brâu în jos, pe dinainte, cade peste genuchi în mai multe cute dese. Această cămașă se numește *cămeașe cu cl'ine*. Subt cămașă păstorii grămusteni mai poartă și o flanelă de lână, cu mâneci lungi și scurtă până la brâu, pe care păstorii din Pind o numesc *cata-sarcu*; cei din Gramoste și din Macedonia *gădzoafă*, iar cei din Balcani și Rodope *cămișeală*. Peste cămașă se poartă de obicei *șumindane* sau *șimădane* (la Grămusteni: *șumădane*), care este de postav, fără mâneci și acoperă pieptul și spatele până la brâu; *șumindane* nu se încheie la mijloc, ci la dreapta sau la stânga cu *zave* (copci), căci aripile au două fețe și atunci se poate încheia, când într'o parte, când într'alta. Alții poartă *ilek'e*, un fel de fermeneă fără mâneci care ajunge până la mijloc, cu aripile trecând una peste alta și brodate cu *găitan* sau *ibrișime*. Această *ilek'e* la păstorii din Pind este aceeași cu *șumindane*, numai că se încheie la mijloc cu *anasturi*. La păstorii grămusteni *ilek'ea* se mai numește *șcurtacă*. Tot Grămustenii mai poartă și un alt-fel de *șcurtă*, numită *cupăran*.

Peste acestea vine *șipunea*, un fel de tunică pe care păstorii fărșeroși o numesc *șigune* (șagune). Ea este făcută din lână, de culoare albă și neagră, la Fărșeroși numai albă, lungă până la genuchi, fără mâneci pe talie și cu mai multe clinuri la spate. Pe dinainte nu se încheie; în dreapta și în stânga vine câte un buzunar, numit *supane*. Ea stă deschisă, ca să se vadă *șimădane* și *cămeașa cu cl'ine*. Această haină este cu atât mai elegantă cu cât are la spate mai multe falduri. De obicei *șipunea* sau *șigunea* de sărbătoare are până la 20 de falduri, cea de rând numai până la șase.

Moi Hristu ali Marine,
Șagunea cu nao cl'ine,
Custura cu trei singili

Măi Hristu al Marinei,
Șagunea cu nouă cline,
Brișeagul cu trei lanțuri.

Burileanu, *I Romeni di Albania* p. 120.

¹ Și păstorii albanezi poartă fes alb „Die jetzt allgemeine Mode des roten Feses ist jedoch wenigstens bei der christlichen Bevölkerung von Mittelalbanien kaum hundert Jahre alt. Früher trug man schwarze oder weisse Filzmützen ähnlicher Form, welche in einigen abgelegenen Strichen auch jetzt noch getragen werden“ (J. G. v. Hahn, *Alban. Stud.* 1854, p. 29).

Când *șigunea* este prevăzută cu mâneci despicate și lăsate să atârne, atunci ea se cheamă la Grămusteni și la Fărșeroți *dulumiču* (albu k'indisit cu laiu), iar *dulumă*, când *șigunea* are mâneci și este de culoare neagră.

Peste țițune se poartă *cunduș(e)*, la Grămusteni *cândușe*, sau *șcurtu*, *șcurtacă*. Aceasta este o haină făcută din *șlac* sau *adimtu*, scurtă până la brâu și are mânecile crăpate, pe dinăuntru, de la umăr până la cot, pe unde se văd mânecile cămășii. Când este cald, mânecile atârnă la spate.

Peste aceasta, cei mai bătrâni poartă *sar(i)că* de culoare neagră, la Fărșeroți albă. Este ceva mai scurtă decât țițunea, deschisă pe dinainte și croită bine pe talie. Mânecile la sarică sânt deschise, au forma triunghiulară și sânt ceva mai scurte. Deoarece sarica se poartă pe vreme mai rece, de cele mai multe ori ea este prevăzută cu lână în șuvițe mai lungi, pe dinăuntru. În unele părți sarica se mai numește și *gunelă* (*γunelă*). Fărșeroții întrebuițează și *gună* „flanelă“ de culoare vânăta, neagră sau cafenie¹. În cazul acesta ea se numește *flucată*.

În zile de sărbătoare, mai rar în cele de rând, se mai poartă încă o haină care se cheamă *mal'ot*. Este croit pe talie ca și țițunea, însă ceva mai lung decât aceasta, pe care o ascunde, și este prevăzut cu mâneci. În afară de aceasta *mal'ot*-ul este singura haină care se poate încheia pe dinainte, până la brâu, cu trei sau patru nasturi. De la brâu în jos stă deschis ca să se vadă clinurile cămășii. *Mal'ot*-ul are *zărculă* (glugă). La unii *zăr-cula* este cusută de *mal'ot*; la alții ea este prinsă de niște nasturi făcuți din șaiacul *mal'otu*-lui sau din găitan roșu-închis sau negru, din care se fac și cheutorile.

Tot în felul acestei haine păstorii aromâni mai poartă și *tălăgan*. Deosebirea între *tălăgan* și *mal'ot* nu este mare. *Tălăgan*-ul este ceva mai scurt, este prevăzut cu aceleași mâneci, numai nu se încheie pe dinainte, însă și el, la spate are o *zăr-culă*. Fărșeroții îl numesc *căpote cu zăr-culă*. La Aromânii din

¹ Vezi despre portul *gunei* la Fărșeroți și C. N. Burileanu (*I Romeni di Albania* p. 213) care i-a cunoscut mai de aproape: „Nel vestiario questi farseroti si differenziano dai moscopoleni e dagli Albanesi della medesima regione, portando . . . la caratteristica flanelle *gunea* o *guna* di color azzuro scuro, castagno o nero. In turco la *guna* nera è detta *caraguna* (cara-nero), onde l'appellativo di *Caraguni* appropriato a questi romeni dai turchi e qualche volte dai romeni della Macedonia“.

Veria tălăganul, după materia din care este făcut, este de două feluri: *tălăgan di ađimtu*, de culoare neagră, tălăganul chervanagiilor, și *tălăgan di gravanò*, tot negru, pentru acoperit în timpul nopții și pentru ferit de ploaie. Din cauza asemănării prea mare ce există între mal'ot și tălăgan, în unele sate din Epir, *mal'ot*-ul se numește *tălăgan*. Tălăganul de gravanò se poartă mai mult de către comerțianții de lănuri, nu și de chervanagii.

În fine ultima piesă de îmbrăcăminte este *tâmbarea*, făcută din *căprină* (păr de capră). Ea vine tot pe talie, bine înțeles nu ca celelalte piese de îmbrăcăminte, însă are mânecile desfăcute, în formă de platcă. Ca și capotul, tâmbarea este prevăzută cu *zărulă* (glugă). Ea se poartă numai în timpul iernii, când este frig; iar vara păstorii și chervanagiii se folosesc de ea în timp de ploaie și noaptea, la culcare, când se învelesc cu ea.

Ca cingătoare păstorii aromâni poartă *brân*, (la Grămusteni) *bârnu*, (la Fărșeroți) *bâr*, având de obicei dungi colorate. Cu *brânlu* Aromâniei se încing peste țipune, niciodată peste cămașă și sarică. El este de lână, de culoare roșie, albă sau vânătă. Peste brân păstorii și unii din chervanagii poartă *sileafe*, numită și *sileah'e*, *čileah'e*, adică „seleaf“ turcesc, făcut din piele, mai larg pe dinainte și cu 3—4 despărțituri, în care se vâă *cufultu*, *cama*, *cumburea*, *piștolea* (la Fărșeroți), *altipatlarlu* precum și *mânearlu* (amnarul) cu *custura*. Aceste două din urmă sânt legate de *silivar* (lanț) ca să nu se piardă.

Pe picioare păstorul aromân nu poartă nici un fel de pantaloni subț formă de cioareci, nădragi, ițari sau berneveci, ci numai *zmeane* (izmene), făcute din aceeași pânză ca și cămașa. Ele sânt susținute de o cingătoare *părcăzon*, care trece prin îndoitura izmenelor făcută la marginea de sus și iese la cele două căpătâie de dinainte. Pânza din care se fac izmenele este de obicei albă; la păstorii grămusteni am văzut și izmene de culoare vânătă.

Peste izmene se poartă *čoarîț* cu tuzluci sau fără. Aceștia se încheie cu copci și sânt strânși bine pe picior, începând de la glezne peste genuchi până pe la jumătatea coapselor. Cioarecii sânt de obicei albi. Copiii poartă și cioareci roșii, negri sau vineți. Ei sânt susținuți cu bete numite *calțavete*, care se înfășoară dedesuptul genuchiului. Marginea de sus de la *čoarîț*, ca să stea bine întinși, se leagă de *părcăzon* cu o sfoară care se numește *stringl'e*.

Piciorul este încălțat cu *lăpudz*, (la Grămusteni și Fărșeroți) *părpodz* „ciorapi“. Grămustenii poartă, pe alocuri și numai în timpul iernii, și *călcuși* făcuți din șaiac. Peste ciorapi vin *țaruh'e* „opinci“. Acestea au vârful, care se cheamă *načū*, bine ascuțit și îndoit pe dinainte. Opincile Aromânilor sânt un fel de jumătăți de ghete, fără sfori. Proprietarii de turme ca și meseriașii, poartă pe picior și *curđeli*, un fel de jumătăți de ghete, deosebindu-se de *țaruh'e* prin aceea că n'au vârf, iar orașenii încălțămintea obicinuite.

Portul femeiesc :

Femeile poartă pe cap, de obicei, *căčulă* (*čăčușă*), care nu este decât un fes roșu numit la Fărșeroți *čupare* (în Olimp *țipare*), împrejurul căruia se înfășoară cosițele, sau o *mândilă* „batistă“, care, la femeile mai bătrâne, este vânătă. Din cauza cuparei, toată țeafura capului la fărșeroate este ceva mai înaltă decât la celelalte Aromâne. Tot la Fărșeroți fetele poartă *čuparea* simplă, iar nevestele au în față, deasupra frunții, câte o fășie brodată și susținută de o legătură vânătă, care înfășoară partea inferioară a čuparei, acoperind puțin și fruntea. Fărșeroatele bătrâne își învelesc čuparea cu o pânză albă. Această pânză este aranjată în așa fel încât întreaga coafură devine mai înaltă și ceva mai voluminoasă. Aceasta este legătura pe care ele o numesc de obicei *čičeroană* sau *čičeroană*. La Grămusteni coafura femeii este și mai complicată. Femeile bătrâne își înfășoară fruntea cu *bațu* „pânză albă“. Peste acesta vine o năframă neagră, *șimie*, care acoperă tot capul, afară de partea de dinainte, unde se vede *bațul*. Cele mai tinere poartă, în unele părți, în loc de baț, *țipă*, un fel de năframă din pânză de mătase, de obicei colorată, peste care vine *șimia*. Femeile care n'au atins vârsta de 40 de ani, după aceea miresele precum și fetele, poartă *căčulă* cu un *tas de asime* (de argint) pe deasupra, având împrejurul lui un baier de bani de argint, iar la marginea de jos a căciulei un șir alcătuit din tot felul de monede în aur și argint, pe care ele îl numesc *arăđarik'e di flurii*. Subt aceasta mai vine un baer de mărgele de toate culorile, dar mai cu deosebire albe, care cade pe frunte. Acest baer se cheamă *liliče di mărđzeale* „flori de mărgele“. Un ultim șir de piese de argint numit *liliče di asime* „flori de argint“, care cade pe frunte și o acoperă aproape peste tot, completează întreaga.

coafură. În afară de aceasta, se mai adaugă și alte panglici cu tot felul de zorzoane. Toate acestea împreună cu întreaga coafură sânt susținute de o fâșie de pânză, brodată cu mărgele, numită la unii *părțișă*, iar la alții *mogur*. La urechi se poartă *veri* sau *ming'uși* „cercei“.

Pe trup se poartă *cămeașă albă cu lilițe* (cu râuri). Peste cămașă femeile grămustene îmbracă un *k'eptar* de lână, iar Fărșeroatele un fel de bolerò de culoare vânăta și împodobit cu tot felul de broderii, numit *coațe*. Peste acestea vin *cundușu* și *fustanea* „rochia“. Pe dinainte, se lasă *poala* sau *pudeașa* „șorțul“, încins de obicei ceva mai jos de mijloc cu *dizgă*. La Fărșeroate, hainele sânt deschise la piept.

Peste acestea vine *șipunea* sau *șigunea* mai lungă decât cea bărbătească; ea ajunge până la glesne. La Aromânii din Epir fetele tinere poartă peste rochie *fik'etă* de stofă mai fină, de obicei brodată în fir. Peste aceasta nu se mai îmbracă nimic. Dacă nu se poartă *fik'eta*, atunci atât fata cât și femeia măritată îmbracă *dulumă*, care este aceeași cu *șipunea*: n'are mâneci, nu se încheie pe dinainte și este lungă până la glesne. Femeile mai bătrâne poartă și *paltò* (scurteică îmblănită). Celelalte femei mai în vârstă poartă peste șipune sau șigune *sar(i)că*, aceeași ca și la bărbați, prevăzută pe dos cu păr de lână în formă de șuvițe, numai că este mai ușoară și împodobită cu cusături la piept, la marginea buzunarelor și în dos. Această sarică la Fărșeroate se mai cheamă *gunelă*¹.

La mijloc femeile se încing cu brâu alb sau de culoare închisă. La Fărșeroți fetele tinere poartă *curauă largă* sau *culane* (colan) împodobit cu tot felul de broderii. Atât brâul cât și curaua, se încheie în față cu un fel de agrafă de argint numită *čuprecă* și *čuprak'e* (*di asime*). Ea se deosebește de pafdalele purtate de Bulgăroaice prin aceea că sânt mult mai mici — numai la Grămusteni și Fărșeroți ceva mai mari — și lucrute cu mult gust artistic de către argintarii aromâni. Fărșeroatele și o parte dintre Grămustene, care, mai mult decât femeile Aromânilor din Pind, țin foarte mult la podoabele sclipitoare, au atârnat de *čuprak'e* mai multe lăntușoare, având la capătul fiecăruia câte

¹ Nă mul'ari alăxită tu straĕne lăi, cu sarică ică cu *gunelă*, cu floațe anapoda (o muiere îmbrăcată cu haine negre, cu sarică sau cu *gunelă* cu lână pe dos). Cf. *Frăți'l'a*. Anul I 137.

o cruciuliță, o cutiuță de argint pentru bani, un briceag etc. Femeile din Pind poartă numai briceagul atârnat de un lanț numit *alsiđă*.

Pe picioare se poartă *lăpudz* și ghete. Fărșeroatele și Grămustenele, la lucru, umblă desculțe.

Tot ca chestiune de podoabă, adăogăm aici la îmbrăcăminte, că Fărșeroatele, mai ales cele mai tinere, se t a t u e a z ă. Ele își fac tot felul de semne pe frunte, dar mai ales cruci. La început, crucile se obicinuiau numai în regiunile în care, alături de Albanezii creștini, se găseau și Albanezi musulmani. Deoarece și Albanezoaicele se tatuează, femeile creștine, ca să se deosebească de Albanezoaicele musulmane, se tatuau făcându-și semne în forma crucii.

Se înțelege că portul păstorilor aromâni îndepărtați din locurile lor de origine a suferit unele schimbări, sub influența portului neamurilor cu care au venit în atingere. Inșă această schimbare se observă mai mult la aceia care au devenit sedentari. Astfel, cei din Veria au adoptat șalvării de postav negru; care, în unele locuri, au pătruns și la Aromânii din Pind; iar o parte dintre Grămustenii din Bulgaria poartă pe cap un turban albastru, întocmai ca Bulgarii din Tracia, care l-au împrumutat de la Turci¹. În unele părți din Albania, portul femeiesc se aseamănă cu cel albanezesc. De asemenea mulți Fărșeroți, ca să nu fie atăcați de bandele albaneze, se îmbracă în costum albanezesc. Acest costum la unii, cum sânt o parte din Aromânii din Beala, s'a împământenit². Inșă, după cum am spus la începutul acestui capitol, toate aceste influențe neînsemnate nu schimbă întru nimic trăsăturile fundamentale ale portului aromânesc, care rămân ca ceva specific numai pentru păstorul nomad aromân.

*

Luând acum în cercetare portul descris la bărbați ca și la femei, și eliminând dintr'însul elementele mai nouă, împrumutate de la celelalte popoare balcanice, vom observa că, din punctul de vedere al originii cuvintelor, el arată două straturi bine distincte: unul vechiu și altul mai nou.

În stratul vechiu avem: c ă ě u l ă, c ă m e a ș ă, z m e a n e, k' e p t a r, b r â n, s a r i c ă și t â m b a r e.

¹ Const. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien* p. 119.

² C. N. Burileanu, *I Romeni di Albania* p. 216 și urm.; 260 și urm.

In stratul mai nou: țipune, cunduș, tălăgan, ma-
l'ot și čoarîț.

De fapt, piesele de îmbrăcăminte din aceste două straturi alcătuiesc portul specific al păstorului aromân, fie el din Pind, din Gramoste sau din Albania, și aflându-se împrăștiat cu turmele în Grecia veche, în Macedonia, în Bulgaria, în Serbia sau pe coasta Dalmației.

Vechimea cuvintelor din primul strat este indiscutabilă. Ea începe din epoca substratului lingvistic, trece prin epoca romană și ajunge până la primele veacuri de atingere cu Slavii. Intr'un studiu ca cel de față, mai mult cu caracter etno-istoric decât filologic, nu voi încerca să mă ocup cu raportul formal ce există între *brănu-l* și *căcula* aromânească și între formele corespunzătoare din limba albaneză *bres* și *kesul'e*. Inșă, ori cum, vorbind despre vechimea lor, și făcând numai simpla constatare că ele se găsesc aceleași la Aromâni și la Albanezi — fără a putea fi dovedite ca împrumuturi reciproce — trebuie să admitem că, întru cât nu ne pot veni de la celelalte popoare balcanice, ele reprezintă vechi rămășițe din graiul substratului lingvistic traco-iliric. Formele din epoca romană sânt reprezentate prin *cămeașă* (< *camisia*), *k'eptar* (< *pēctus* + *-arius*), *sarică* (< *sarīca* pentru *serica*) și *tâmbare*, cu origine nu prea lămurită. Acest cuvânt există în limba ital. *tabarro*, fr. *tabard* etc. și presupune o formă latină *tabarrus*, dată deja de Cipariu. Pentru noi este interesantă prezența lui în dacoromână: „Luați-i *tâmbariul* și o bateți”. (Dosoftciu, *Viețile Sfinților* 7) etc. e'c. Această constatare ne duce la concluzia că întru cât el nu există la celelalte popoare balcanice, în schimb înșă se găsește la popoarele romanice, cuvântul trebuie să fie vechiu în limbă. În cazul acesta, greutatea ce ar prezenta pentru limba română păstrarea lui *b* între două vocale dintr'o formă *tabarrus* s'ar putea înlătura prin admiterea existenței unui **tambarrus*. În cazul acesta am avea încă o formațiune de felul lui **sambata* din care a ieșit *sâmbăta*, alături de *sabbatum* (Cf. Meyer-Lübke REW. 7479; *Dacoromania* I 436; II 810), deși nu avem o potrivire perfectă între aceste două forme, mai ales că într'unul avem nu singur *b* intervocalic, iar într'altul doi *b*. Din atingerile cu Slavii avem *zmeana* (< *izmēna*).

Trecând la al doilea strat de cuvinte, în care intră piesele

de îmbrăcăminte oarecum mai nouă, observăm că, după origine, toate sânt de proveniență străină :

țipunea, există la toate popoarele balcanice: ngr. *τιπούν* tradus prin *χελέκι με χειρίδας κρεμαμένος* (vestă cu mânecile atâr-nate); sârb. *zubun*; dacor. *zăbun*; alb. *džipun*. Toate vin dintr'o formă romană transmisă tuturor popoarelor balcanice, prin Venețieni, *zipun*, *zupon*, și relevată pentru întâia dată de Cihac (II, 581). Forma neogreacă ar putea fi un împrumut din aromânește.

Cundușu, la origine, ar fi trebuit să se pronunțe **kuntuș*. Această formă, potrivit trecerii lui *nt* în *nd* la Aromânii din Epir, a ajuns regulat la pronunțarea actuală, din forma turco-tătară *kontoš*, cu o difuziune extraordinară. Există la Greci: *κοντόσιον* (atestat la Daničić); după aceea la Bosniaci, Sârbi și Croați: *kontuš*, *kuntoš* și *kuntuš*, atestat într'un spomenic încă în 1406 (vezi în *Rječnik*) cu înțelesul de haină îmblănită, de aci apoi blană, cojoc; la Unguri *köntös*; la Poloni *kontusz* ar fi o haină care face parte din portul lor național (vezi Linde, *Stownik*) — și la Dacoromâni *contăș*. Cuvântul a trecut la Aromâni, judecând după *o* final trecut în *u*, de la Sârbi. La aceștia găsim alături de forma originală *kontoš* și *kontuš* precum și *kuntuš*. Un împrumut sârbo-croat de la păstorii aromâni ar fi mai puțin probabil și pentru faptul că cuvântul există și la Poloni.

tălăgan (*tălăgane*), după formă, nu este cuvânt vechiu. Se găsește la Albanezi: *talagan*, *talagane* „Mantel mit Kapuze“ (G. Meyer, EWA 423); la Greci: *ταλαγάνι* „capote courte“; la Sârbi și Montenegrini *talagan* „Oberkleid für Männer“ (Karadžić). De la cine va fi trecut la păstorii aromâni, nu pot preciza, deoarece forma aromână se potrivește cu toate. Pentru noi este important să știm că cuvântul nu este prea vechiu în dialect.

čoarîț au origine nesigură. De fapt însă sânt aceeași cu *cioarecii* din dacoromână și ca atare n'ar putea fi despărțiți de un prototip străvechiu, din care au ieșit amândouă formele: aromână și dacoromână. Astăzi cuvântul se aduce în legătură cu turc. *čaryk* „espèce de chaussure légère que portent les pâtres et les pâyans: chaussure en cuir que portent les villageois“ (Samy-bey Fracheri, p. 460), ceea ce este puțin probabil. Trecerea de înțeles de la „acoperișul piciorului până la gleznă“ la acela de „ghetre, acoperișul piciorului de la gleznă în sus“, cum este peste tot în arom. și în parte există și în dacor. (cf. Tiktin, *Dict. Rom.*

(*Germ.*) și de aci apoi la acela de „ițari“ din dacor. s'ar explica cu greu. Ar rămâneă obscure și căile de pătrundere în cele două dialecte, mai cu deosebire că el nu există în niciuna din celelate limbi balcanice, de unde ar fi putut trece la Români. Eu cred că cuvântul este mai vechiu decât influența turcă. El ar putea sta în legătură cu arom. *çor* (picior) și *çoară* (sfoară de legat ciorapii). În orice caz originea cuvântului rămâne obscură.

*

Din această identificare a cuvintelor din cele două straturi rezultă, în primul rând, că din vechea îmbrăcăminte a păstorului străromân astăzi ne-au mai rămas c ă ĉ u l a, c a m (e) a ș a, b r â u l, k'eptarul, sarica și t â m b a r e a și, poate, *cioarecii*. Dintre acestea, k'eptarul la păstorii aromâni nu se mai obicinuește, el a fost înlocuit prin *ilek'e* și toate celelalte forme înșirate mai sus. Dacă ținem seamă însă de difuziunea lui la celelalte popoare balcanice, prin mijlocirea păstorului aromân, trebuie să admitem că în timpurile mai vechi el a fost purtat și de păstorii aromâni. Astăzi k'eptarul este purtat numai de femei. În al doilea rând mai rezultă faptul că piesele de îmbrăcăminte din categoria a doua, *șipune*, *cundușe*, *tălăgan*, oricât de caracteristice ar părea ele pentru portul păstorului aromân, sânt, după cum arată numele lor, de proveniență streină. De altfel, lucrul acesta se observă și din forma deosebită în care ni s'au păstrat ele în amândouă dialectele: la Aromâni avem: *șipune*, *cunduș(e)*, la Dacoromâni *zăbun*, *contăș* etc. Aceasta este încă o dovadă că numele cu haina n'au intrat la Români în vremea când Aromânii și Dacoromânii erau laolaltă, ci fiecare a pătruns direct sau indirect pe căi deosebite.

Însă recunoscând toate acestea, nu trebuie să trecem cu vederea tipul original ce se observă în portul păstorului aromân, chiar atunci când, după un examen amănunțit asupra originii pieselor de îmbrăcăminte, știm că numai unele din ele sânt vechi, și restul de proveniență mai nouă. Acest tip a făcut pe toți călătorii streini, care au vizitat Peninsula Balcanică, să nu confunde niciodată pe păstorul aromân cu păstorii celorlalte neamuri. În privința aceasta Weigand, vorbind despre portul Aromânilor, spune că portul Albanezilor, Turcilor, Grecilor și Bulgarilor este așa de deosebit de acela al Aromânilor încât niciodată nu se poate face o confuziune între unul și altul¹. Aceasta însemnează

¹ G. Weigand, *Die Aromunen* I p. 264.

că portul original al păstorului aromân, oricât de influențat va fi fost, prin introducerea de piese de îmbrăcăminte streine, totuși el a reușit să se păstreze nu numai deosebit de portul celorlalte neamuri, dar și cu un caracter specific al lui, care rezultă din eleganța și bogăția lui, față de portul sărăcăcios și de împrumut al Grecilor, și față de portul extrem de greoiu al Slavilor. Iar eleganța portului la Aromâni constă în croiala hainei pe talie și mai cu deosebire *în mulțimea faldurilor ce le face de la talie în jos*. În privința aceasta, la descrierea fiecărei piese de îmbrăcăminte, am spus că, dintre toate, cămașa și țipunea, pentru ca ele să fie elegante, cea dintâi trebuie să facă cât mai multe falduri pe dinainte, iar a doua cât mai multe falduri la spate.

Cercetând acum portul popoarelor cu care păstorul aromân vine în nemijlocită atingere, mai întâiu trebuie să ne ocupăm de Greci. Grecii din apropierea Aromânilor sânt de două feluri: Români grecizați și Greci adevărați. Printre cei dintâi socotim pe așa numiții *Cupăčari*. Aceștia ocupă o regiune situată în partea răsăriteană față de locuințele Aromânilor din Pind, întinzându-se de la miază-noapte spre miază-zi între Samarina și granița de nord a Tesaliei. Portul lor este identic cu acela al păstorilor aromâni. Cupăčarii poartă pe cap căculă, pe care ei o numesc *skúl'a* sau *skufk'a* (σκούφκια, σκούφκια); pe trup, în afară de cămașă, *gumindani* și *pišli*. Aceasta din urmă este identică cu ceea ce Aromânii numesc „cunduş”. Peste *pišli* poartă *țipuni* (τσιπούνι). Celelalte piese de îmbrăcăminte sânt: *talayani*, *mal'ot* și *flukata* (= sarica). De la brâu în jos, sânt îmbrăcați cu *hulevyia* (χουλεύια) care sânt identici cu cioarecii la Aromâni, iar pe picioare cu *tșorapia* (τσιοράπια) „ciorapi”. Peste ciorapi poartă opinci din piele de porc sau de bou, susținute de sfori care se leagă împrejurul piciorului. Croiala hainelor este la fel ca aceea a Aromânilor, numai ceva mai grosolană. Cum că Cupăčarii au fost odată Aromâni, aceasta se dovedește nu numai din unele localități din ținutul lor, în care se mai păstrează dialectul aromânească, dar și din mai multe cuvinte și particularități aromânești din graiul lor grecesc¹. Alături de aceștia, vin Grecii din H a s i a cunoscuți de către Aromâni supt numele de *Hășoși*. Aceștia trăiesc în apropierea Cupăčarilor. Și portul acestora este identic cu acela al păstori-

¹ Cf. Weigand, *Die Aromunen* I p. 130 nota; Wace and Thompson, o. c., p. 30.

Ior Aromâni, cu singura deosebire că ei, în loc de cioareci în felul celor purtați de păstorii aromâni, poartă niște ciorapi lungi. Opinciile lor sânt tot din piele de porc sau de boi, ca acelea pe care le poartă Cupăcarii. În ce privește proveniența acestui port, întrucât el se deosebește de acela obicinuit la Grecii din interiorul Greciei, identificându-se cu portul păstorilor aromâni, originea lui aromânească apare indiscutabilă. Ceva mai mult, chiar portul Grecilor din Grecia propriu zisă arată elemente pe care specialiștii în materie nu și le pot explica decât numai ca înrâuriri din partea păstorilor aromâni¹. Iată de ce socotesc că, după această mică expunere a punctelor de asemănare între portul aromânesc și portul grecesc, și după cele ce vom vedea mai departe asupra acestui din urmă port, nu se poate admite o influență grecească asupra portului aromânesc.

După Greci, vin Bulgarii. Despre o influență a portului bulgăresc nici nu poate fi vorba, căci nu există nici un punct de asemănare între unul și altul. Ceea ce ar fi ceva asemănător, după unii scriitori streini, este, după cum se va vorbi mai pe larg în alt capitol, de proveniență aromânească. Prețioase informațiuni despre portul Bulgarilor de pretutindeni ne dă, acum în urmă, Ischirkoff². Din cetirea întregului capitol „Trachten“, bogat în amănunte, n'am putut găsi nimic care să se asemene cu portul păstorilor aromâni. În schimb, există multe asemănări, după cum observă N. Iorga³, cu portul Românilor din stânga Dunării.

Rămâne de cercetat numai portul albanezesc.

În ce privește pe Albanezi, deși portul lor se deosebește de acela al Aromânilor, cu toate acestea, examinat mai de aproape, el arată aceleași trăsături caracteristice care se văd și la Aromâni.

Din întreaga îmbrăcăminte a Albanezilor, cămașa cu falduri multe pe care ei o numesc *fustan* (= fustanelă) formează semnul caracteristic prin care ei se deosebesc, în port, de popoarele cu care se învecinează. Această fustanelă, care se va fi dezvoltat odată dintr-o simplă cămașă cu mai multe falduri, cum este la

¹ Vezi despre aceasta capitolul „Influența păstorilor aromâni asupra celorlalte popoare balcanice“.

² Prof. Dr. A. Ischirkoff, *Bulgarien. Land und Leute* II Teil. Leipzig (1917) p.24 și urm.

³ N. Iorga, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*. VII. ème année N-os 1—3 p. 16.

Aromâni, astăzi nu-i decât o fustă cu sute de încrețituri, care se îmbracă de la mijloc în jos, căzând, în cât mai multe falduri, la Albanezii din sud (Toschii) până la genuchi, iar la Albanezii de nord (Gheghii) ceva mai sus de glezne. Portul ei nu este răspândit pretutindeni, cum este cămașa cu falduri la Aromâni. Fustanela albaneză se poartă numai la Toschi peste tot, iar la Gheghi ea este așa de rară, încât e pe cale să dispară. De altfel, atât la Toschi cât mai ales la Gheghi, ea a ajuns o haină foarte scumpă, pe care oamenii lipsiți de mijloace și în deosebire ciobanii nu și-o pot procura. O adevărată fustanelă cum o poartă Albanezii bogătași trebuie să fie făcută din sute de încrețituri. „Les fustanelles des personnes riches ont de cinq cents à sept cent cinquante bandes“¹.

În afară de cămașă, o altă haină din portul Albanezilor care este identică cu *țipunea* purtată de păstorii Aromâni, este așa numita *fl'okate*. Ca și la Aromâni, ea este făcută din șaiac, croită pe talie și cade în mai multe falduri. Iată cum ne vorbește Hahn despre *fl'okata* Albanezilor: „Eine elegante Fl'okate muss bis zum Gürtel hart an die Taille schliessen, von da an aber, gleich der Fustanelle, in veiten Falten auseinander gehen und ist, wenn gelungen, ungemein kleidsam“². Aici trebuie să mai adăogăm faptul important pentru noi că această haină se poartă numai de către Toschi, nu și de Gheghi, la care ea este necunoscută. „Die Fl'okate wird ausschliesslich in der Toskerei, hier aber von jung und alt, arm und reich, Sommers und Winters getragen. Dies ist eine Art Überrock von weissem Wollenzeuge ohne Kragen und Aermel, welcher Brust und Leib unbedeckt lässt und daher nur den Rücken und die Weichen schützt“³. Albanezii mai au și alte piese din îmbrăcămintea lor, ca *șarke* în unele locuri la fel cu sarica, în alte părți cu *țipunea*, *dulama*, *mal'ot* etc., care sânt identice cu acelea din portul Aromânilor, însă acestea fiind împrumuturi mai nouă, n'au nici o însemnătate pentru chestiunea care ne interesează.

În afară de Albanezi, *fustanela* mai este cunoscută și la Greci. Ea este socotită la ei ca port național. Ceva mai mult,

¹ H. Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie*. Paris, p. 285. Despre portul la Albanezi vezi și Spiridon Gopčević, *Das Fürstentum Albanien*. Berlin. (1914) p. 116 și urm.

² J. G. von Hahn, *Albanesische Studien* p. 29.

³ J. G. von Hahn. *o. c. ib.*

elita armatei grecești (Evzonii), din care pe vremuri se alcătuiă și garda regală, este îmbrăcată în fustanelă. Cu fustanela ei au introdus și ițarii aromânești (čoarifi), care se urcă numai până la jumătatea coapselor; se încheie cu copce și sânt strânși bine pe picior, fiind susținuți sub genuchi cu aceleași jaretiere pe care, după cum am văzut, Aromânii le numesc *călțăvete*. Dar fustanela grecească este nouă de tot. Ea nu datează, după confirmările specialiștilor în aceasta materie, decât de pe la începutul sec. XIX: „The Albanian fustanella was adopted by the Greeks after their liberation in 1821 as their national costume”¹. Se știe că pe la începutul veacului trecut, ideea conducătoare a popoarelor balcanice, fără deosebire de naționalitate, eră creștinismul. De aci lupta creștinilor în contra păgânilor. Acei care s’au luptat pentru eliberarea creștinismului de apăsarea tiraniei turcești, prin renașterea Greciei, au fost păstorii și fiii de celnici aromâni, ca Andrușu, Dracu, Bajdechi, Hagi-Petru, Marcu Bociari, Ciavela, Griva și alții, printre care se găseau și unii Albanezi. Toți acești eroi ai neamului nostru erau îmbrăcați cu această cămașă în falduri multe, care a izbit așa de puternic imaginația Grecilor, încât imediat după mișcarea pentru desrobirea Greciei, ea deveni, după cum am spus mai sus, port național.

Eliminând dar pe Slavii de sud și pe Greci, ajungem și pe această cale la raporturile mai strânse ce există numai între Aromâni și Albanezi.

Este foarte greu de stabilit la care dintre aceste două popoare faldurile de pe haine sânt de împrumut. Până acum, aceste falduri, ca parte caracteristică la port, au fost relevate încă de pe la începutul sec. XIX de către Pouqueville, numai pentru portul Albanezilor. Despre Aromâni, pe cât știu, nu s’a scris nimic în această privință, nici măcar de către Pouqueville care a cunoscut așa de bine viața păstorilor nomazi. Aceasta se explică, desigur, numai din cauză că o exagerare a faldurilor la cămașe se putea observa numai la fustanela albaneză. Dar faptul acesta nu ne poate îndreptăți să credem că, în ce privește vechimea, fustanela stă la originea cămășii cu falduri. Deși, din punctul de vedere genetic, nu se știe încă dacă fustanela a ieșit dintr’un simplu șorț încrețit, pus pe dinainte, sau, după cum susține Ha-

¹ Wace and Thompson, *The nomads of the Balkan* p. 60.

berlandt¹, din cămașă încrețită, fapt cert este că între cămașa aromânească și fustanela albaneză, cea dintâi este mai veche. Așa stând lucrurile, fustanela la Albanezi s'ar fi putut desvoltă dintr'o cămașă cu falduri, așa cum se poartă ea astăzi la Aromâni. Dar faptul acesta nu ne poate îndreptăți să credem că modelul original pentru fustanelă a fost cămașa Aromânilor. S'ar fi putut ca, la origine, și Albanezii să fi avut o cămașă cu falduri. Astăzi noi putem spune numai atâta, că, pe când la Aromâni faldurile la îmbrăcăminte au o întrebuintare generală, adecă se păstrează cu port cu tot, atât în regiunile de obârșie ale păstorilor aromâni: Tesalia, Pind, Gramoste și Albania, cât și în Rodope și Balcani, la Albanezi, din contră, aceste falduri se întâlnesc numai la fustanelă și la fl'okate. În afară de aceasta, pe când la Aromâni atât cămașa cu falduri cât și sarica cu țipunea și, peste tot, toate piesele de îmbrăcăminte sânt răspândite la toți Aromânii și în toate părțile, la Albanezi, dimpotrivă, fustanela aproape nu se mai poartă de Albanezii de nord, numiți Gheghi, și ține numai de portul Albanezilor de sud, numiți Toschi, iar fl'okata, care este identică cu sarica aromânească, este absolut necunoscută la nord, și se poartă peste tot numai la sud. Dacă, la aceasta, mai adăogăm faptul că, după cum am arătat într'un alt studiu², fl'okate albanezească nu este decât un împrumut de la păstorii aromâni, din *sarica flocată*, atunci ajungem, cel puțin pentru proveniența fl'ocatei, la obârșie românească.

Dar, după cum am spus mai sus, scopul acestor expuneri nu este ca să arătăm originea românească a portului albanez. Împrumuturi de piese de îmbrăcăminte la populațiuni care se învecinează, se întâmplă adeseori și pretutindeni. Aici vroim să ne apropiem de originea faldurilor și, la aceasta, nu vom putea ajunge decât numai stabilind, mai întâiu, extensiunea lor geografică.

Astăzi cămașa cu falduri se întinde începând din regiunea lacului Scutari, unde ea apare foarte rar, dealungul Mării Adriatice, peste toată Albania, în Gramoste, pe amândouă povârnișurile Pindului, în nordul Greciei până în Peloponez. În răsăritul și centrul Peninsulei Balcanice ea este necunoscută. Acest teritoriu

¹ A. Haberlandt, *Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien* publicat în *Zeitschrift für Osterreichische Volkskunde* B. XII (1917).

² Th. Capidan, *Rap. alb.-rom. in Dacoromania* II p. 476.

în care se poartă încă până astăzi cămașa cu falduri, corespunde cu acela ocupat odată de Iliri. De fapt, de la Iliri au ajuns unele desemnuri de îmbrăcăminte făcute pe plăci de metal, în care, în spre deosebire de cămașa-tunică la Romani, se observă încrețituri pe cămașă¹. Acest soi de cămașă care, după părerea specialiștilor în această materie, a exercitat o înrâurire și asupra portului legionarilor romani², s'a păstrat încă până astăzi, sub forma lui originală la păstorii aromâni, și ceva mai exagerat la Albanezi.

Și acum, după ce ne-am apropiat de originea notei caracteristice la portul păstorilor aromâni, reîntorcându-ne la piesele de îmbrăcăminte mai nouă, de împrumut, ca țipunea, cunduşul și altele, în mod firesc ni se pune întrebarea: trebuie noi, ca chestiune de metodă, la judecarea originii unui port, să socotim însuși portul de strein, pentru singurul motiv că numirea celor mai multe piese de îmbrăcăminte este de origine streină? La populațiunii muntene cu tradiții, cum sânt în cazul nostru păstorii Aromâni, care nu se lasă de portul lor chiar atunci când se găsesc de veacuri și la distanțe de multe sute kilometri departe de locurile lor de origine, cum sânt Grămustenii din Bulgaria, o piesă de îmbrăcăminte împrumutată, nu întotdeauna se păstrează sub forma ei originală. Cu timpul ea se modelează, după tipul portului local. Această modelare se întâmplă mai cu deosebire atunci când populațiunea care a împrumutat, ea singură își țese, croește și coase îmbrăcăminte de care are nevoie. În cazul acesta, o piesă de îmbrăcăminte împrumutată, la confecționarea ei la țară, primește toate acele modificări, care alcătuiesc partea caracteristică a portului indigen. Numai așa se explică de ce țipunea Aromânilor nu se mai aseamănă cu zabunul Dacoromânilor, sau cu zabunul Sârbilor și cu džipunul Albanezilor, deși toate au plecat de la haina venețiană zipon-zupon, care este streină și la Italiieni și, probabil, a avut o altă formă. Tot așa cunduşul față de kontuşul din portul mai vechiu al Dacoromânilor și mai cu deosebire de kontusz al Polonilor, la care a fost ridicat la rangul de haină națională.

¹ Fr. Nopcsa, *Albanien, Bauten, Trachten* etc. p. 182.

² „Als Fustän (= cămașa cu falduri) lässt sich im Altertum auch der Rock der römischen Legionssoldaten deuten... Da es bekannt ist, dass vor den Italiern in Nord-, ja sogar Mittelitalien illyrische Völkerschaften wohnten, scheint es nicht gewagt, den Rock der Legionäre von der Tracht der Illyrier abzuleiten“ (Fr. Nopcsa, *ib.*) Cf. și p. 183.

2. Suirea oilor la munte.

Plecarea oilor la munte în regiunea Veriei. — Locuința păstorului aromân: călivele. — Viața și hrana păstorului. — Numele și felul oilor. — Botile la oi. — Stanea sau cășarea. — Preparatul laptelui: „arăzle”. — Nunta la păstori.

După ce, pe la începutul primăverii, mai toate oile au fost tunse și căldurile la șes sau aproape de țărmul mării, unde păstorii aromâni obicinuesc să-și petreacă lunile de iarnă, încep să devină mai mari, familiile Aromânilor se pregătesc pentru mutarea oilor la munte.

Iată felul cum se desfășoară plecarea oilor la munte, la Aromânii nomazi din Veria, în regiunea Salonicului.

Cu vreo zece zile înainte de plecare, femeile cu bărbații strâng tot avutul lor din gospodăria casei în *hărăi* (saci), făcuți din țesătură de lână. După ce s'au făcut toate pregătirile și totul stă gata de încărcat, familiile de subt conducerea unui celnic mai întâiu prânzesc, după aceea încarcă avutul pe cai, dar mai cu deosebire pe catări, și apoi pornesc la drum: Înainte merg turmele cu ciobanii însoțiți de câinii lor, iar după ei urmează *fumel'le* (familiile) cu întreaga lor gospodărie. Nimic nu-și mai impunător pentru acei care n'au cunoscut viața nomadă a păstorilor aromâni decât priveliștea plină de farmec ce prezintă trecerea acestui convoiu. De la o depărtare de o oră se văd ridicându-se nori de praf deasupra și împrejurul turmelor de oi. Cu cât turmele se apropie cu atât și sunetul clopotelor ca și cântul copiilor:

Nă vinim toț cu harao
C'ascăpăm di iarnă greao

Venim toți cu bucurie,
C'am scăpat de iarnă grea

se aud tot mai lămurit, și o lume imensă, care iese din satele și cătunele din apropierea drumului, aleargă să vadă pe „Vlahii” care trec cu oile la munte. După mulțimea turmelor de oi, și numai la o distanță de câteva sute de metri, apar *fălcările*: înainte merg pe jos copiii mai măricei, însoțiți de câteva bătrâne vânjoase, iar după ei urmează întreaga *fară*, compusă din bărbați, femei, fete și băieți, toți umblând încet și alături, printre caii și catării împovărați, până în gât. Rar se vede câte o bătrână, care, din cauza oboselii prea mari, se mai suie puțin pe catării încărcăți,

în schimb, mulți dintre bărbații mai cu stare încălecă, mai mult de plăcere decât de oboseală, pe *binecure* (cai buni de călărit), iar copiii mai mici și pruncii sânt așezați, cei dintâi în niște coșuri prinse în dreapta și în stânga sămarului, iar cei din urmă în leagăne făcute anume în mijlocul sămarului, deasupra învelitoarei numită *sazmă*, cu care de obicei se învelesc *hărăile* (sacii).

Convoiul astfel alcătuit se mișcă numai dimineața și seara: dimineața de la revărsatul zorilor până pe la oara unsprezece, când încă n'au început căldurile mari, iar seara de pe la cinci până la oara zece din noapte. Înainte de amiază, poposesc, mai în totdeauna, pe lângă un izvor cu apă rece; seara mai mult unde nimeresc. De altfel, Aromânii noștri, care cunosc toate colțurile și drumurile pe unde trec, își aleg de popas locurile cele mai bune. Ele sânt aceleași pentru fiecare an. Cum ajung la locul de înopțat, cail și cătării sânt lăsați liberi după hrană, iar oile sânt răspândite pe câmp ca să pască. Indată după aceasta, bărbații se apucă și aprind un foc mare. Împrejurul focului întind corturile spre a fi feriți de ploaie, îngrijind ca la marginea cortului să sape și un șanțuleț, în care trebuie să se scurgă apa în vreme de ploaie mare, iar femeile îngrijesc de mâncare. Dar când timpul este frumos și nu sânt semne de ploaie, foarte mulți nici nu întind corturile. Ei se mulțumesc să-și așeze *hărăile* (sacii) una peste alta, făcând ceace ei numesc *puravă*¹. Înaintea acesteia aștern crengi, și peste ele întind o *vilendză*. Cum vine vremea somnului, se întind toți pe *vilendză*, cu capul rezemat de marginea sacilor, sau punându-și sub capătăiu un țol, și dorm așa la aier liber, până dimineața, când se scoală și pornesc din nou la drum. Mâncarea lor pe drum constă mai mult din lapte. Ei întrebuințează și carne friptă sau legume uscate, ca fasole sau linte, însă laptele cu derivatele lui sânt baza nutrimentului pe drum. În acest scop, la plecare, falcările nu uită să ducă cu sine și o turmă mai mică, alcătuită numai din *plecători*, oi care au fâtat cu două-trei zile înainte de plecare. Laptele acestor *plecători* se în-

¹ Înțelesul cuvântului, după Dalametra, este: „locuința făcută în treacăt, cort ce-l fac Românii pe drum, când se urcă și când se coboară la munte, șatră”. Într'un interesant studiu al d-lui prof. M. Pinetta asupra comunei *Samarina*, publicat în revista *Peninsula Balcanică*, anul III p. 182 se dă înțelesul din cuprinsul acestei lucrări.

trebuiețază pentru hrana copiilor și peste tot pentru întreținerea tuturor.

Dacă se întâmplă să poposească pe moșia unui bei turc, atunci ei sânt nevoiți să plătească o dare mică de fiecare cal sau catâr, pe care ei o numesc *utlak'e*. Inșă de cele mai multe ori ei scapă de această dare, cinstind pe *drăgat* (păzitorul moșiei) cu lapte, brânză sau ce mai au de ale mâncării.

Astfel ei călătoresc trei până la patru zile dearându-l, până când să ajungă la locuințele lor, petrecând ziua în cântecele copiilor și noaptea în poveștile bătrânelor. Nu există munte străbătut de păstorii nomazi, în care să nu se găsească o vale sau un pârâu de care să nu se lege câte o întâmplare din viața lor. Toate aceste întâmplări bătrânele le povestesc, în drum sau seara subt cort, copiilor, iar aceștia, la rândul lor, le transmit urmașilor. Numai cine a luat parte la aceste migrațiuni anuale ale Aromânilor nomazi, își poate închipul de cât farmec este cuprinsă viața lor petrecută vecinic în munți, pe care, nu fără dreptate, ei singuri dintre toate popoarele balcanice, îi numesc „munții armânești“ (munții românești):

Tu Maiu el oile li scuteă
In munții'i armânești.

In Maiu el oile-și scoteă
In munții românești.

Lit. Pop. 931.

Cum se apropie de coline, convoiul începe să scadă. Făl-cările cu celnicii lor în frunte încep să se despartă în grupuri mai mici, apucând fiecare direcția unde se găsesc comunele lor, sau acolo unde gândesc să-și fixeze așezările lor. Pentru acei care n'au locuințe stabile pentru timpul verii, cum sânt în bună parte Fărșeroții, așezările de vară cu turmele se schimbă după calitatea și belșugul pășunii. Aceasta se întâmplă și după ce s'au așezat odată după reîntoarcerea lor din *arniu* (iernatec). In fine, acum toți au ajuns la munte și o bucurie de nedescris se vede pe fețele lor. Muntele este pentru Aromâni ceea ce marea este pentru Greci, și câmpia întinsă pentru Bulgari. In munte ei își găsesc din belșug hrana pentru vite, în munte refugiul și siguranța pentru vremuri grele, și tot în munte ei trăesc clipele senine, când, după munca istovitoare din timpul zilei, adunați toți pâlcuri-pâlcuri, împrejurul focului la *mandră*, petrec în glume, cântece și povești. Nu arare ori întâlnim în literatura lor popu-

Iară cântece cu accente de profundă durere, în care celor plecați, pentru totdeauna la câmp. le e dor de viața de la munte:

Voi lai fiçori, fiçori armâni,	O voi feciori, feciori români,
Fiçori di Samarina,	Feciori din Samarina,
Am doao zboare s-vă dzîc,	Am două cuvînte să vă spun,
Și doao s-vă dimându:	Și două să vă rog:
Cari s-vă duțiți în hoară voi,	Dacă veți merge voi în satul meu,
Tu laea Samarina,	În biata Samarina,
S-ișeari muma și sora-rîi	Și-ar ieși mama și soru-mea
Di mine si-ntribari,	De mine să vă'ntrebe,
S-l'i 'țeț că dor di munte rîi-	Să le spuneți că dor de munte am,
N-u dor di Samarina.	Mi-i dor de Samarina.
Nu-ń pot s-aravdu câmpu io,	Eu în câmp nu pot răbdă,
Nu-ń pot s-aravdu căldura.	Nu pot răbdă căldura.

Lit. Pop. 931.

Iar păstorul aromân care se naște și moare în munți, cere și după moarte să fie lăsat în munte, lângă târla de oi:

Cara s-mor, cara s-nu mor,	De-oiu muri, de n'oiu muri,
S-ń-ascultați un singur zbor:	Să-mi ascultați un singur cuvânt:
La turuște s-mi'ngrupați,	La târlă să mă'ngropați
Primaveara când s-vă turnați,	Și-n primăvara când vă veți
	[întoarce,
S-treacă oile, si-ń-le acaț.	Să treacă oile să mi le prind.
Si-ń le-acăț si-ń-le mulgu,	Să mi le prind să mi le mulg,
Și cu mâna mea s-li tundu.	Și cu mâna mea să le tund.
Flueara s-ń-o-avdu dipriună	Fluerul să aud întruna,
Cându oile va s-adună.	Când oile la somn se-adună.

Lit. Pop. 938.

Și tot așa se plînge fata măritată în Cardița, comună în Tesalia, în care Aromânii rămân și vara la câmp, mai cu deosebire că o bună parte din ei se ocupă cu munca câmpului¹:

S-mi aibă prin gușe mumă-mea	Să-mi poarte păcatele mamă-mea
Și dol'a mea di soră,	Și duioasa mea soră,
Țe dusiră ș-mi deadiră	Care s'au dus și m'au dat
Tu câmpul di Cardița.	În câmpia din Cardița.

¹ G. Weigand, *Die Aromunen* Vol. I p. 175.

Câmpul ș-caftă, sițirări,	Câmpul cere să fie secerat,
Bumbaclu ș-va scâlsire,	Bumbacul trebuie lucrat,
Ș-io-n' h'iu Armână di tu munți	Și eu sânt Româncă din munți.

Lit. Pop. 930.

Se înțelege că plecarea descrisă până aci, care poate fi socotită ca tipică pentru toți păstorii nomazi, arată mici deosebiri de la o regiune la alta. Astfel, în unele părți nu pornesc toate turmele de odată. Noatenii și berbecii sânt trimeși mai de vreme la iarbă verde ca să se îngrașe. În alte părți turmele pleacă cu două trei zile înainte și numai după aceea urmează fâlcările. Dar, peste tot, plecarea se face la olaltă și în felul cum a fost descrisă mai sus.

*

După ce au ajuns toți la locurile de vâratec, Aromânii din comunele în care își au casele lor, își aranjează mai întâi familiile în locuințele lor de vară, după aceea se apucă de turmele de oi. Aromânii nomazi care n'au locuințe, se apucă de corturi sau de *călive*. Călivele, așa cum am avut prilejul să le văd la Grămustenii din Livădz și la Fărșeroții din Veria, sânt făcute din pari înfipti în pământ și împletiți cu *l'anură* (fagi subțiri și foarte mlădioși). Peste împletitură vine tencuiala de pământ. Călivele construite pentru mai multă vreme se fac din lemn de alun, tăiat pe jumătate. Cu acesta se împletesc parii de pe pereți, apoi vine tencuiala. La unii Fărșeroți de multe ori lipsește această tencuială. Pe deasupra, călivele se învelesc cu scânduri; foarte des și cu stuf sau frunze. Călivele sânt făcute dintr'oo singură încăpere de formă pătrată. Mărimea lor variază între 3×4 și 4×5, câte odată și mai mari. Ele n'au ferestre pe unde să intre lumina și nici coș prin care să iasă fumul. De aceea, atât pereții cât și tavanul, mai cu deosebire, sânt negri de fum. În interiorul unei călive se găsește vatra, lângă perete sau la mijloc, deasupra căreia stă atârnată o prăjină de care se prinde căldarea sau vasul în care se fierbe ceva. În partea dreaptă se întinde un pat de scânduri având mărimea de 1.50×1 m, peste care se pun *hărăile* sau *tută nicuk'irata* (așternuturile, toate foalele de invelit). La păstorii fărșeroți lipsește acest pat. În cazul acesta foalele lor sânt grămadite într'un colț pe pământ. Dacă.

vatra este lângă părete, atunci, în dreapta și în stânga ei, se întinde câte o sazmă (scoarță) de căprină. În fund stă războiul, iar aproape de ușă *buclele* și toate vasele de trebuință. Lumea doarme pe jos. După ce au isprăvit cu călivele, se apucă și aranjează mai întâi *stanea* (stâna), după aceea *cutarlu* (țarcul), *coarđa* și *turuștea* sau *turiștea* (târla, ocolul). După aceasta păstorii *curmă* (despart) mieii de oi. Miei *Ţeamiri* (de sex feminin) îi țin pentru *dămăzlăk'e* (prăsilă), iar mieii *mascuri* se vând treptat la negustorii care vin la munte anume pentru acest lucru.

Grija oilor o are păstorul numit *picurar*. Acesta este tocmit anual. Înainte de războiul balcanic, cel mai bun picurar primea o *arugă* (plată) de cel puțin 12 lire turcești, cam 267 lei aur. Plata celorlalți variază între 8 și 10 lire. Această sumă nu se plătește la un termen anumit, ci ori de câte ori păstorul are nevoie de bani pentru întreținerea familiei. Celnicul îngrijește de toate nevoile familiei păstorului în contul sumei ce are să primească acesta. În afară de bani, păstorul mai primește și întreținerea lui, constând din pâine și brânză. Mulți păstori au în turmele ce pasc și câte 5—6 oi ale lor; unii chiar și mai multe. Mai bine decât păstorul este plătit *cășarlu* (baciul). De altfel, și sarcina lui la *stane* (stână) este mai mare. În afară de bani, el mai primește și o cantitate de lapte, unt și brânză. În unele părți baciul se tocmește numai în natură.

Păstorul paște oile de dimineața până seara, prin imașuri și în locurile unde iarba este mai bună. Pe vremuri, dreptul de pășunat era comun. Până aproape înainte de războiul balcanic, toate pădurile cu islazurile din ele aparțineau comunei. Fiecare Aromân putea să se folosească de lemnele din pădure ca și de iarba din imașuri după bunul plac. Nu se cerea decât să se cruțe din locurile de pășunat unele părți cu iarbă mai deasă numită *mire*, care erau rezervate numai pentru vitele de povară. Și ca să se evite orice ceartă printre fâlcări, celnicii și bătrânii comunei, *aușatec*-ul, se strâneau odată pe an, ca să împartă pășunile: „Les pâturages sont, de temps immémorial, divisés entre les différentes tribus nomades; et leurs chefs, en vertu de l'autorité patriarcale, en font annuellement la répartition par famille ou association“¹. Pe la miezul zilei, între 12 și 3, oile *amiridză*, se

¹ Pouqueville, *o. c.*, pag. 209. Vezi și Jules Brun și Nic. Papahagi, *Moșneagul de la munte* (1904), pag. 30—31.

adăpostesc la umbră. În acest scop păstorul le mână la *amiridz*, locul umbros în care se adăpostesc oile. După ce s'au odihnit oile, el le *sârmă*, adică le împrăștie din nou la păscut. Seara le conduce la *mas*, un loc ales anume de către păstori pentru înop-tatul oilor vara; după aceea se duce și el la culcat. El doarme afară, în vreme bună ca și în vreme rea. Singurul lui înveliș este *tălăganul*, prin care nu pătrunde ploaia: „Le berger Kara-gounis couche dehors en toute saison. Il dort sans abri; en hiver, dans la neige, en automne, sous la pluie, par ces longues nuits où le ciel se fond tout en eau. Il a pour toute défense sa cape de laine, la chlaena au tissu serré, que les pasteurs portent déjà dans Homère. Même en dormant, il prête l'oreille au tintement régulier des grelots; s'il entend le bruit s'éloigner, machinalement il se lève et va se recoucher plus près du troupeau. C'est une dure vie que la sienne, une vie où l'homme se sacrifie aux bêtes, se fait l'esclave des bêtes, pour en tirer un meilleur profit“¹.

În afară de îmbrăcămintea descrisă în capitolul precedent, păstorul aromân mai poartă *tastru* sau *trastu* (traistă), în care își ține *mirinde* (merinde) și un vas de lemn pentru băut apă *buc'îfă*, făcută din lemn de brad. Unii păstori poartă în traistă și o *cuvată* (strachină de lemn), în care își pun pește sărat, măslină etc. Această covată la păstorii aromâni din Veria se cheamă *pidu-pinac*, iar la cei din Gramoste *piripinac*. La aceștia din urmă covata cu acoperiș se numește *cârnič*. La păstorii din Veria prin *cârnič* se înțelege o pungă de piele, în care ei își pun *mânearlu* sau *amnearlu* (amnarul), *iasca* și *creminea* sau *sturnarea*. El se mai numește și *pungar*.

Bâta sau cața cu care păstorii aromâni prind oile se cheamă *cârlig*. Această bâta are la un capăt o bucată de lemn în formă de S, care se numește *cârlibană* (la Fărșeroți și) *cliču*. La Aromânii din Gramoste, cârligul se mai numește și *cl'oagă* sau *gl'oagă*, o denumire, care, după cât mi s'a spus, nu este cunoscută la ceilalți Aromâni.

Păstorul aromân umblă aproape mai în totdeauna înarmat. Dintre arme el poartă: *cumbure* (pistol) și *revolver*. Cumburea se ține în *sileafe* (*sileah'e*, *șileah'e*, *čileah'e*), iar revolverul în *căluțe di k'ale* (pungă de piele), pe care o încinge cu o curea în partea

¹ L. Heuzey, o. c. p. 274.

stângă. În sileafe păstorul mai ține un *cuful* mai mare, vârit în teacă, o *căstură* (briceag), o *măstate* (bucată de oțel pentru ascuțit numită la Fărșeroți, *arbină*), *yi'ie* (oglinză) etc.

Dintre instrumentele muzicale păstorii aromâni cunosc *flueara*, care se mai numește *fluer*, *ji'ooară*. Păstorii grămusterii cântă și din *căval*.

Hrana păstorului aromân constă din pâne, lapte și brânză. Pânea este făcută de obicei din grâu, numai la Fărșeroți și din *misur* (porumb). Carnea se obicinuește ocazional, numai când se taie câte o vită (miel sau ied), și se mănâncă mai mult friptă. Din măruntaiele mieilor păstorii aromâni prepară *arumani*, un fel de friptură pregătită din bucățele de plămâni și intestine. Bucățelele de plămân se vâra într'o sulă de lemn în așa fel încât, între două bucățele, vine o bucățică de grăsime numită *bidzare*. Peste acestea se înfășoară mațe și se frige la foc. Păstorii aromâni mai prepară un alt soi de friptură numită *bumbar*, care constă din bucățele de splină și de inimă introduse în intestinul gros; după aceea *cucurec*, împletitură de intestine. În afară de aceste mâncări, întreținerea lui de acasă mai constă din *bucuvală*, pâne cu brânză fărâmițată și prăjită în unt; *păpară* tot un fel de *bucuvală*, însă cu bucățelele de pâne mai mari și cu unt mai mult; se prepară mai mult la *cășare* (stână); *tumačû* mâncare de tăieței: foile de aluat se înfășură și se taie în lățime de un cm, după aceea se fierb în apă, apoi se pun în unt și brânză; *tara-paș* sau *mumulic*, preparat din mălaiu. Aceasta din urmă se mănâncă de către Aromânii din Albania¹. Dintre prăjituri ei cunosc *pita*, *plăfinta* și *lăptuca*. Păstorii din Veria prepară *bădzară*, un fel de plăcintă de calitate cea mai proastă, făcută dintr'o singură foaie groasă din făină de mălaiu, fără unt.

Numărul păstorilor la o *cupie* (turmă) variază. Dacă cupia este mai mică, ea este păzită de unul sau doi. Dacă este mai mare, atunci numărul păstorilor ajunge până la patru.

Iată numele vitelor care alcătuiesc turmele păstorilor:

numal'ũ este numele generic pentru oi, capre, berbeci, țapi, miei și iezi. Orice proprietar de oi taie câte un *numal'ũ* de *Sum-k'etru* (Sf. Petru) și de *Stămărie* (Sf. Marie). De Sf. Petru se taie mici sugari, fătați mai târziu și mai grași; unii taie și iezi.

¹ *Frățil'a* I p. 137.

Carnea de ied, la munte, nu miroase și este tot așa de bună ca și cea de miel. De Sf. Maria se taie *noateni*.

Dintre oi avem :

oaie, oaie ;

pal'uaie, oaie botoasă ;

mătrică (*mitrică*), orice oaie sau capră care dă lapte ; peste tot oaia care a fătat ;

muldzară (mai rar) *muldzarcă*, oaia sau capra care se ține acasă pentru muls. Laptele ei se întrebuințează pentru folosul familiei. Vara se țin mai multe *muldzări* (oi), iarna, *muldzări* (capre) ;

marmară, oaia stearpă care n'a fătat de loc ;

stearpă, marmară ;

ml'oară (*mil'ură*), oaia care fată pentru prima oară ;

străm'oară (la Grămusteni), *străriil'oară*, oaia de la doi ani până la trei ; oaia care fată pentru a doua oară ;

noatină, oaie de un an ;

birbeacă, oaie care seamănă cu un berbec.

Dintre miei avem :

niel și *niao*, miel, mieă ;

mânar, mielul care se ține acasă pentru îngrășat, mielul învățat să umble după om ;

sugar (*sugăric*, *sugăruș*), miel sugaciu ;

noatin, miel de un an.

Dintre berbeci avem :

birbec (*birbicus*), berbec ;

ml'ur (*ml'or*, forma cea mai întrebuințată), noaten care merge în anul al doilea ; *birbec di doi ani i ml'or* (berbec de doi ani sau ml'or) ;

strif, berbec de trei ani ;

čucutiit (în *birbec čucutiit*), berbec castrat ;

areate, berbec necastrat ;

asman, berbec castrat pe jumătate, cu un singur testicul ;

daș, berbec, după cum mi s'a spus la Veria, care are obiceiul să se bată în coarne cu alt berbec. De aci și zicătoarea : *hai s-fașim daș*, hai să facem ca berbecii, lovindu-ne cu capetele.

Dintre capre avem :

capră și *capră judavă*, capră, scurtă și pocită ;
căprăriu, mulțime de capre ;
iadă ;

vitul'ă, ied de vârsta noatenului (de un an). Această explicație mi s'a dat la Veria. După Dalametra, *vitul'ă* este iedul care merge în doi ani ; iar după Papahagi (Basmе), iedul după înțarcare până la vârsta de un an.

Dintre țapi avem :

țap ;
pârău, țap neîntors, necastrat ;
gagúr, țap jugănit.

Vârsta oilor nu se arată după ani, ci după numărul mieilor ce a fătat : *oaie di doi nêl'*, *di trei*, *di patru* (oaie de doi miei, de trei, de patru).

Numele câinilor ciobănești sânt după culoarea părului :

șarcu, câne cu părul pestriț ;
caraman, cu părul negru ;
galană, cățea cu părul negru ;
g'esuli, câne cu părul roșcat ;
belu, cu părul alb ;
bal'uca, derivat din bal'u ;
părjit, cu pielea linsă.

Oile care n'au fătat în timpul iernii, *stearpile*, se despart de *mătrițe* și, toate la olaltă, alcătuesc o turmă deosebită numită *stirpuriu*. Se crede că o oaie ajunge stearpă numai după ce a mâncat din buruiana *strivotan*, care crește prin locuri prăpăstioase. La păscut oile sterpe se încredințează păstorului numit *stirpar*, mătrițele trec la *mătricar*, noatenii la *nutinar*, berbecii la *birbicar* și vătuii la *vitul'ar* : „Celnii și mătricari, nutinari și stirpari, vitul'ari și căprari se adună avărliga (împrejurul) di foc și beau, mâcă și cântă“¹.

Când se mână oile la munte, un berbec numit *găču* (γăču) merge înainte, iar păstorul însoțit de câinii lui urmează după turma de oi. „Și aide, aide, găclu ninte, se apruk'ea turma, doil'i câinii cu limbile scoase ș-picurarlu dinăpoi cu tâmbarea pisti

¹ T. Nuși, *Din fičurame*, publicat în *Peninsula Balcanică*, III (1925), pag. 106.

năs¹. Acest berbece poartă un clopot mai mare, singurul, după cum mi s'a spus, care se cheamă și la Aromâni *cloput*. Celelalte clopote poartă următoarele numiri:

čocan, clopotul pe care îl poartă oaia sau capra;
k'ipur, este clopotul purtat de miei și iezi;
câmbane, clopotul pe care îl poartă țapii.

Atât *k'ipur'i* cât și *câmbârile* sânt făcute din *tunđu* (tuciu). La țapi clopotele sânt de diferite mărimi, pentru ca să dea diferite sunete. Clopotele mai grele, cum sânt *cloputele* și *câmbârile*, sânt legate de curele, iar cele mai ușoare (*k'ipurii* și *čocanele*) sânt susținute de *coturu* (coțuru). Acesta este un cerc de lemn ce se pune împrejurul gâtului, cu capetele împreunate la ceafă în așa fel, încât fiecare margine pusă una peste alta să iasă puțin afară (corespunde dacor. *jujeu*).

Oile unui proprietar, ca să se cunoască de oile altui proprietar, poartă diferite creștături la urechi.

- > numită *coacă*. Se face la marginea urechilor.
- *guvă* (gaură). Se îndoaie urechea și se creștează la mijloc cu briceagul.
- tăietură la mijlocul urechii.
- └─ tăietură în formă de dreptunghi.

Oile sau caprele cu coarne se numesc *curnute*; cele fără coarne, *șute*.

După culoarea părului, oile și caprele poartă numiri deosebite:

Dintre oi avem:

- beča*, este oaia albă și frumoasă (Vezi *calేశă*);
- beală* (obicinuit la Grămustenii din munții Bulgariei), oaie albă;
- mată*, oaie albă cu o pată roșie împrejurul ochiului;
- coațină*, (oaie coațină) oaie cu pete roșii pe obraz;
- bal'ă*, oaie neagră cu capul alb;
- caramuză*, oaie neagră de tot;
- calేశă*, oaie cu negru pe cap. Dalametra dă: „oi albe cu dungii negre pe cap, corp și picioare“. După informațiunile mele, la păstorii grămusteni, *oaia calేశă* este aceea care are pată:

¹ Marcu Beza, *Gardani în Antol.*, de Tache Papahagi, p. 224/24.

neagră pe cap. În orice caz, ea este opusă oaiei *beča*. Aceasta reiese și din următorul vers popular :

Am nă sută oi beci
Ș-ningă ahât alte caleși.

Am o sută oi beci
Și încă pe atâtea alte „caleșe“.

Lit. Pop., 932. Cf. 935 nota.

bașură (oaie bașură), oaie bucălaie. Înțelesul cuvântului este „înegrit, murdărit“. (Cf. *Lit. Pop.*, 24);

oacâră (oaie oacâră), în Siracu și *ócreă*, oaie neagră la cap și albă la corp;

nalbastră (la Grămusteni), oaie sură.

Dintre capre avem :

floră (capră floră), albă de tot, fără nici un păr negru ;

bardză (capra bårdză), cu păr alb ceva mai închis ;

múscură (capră muscură), cu părul de culoare deosebită la grumaji, la burtă și subt cele patru picioare. Prin culoare deosebită, mi s'a spus la Veria, nu trebuie înțeles numai culoarea albă, ci o culoare mai deschisă. Dalametra dă : „*capră muscură*, capră albă la urechi și la nas“ ;

l'ară, (capră l'ară), pestriță. Se spune și la vaci : *Earà nă vacă l'ară*. *Feași muscar l'aru* (eră o vacă pestriță. Fătă un vițel pestriț) *Lit. Pop.*, 246 ;

gesă (capră gesă), roșcată. Proverb : *O-adără gesă* (o făcu roșcată) a scrintit-o ;

gesucanută (capră gesucanută), cu părul alb-roșcat ;

rusă (capră rusă), roșcată ;

culă (capră culă), roșcată, cu părul roșu însă amestecat și cu păr cenușiu ;

cok'iroșilă (la Fârșeroți), roșcată ;

cănută (capră cănută), de culoare cenușie, sură.

Capra mai sprintenă se cheamă *sarpită*.

Dacă se întâmplă să se îmbolnăvească o vită, păstorii aro-mâni cunosc unele mijloace cu ajutorul cărora le pot vindeca. Însă sânt și boale pe care nu le pot vindeca. În cele ce urmează voi arată principalele boale cunoscute de păstori.

Mai întâiu, pentru vindecarea unei *rane* de pe trupul vitei (oaie, capră etc.), păstorii întrebuințează, de obicei, ceapă friptă pe spuză. După ce ceapa s'a răcit, se pune pe rană. Cu aceasta, rana se vindecă. Alții pisează *găgăriță* de oi cu var ; praful obținut se presară peste rană și se leagă bine. După câteva zile

rana se vindecă. În loc de var, unii pun *zialopetra* (*γialopetra*). Dacă însă rana este veche și prinde viermi, cei mai mulți pun usturoiu pisat peste rană, alții însă *axif*, un fel de otravă, și viermii dispar. Când rana provine din cauza unei mușcături de lup, atunci se ia grăsime de porc de la rinichi, se încălzește pușin și se pune pe rană; alții iau *zvol*, zmoc de iarbă zmulasă din rădăcină, cu pământ cu tot, și încălzită la foc. Aceasta se aplică pe rană și vita se vindecă numai de cât. Ciobani mai superstițioși, care cred că mușcătura de lup este o spurcăciune, n'au încredere în nici un leac de vindecare. Pentru aceasta ei cheamă preotul să citească o rugăciune.

Dintre boale, cele mai dese sânt următoarele:

culeandză este boala la vite, când li se umflă picioarele și fac puroiu la încheieturi. După lămuririle ce mi s'au dat la Veria, această boală, la oi, se arată la genuchi și mai ales la unghii, între deschizături. Ea provoacă așa de mari dureri, încât oile atinse de această boală nu se pot mișca din loc. Sânt cazuri când sute de oi se îmbolnăvesc de *culeandză*. Pentru vindecarea ei, păstorii nu știu alt leac decât *spingū* (spânz) amestecat cu sare. Cu ajutorul acestui leac puroiul se curăță și oaia bolnavă se vindecă¹;

dzâpi este un fel de tuse la oi care provine din răceală și provoacă tuberculoză. Este cea mai rea dintre boalele cunoscute de păstorii aromâni, mai întâiu, pentru că se răspândește foarte ușor și, al doilea, nu se cunoaște niciun mijloc de vindecare în contra ei. Cei mai mulți schimbă nutrețul la oi, mânându-le să pască în altă parte;

vârlu este „capiu“ la oi. Oile atinse de această boală, în special berbecii și noatenii, umblă și se învârtesc împrejurul lor, până ce cad jos și mor;

șcl'op este boala care se manifestă prin dureri la picioare. Din această cauză, oile atinse de *șcl'op* șchiopătează. Vitele mai șchiopătează și atunci când se întâmplă să calce pe *guvuždel* (țapuș, ghimpe). Ele se vindecă scoțându-li-se *guvuždelul* și punându-se deasupra *γiar* (*γialopetra*), sau tratându-se ca orice rană;

dălacă (dalac) pe urma căreia oaia se umflă la pânțe. Pentru vindecarea ei păstorii aromâni nu cunosc decât descântece;

¹ Despre boalele oilor la Dacoromâni vezi Dimitrie Dan, *Stâna la Români din Bucovina*, publicat în *Junimea Literară*, Anul XII, pag. 380 și urm.

dușmăna „foca“. Se vindecă mai mult cu cărbunii care rămân de la buturuga ce se pune la foc în ajunul Crăciunului, numită *babnic*¹.

mălțeadză (vărsat), pentru care păstorii aromâni cunosc mai multe leacuri: de obicei unii dau oilor să mănânce fag pisat amestecat cu sare. Prin Veria, ciobanii le adapă cu vin vechiu. Cei mai mulți vaccinează oile neatinse cu un ac cu ață de mătase, pe care îl trec prin puroiul bubei de vărsat. Ața înmuiată în puroiu o trec prin urechea oaiei. În modul acesta oile nu se mai îmbolnăvesc de această boală;

gâlbeadză (gâlbează). După credința păstorilor, această boală provine din păscutul ierbii cu rouă dintr'un loc mocirlos și cu foarte puțină apă stătătoare numit *varcò*. Pentru ca oile să scape de ea, cei mai mulți păstori mână oile să pască într'un *agru* sămănat cu orz, timp de vreo 3—4 săptămâni. Alții mână oile la munte și prin regiunile unde pământul este nisipos. Însă foarte mulți, și în special păstorii din Veria, dau oilor să mănânce din cenușa rămasă de pe urma unui purcel furat și ars în timpul nopții, amestecată cu cenușa unui roi de albine ars tot în timpul nopții. Sânt unii care gonesc oile atinse de gâlbează din loc în loc, trăgând, în timpul goanei, cu un pistol în vânt. Se crede că detunătura pistolului vindecă oile de gâlbează;

di-sfuldzir (de fulger). Când se întâmplă să tune și să fulgere în apropierea unei turme, multe oi amețesc la căderea trăznetului. În cazul acesta păstorul numai le atinge cu mâna stângă, fără să vorbească, și oile se însănătoșează îndată;

fărmác, boală care provine din cauza plantei cu același nume. Este ca *trifil'u*, are flori galbene, și foarte otrăvicioasă. Oile care mănâncă din această plantă stau ca leșinate și cu greu se pot mișca. Leacul ei nu se cunoaște; unii păstori le dau *petmez*, un fel de lichid preparat din struguri dulci;

di-căpușe (de căpușă) suferă oile atunci când sânt mușcate de această insectă. Ca să se vindece, păstorii le ung locul mușcat cu *cătrane* (gudron);

arâne (râie). De această boală oile se vindecă dacă li se dă *sc'ifur* (pucioasă) topită și amestecată cu unt de lemn. Alții

¹ Vezi despre credințele legate de această buturugă Th. Capidan, *Elementul slav în Aromâni*, p. 58 și *Meglenoromânii, istoria și graiul lor*, Vol. I, p. 37 și urm.

au o *čumă* (bucăţică de lână), o moaie în zeamă de tutun şi freacă oile răioase. Inşă foarte mulţi amestecă untdelemn cu cătran şi cu *teafi* sau *şclifuri* (pucioasă).

În afară de aceste mijloace de vindecare păstorii aromâni mai cunosc şi alte multe din domeniul superstiţiei. Pe acestea nu le mai trecem aici, deoarece sânt numeroase şi ne-ar lua prea mult loc în această lucrare¹.

La un interval de 5—6 zile păstorii dau oilor sare. Locul unde se dă sare se numeşte *săriine*. De obicei se cheamă oile la *săriine* pe un şes ceva mai întins. Aci ciobanii aşează sute de pietre, pun sare pe fiecare piatră şi flueră la oi. Flueratul se face în mai multe feluri: cu amândouă mâinile sau cu o mână; după aceea cu două degete vârâte în gură sau cu unul; în cazul din urmă, numai cu degetul cel mic sau cu policarul. Se flueră prelung şi mult. Oile sânt așa de obicinuite la acest fluerat, încât dacă li s'ar flueră din altă parte, cum asta se întâmplă foarte des când copiii vor să glumească, oile o iau la fugă şi se duc în spre direcţia unde se flueră, crezând că sânt chemate la săriine. Pentru chemarea prin fluerat a oilor la sare, păstorii au cuvântul *mărşină*:

Z-dusiră oile la săriine	Se duseră oile la săriine
Griţ-l'i al Nica s-li mărşine	Chemăţi pe Nica să le mărşine.

Lit. Pop. 1021.

*

Când se întâmplă ca să se întâlnească două *cupii* (turme) şi să se amestece, sau când se presupune că s'a pierdut vreo oaie, atunci se face numărătoarea oilor. Aceasta nu se poate face la *amiridz*, căci oile, culcându-se să se odihnească, se vără una într'alta. De aceia ciobanii sau proprietarii le numără la vreun loc îngust şi prelung. Numărătoarea se face cu palma, socotind de fiecare dată câte *cinci* oi la fiecare palmă. Ciobanii sânt așa de obicinuţi cu acest fel de numărătoare, încât oricât de repede s'ar mişcă oile, ei nu greşesc numărul lor.

Oile încep să se mulgă pe la începutul lui Maiu, de două ori pe zi, până pe la sfârşitul lunei Iunie; la această dată până la *sălăgirea areslor* (împreunare) o singură dată. Înainte de a începe primul muls, unul dintre păstorii mulgători împlântă în

¹ Pentru boalele la vite vezi şi Per. Papahagi *Lit. Pop.*, p. 315 şi urm.

pământ un cuțit, peste care trec oile mulse. Aceasta se face pentru ca oile să fie ferite de boli. Oile când trebuie să fie mulse, nu sânt gonite prea mult, căci li se *tal'e laptile* (nu dau lapte mult). Pentru ca oile să nu-și împutineze laptele, ciobanii, ori de câte ori mănâncă lapte, la sfârșit, lasă puțin lapte pe fundul strachinei. Tot în acest scop, dacă se întâmplă ca cineva să primească în dar un vas plin cu lapte, înapoind vasul, nu trebuie să-l spele, ci, lăsând puțin lapte pe fund, mai toarnă puțină apă. Aceasta se face ca să nu *strâk'ască* oile. De asemenea ciobanii mai observă ca, atunci când mână oile fie la *sârîrie*, fie la muls sau chiar la păscut, *să nu se agudească tu udziri* (să nu se lovească în ugere), căci cele mai multe nu mai dau lapte, iar unele orbesc. Și fiindcă cei mai mulți păstori cred că această boală ar fi contagioasă, la Veria *oile agudite* se izolează. Dacă însă cu toate acestea oaia agudită începe *si s-l'a di lapte* și amenință să orbească, atunci cei mai religioși cheamă preotul ca să le citească o rugăciune. Alții însă, mai superstițioși, le trec prin urechi câte un fir de mătase. Ciobanii mai știu că oile își împutinează laptele și atunci când alt cineva de afară li-l fură. Aceasta se întâmplă oridecâteori cineva face un mic șantuleț pe drumul prin care trec oile, presărând o mână de tărâțe. Oile care au mâncat din tărâțe nu mai dau lapte; după credința lor, laptele trece la oile aceleia care a presărat tărâțele. De aceea, păstorii au grija ca să nu mâne turmele cu *mătrițe* prin drumuri umblate. Dar *măcsul'ea* (laptele și orice produs al vitelor) mai poate scădea și în cazul acela, dacă sărbătoarea *Sân-gorğu* cade miercurea sau vinerea. De aceea, foarte mulți dintre păstori nici nu țin la Sf. Gheorghe și-i spun:

Simte, țe n'adrași,	Sfinte, ce ne-ai făcut,
Măxulea nă-u luaș,	Laptele ne-ai luat,
Oarfăn n'alăsaș,	Săraci ne-ai lăsat,
Ca oile nă stricuraș.	Ca oile ne-ai strecurat ¹ .

Laptele muls se prelucrează la *cășare* (stână), pe care Fărșeroții și Grămustenii o numesc *stane*. Numai locul unde a fost odată *cășare*, îl numesc și unii și alții *cășiriște*. Înainte de a ne

¹ Cf. Pericle Papahagi, *Lit. Pop.* 322, 323. De asemenea Const. Belimace în *Lumina* Anul IV, p. 105. Vezi și *Lumina*. Anul V, p. 105, precum și Tache Papahagi, *Din Folklorul Romanic și cel Latin*, 77 și 82.

ocupă cu preparatul brânzei sau a cașcavalului, vom spune câteva cuvinte despre alcătuirea *stanei* și a obiectelor care se găsesc într'însa.

Stanea sau *cășarea* (stâna) este de mai multe feluri: cele mai răspândite sânt stânile făcute din patru pari solizi, înfipti în pământ și pe deasupra acoperite cu frunziș. Toți pereții sânt deschiși. Sânt și stâni care au numai doi pereți paraleli deschiși și restul îngrădit cu scânduri. În ținuturile în care se fabrică cașcavalul, cum am văzut la Veria, *stanea* sau *cășarea* are toți pereții îngrădiți cu scânduri. Ea este prevăzută cu două intrări: una principală și alta în dosul ei, care dă în fața țarcului numit *cutar*. Cuvântul țarc nu există decât în expresia *k'ir-dui țarcul*, despre care vezi mai departe. Stână zidită, așa cum se vede la păstorii albanezi¹, nu există la păstorii aromâni. Cu toate acestea numele de loc. *La cășarea di k'atră*, despre care vezi mai departe, ar fi o indicație și despre existența stânelor zidite pentru vremurile mai vechi.

În interiorul stânei se găsește un *talăr* (putină mare) scund și cu gura largă, în care se pune laptele. El este așezat în fața intrării, la mijlocul păretelui din față. În mijlocul stânei se găsește o *measă* (masă mai mare) pe care se prepară cașcavalul. La perețele din dreapta și aproape de intrarea principală se găsește *tižak'ea*, o masă ceva mai mică, pe care se pune cașcavalul *ca s-yină* (să dospească). De jur împrejurul stanei se mai găsesc lavițe în formă de etajere, pe care se pun celelalte vase de trebuință la mulsul oilor sau la preparatul brânzei precum: *căldărușe*, sau *burgăcă* (*burgăče*), *săcă* (un vas de tinicheă de un litru sau două), *ocă* (vas de tinicheă de un litru și ceva) pentru măsurat laptele; în fine *misure* (strachine), *oale*, *linguri*, *čubane* (linguri mari de lemn) și altele. Vasul numit *săcă*, la păstorii gramusteni se numește *cuvată*. Aceasta nu este aceeași cu cuvata de la ceilalți Aromâni, care are forma unei strachini, ci ceva mai adâncă și prevăzută cu un mâner care, la Grămustenii din Bulgaria, se cheamă *raččō*. Tot în stâne se găsește și un pat de scânduri pentru baci. În stânile mai mari, în care se fabrică cașcaval, în pod se găsesc alte polițe, pe care se pune cașcavalul spre a fi uscat. Acest pod se numește *curutmă*. Afară și în apropierea stânei se găsesc un *talăr* mare pentru unt și unul ceva mai mic

¹ Cf. Fr. Nopcsa, *o. c.*, p. 12 și urm.

pentru *giză*. În fața acestor două talăre și numai la o distanță de 1—2 metri se găsește *fucurina* (locul unde arde focul), peste care se pune cazanul pentru *upărire* (opărit).

La *stane* mai-marele este *cășarlu* sau cum i se mai spune la păstorii din Veria *masturlu* (baciul). Aici observ că cuvântul *baciu* și *bağu*, cum este dat în glosare, nu mi-a putut fi confirmat. Cei mai mulți prin *bağu* înțeleg un fel de brânză, despre care se va vorbi mai jos. *Cășarlu* sau *masturlu* este ajutat de doi inși, dacă stâna este mai mică, și de mai mulți, dacă stâna este mai mare. Dintre aceștia unul este care *upăreaște cașlu* și spală vasele; altul care aduce lemne din pădure pentru fierberea *gizei*; un al treilea care duce *giza* la târg spre vânzare, mai ales că ea nefiind sărată, nu ține mult. În fine și un *fiđor*, care ajută la toate.

Dintre toate derivatele de lapte, preparatul cașcavalului ocupă locul de frunte. Neguțătorii aromâni au învățat această meserie acum în urmă — cu vreo 50 de ani înainte — de la păstorii din Tracia și în special de la cei din regiunea Adrianopolului. Comerțul cu acest articol este foarte întins. El nu se consumă numai în interiorul țării, se exportă în Turcia, România, Italia, Egipt și Sârbia. În acest scop, neguțătorii de cașcaval cumpără laptele de la Aromâni, imediat după așezarea lor la munte. Laptele vândut ține până la *Sum-k'etru* (Sf. Petru, 29 Iunie). În cursul acestui interval, adică din luna Aprilie până la sfârșitul lui Iunie, Aromânii n'au voie să rețină pentru folosul lor nici măcar un litru din laptele muls. În anii din urmă fiii celnicilor învățând ei înșiși să fabrice cașcavalul, nu mai vindeau laptele la streini. Ceva mai mult, ei mai cumpărau și laptele de la falcări. Inșă în modul acesta ei se îmbogățeau din ce în ce mai mult și, cu timpul, cumpărau și oile celorlalți Aromâni. Imprejurarea aceasta ca și altele, de ordin economic, au făcut ca, în cele mai multe părți, averea în oi a falcărilor să scadă din ce în ce mai mult.

În cele ce urmează vom arăta felul cum se fabrică cașcavalul.

După ce *mătrițile* de pe câmp au fost introduse în *cutar* (țarc), ele se mulg. Mulsul se face de două ori pe zi până la sfârșitul lui Iunie; de la această dată până la Sf. Maria numai o singură dată. *Cutarlu* este făcut în formă sferică din nuiele împletite pe pari bătuți în pământ. El are în față o deschizătură mai largă, numită *ușe*, pe unde se introduc oile; în partea opusă

ușei se află alte două deschizături înguste cât poate trece o oaie. Fiecare din aceste deschizături se cheamă *arugă*. Acestea au un înveliș, *čirdak'e* făcut din frunze, fără păreți și susținut de patru stâlpi bătuți în pământ. El servește ca să apere *picurarul* și *mulgătorii* de soare. La muls, aceștia se așează câte doi de fiecare arugă pe niște scăunele sau pietre, pe deasupra cărora și-au pus *tălăganele*. Ei poartă pe picioare un fel de nădragi largi făcuți din *scutec* sau din *buluboță*, care vin până sub genuchi. Când oile din cular sânt împinse ca să iasă prin arugă, atunci amândoi păstorii mulgători prind câte o oaie de picioarele dindărăt, având grija ca imediat după aceasta să oprească ieșirea celorlalte. În acest scop, mulgătorul din dreapta își împreunează genuchiul stâng cu genuchiul drept al tovarășului său din stânga. Laptele se mulge în *găleată*. Aceasta este de lemn, are forma unei banițe și conține până la 20 de litre. Cum se umple o găleată, un picurar vine de o ia și o varsă în *talărul* scund din stână ce se găsește aproape de intrare. În timpul acesta baciul numără gălețile. Talărul este acoperit pe deasupra cu o *stricătoare*, făcută dintr'o țesătură groasă de lână sau chiar de cânepă, ca să curețe murdăriile din lapte. După ce toate oile au fost mulse, se începe preparatul cașcavalului.

O parte din laptele strâns în *talăr* se vinde în fiecare zi de târg în orașele din apropierea așezărilor românești. Însă cea mai mare parte, și anume cel vândut pentru fabricarea cașcavalului, se încheagă cu *cl'eag* (cheag), de obicei cumpărat de afară. După ce laptele s'a încheagat bine și s'a prefăcut în caș, acesta este rupt în bucăți cu ajutorul unui lemn de lungime potrivită, care, la baza inferioară, are două bucățele de scânduri puse una peste alta în formă de cruce. După ce cașul s'a rupt, *dzărul* (zărul) tot iese pe deasupra. Se pune peste zăr o *peatică* (bucată de pânză) și *se-ndeașă* (se apasă) pe deasupra, cu mâinile, ca să nu mai rămână nici un pic de zăr în interiorul cașului care acum este strâns într'o singură bucată. Cașul astfel obținut și tăiat în bucăți, însă încă neopărit, se cheamă *telemè*. Se scot bucățile de telemè și se pun pe *tižak'e* ca *s-ynă* (să se dospească), după ce mai întâiu a fost acoperit cu o *vilendză* (velință). Cașul este lăsat așa mai multă vreme, până când scoate *guve* (găuri) mari sau pori, care se văd când se taie. După ce s'a dospit bine, cașul se taie în felii subțiri. Din aceste felii se ia atâta

cantitate cât ajunge pentru prepararea unei turte de cașcaval și se bagă într'o *călață* (coș) făcută din împletituri mai largi ca să poată pătrunde înăuntru apa caldă. Coșul acesta se introduce într'un cazan, în care fierbe apa. Aci stă puțin până când cașul este opărit bine, după aceea se scoate din coș și se frământă din nou până ce ajunge ca o pastă. Imediat după aceasta, pasta este luată și dusă pe masa *masturlui* (baciului care se ocupă cu preparatul cașcavalului) ca *s-tal'e capitle*, să dea forma definitivă cașcavalului. Acesta o așează bine pe masă și o frământă din nou. După aceea o ridică cu amândouă mâinile, o mai frământă puțin și la urmă de tot, după ce în cursul acestei ultime frământări a introdus toate colțurile în interiorul pastei, ceea ce rămâne pe din afară o rupe cu multă abilitate și pasta întreagă o introduce într'o formă făcută anume din *lamarină*, cu părășii concavi, din care iese turta de cașcaval așa cum se vinde în piață. Se lasă așa până când se răcește și a doua zi începe să se sare. Mai întâiu se dă *prota sare*, sarea dintâiu. După aceea, la intervale de 3—4 zile, urmează altă sare, până când *masturlu*, după ce gustă puțin, constată că este sărat destul. Acum cașcavalul preparat gata se spală și apoi se pune pe *curutmă* ca să se usuce. După ce s'a uscat se transportă în sat ca să fie pus în pinițe răcoroase, unde nu bate soarele. Aci se pun pe polițe de scânduri făcute anume pentru aceasta. Turtele de cașcaval se păstrează aici până în lunile Septemvrie și Octomvrie, când vin neguțătorii să le cumpere. După ce au fost vândute, turtele de cașcaval se împachetează, punându-se nouă bucăți una peste alta. Toate acestea alcătuiesc o *dană*. Două *dăni* fac o *sarșină* (sarcină); iar două sarcini o *furtie* (încărcătură) de cal sau de catâr.

După ce s'a isprăvit cu fabricarea cașcavalului se încep *arăzle*.

Prin *arăzi* (pluralul de la *aradă* „rând“) păstorii aromâni înțeleg distribuirea printre familiile fălcării a laptelui care mai rămâne de muls, de la întâiu Iulie până la Sf. Marie. Am spus mai sus că acei dintre celnici care vând laptele pentru cașcaval n'au voie să mulgă *mătrițele* pentru folosul fălcării, de la începutul mulsului până la Sf. Petru. Numai de la această dată și până la *sălăg'irea areslor* (împreunare, mârlire), laptele ce mai rămâne de muls se poate întrebuința pentru folosul lor propriu.

În acest scop, *cășarul* (baciul) sau unul din fâlcare desemnat de celnic împarte laptele muls pe rând și proporțional la toate familiile din fâlcare, după numărul mătrițelor ce are, începând cu celnicul. Dacă celnicul are de pildă una mie de oi, atunci el primește tot laptele ce se mulge în interval de 4—5 zile. Ceilalți care au mai puțin primesc laptele muls în mai puține zile. În felul acesta se continuă până la sfârșit. Această primă împărțire constituie *prota aradă*. După aceasta urmează a doua distribuție. De asta dată celnicul primește laptele muls numai pe 3—4 zile. Ceilalți, care mai urmează, primesc pe mai puține zile, până când se isprăvește rândul tuturor. Aceasta a doua împărțire se numește *a doua aradă* și se continuă așa mai departe, până când laptele ce mai rămâne de muls este așa de puțin, încât nu se mai poate distribui cu zile, ci cu găleți. La Grămustenii din Bulgaria, la *arádz*, laptele se distribuie cu *meara*, făcută din lemn cu cercuri de fier.

Din laptele strâns la *arádz* se prepară tot felul de brânzeturi. Pregătirea brânzei obișnuite este foarte simplă. După ce se strânge laptele muls în talăr, să lase așa o jumătate de oră, după aceea se bate vărsându-i-se puțină apă caldă. Imediat după aceasta, i se pune cheag și laptele se încheagă, prefăcându-se în *caș dulce*. Cheagul este, ca și la preparatul cașcavalului, sau cumpărat, sau — mai ales când se lucrează felul de brânză numită *bașu*, despre care vezi mai jos — pregătit de păstori din *cl'eag di arândzâ*; el se scoate din rânza mielului de lapte și imediat se sară și se usucă. *Cașul dulce* amestecat cu lapte, până când n'a fost pus în *stricători*, se numește *străgl'eată*. Interesându-mă mai de aproape asupra înțelesului precis al acestui cuvânt, mi s'a spus: „străgl'eata easte bucăți di caș amestecat cu lapte“, sau „caș dulce amestecat cu lapte“. La unii păstori *străgl'eata* slujește și ca medicament în contra scuipatului de către insecta cu picioarele lungi numită *čulu*. Această insectă scuipă în ochii viteilor și chiar la oameni, producând viermi. Ca să iasă viermii afară din ochi, păstorii introduc străgl'eată¹. Laptele încheagat, după ce s'a amestecat bine, se pune în *stricători*, ca să se scurgă de zăr. După aceea se taie și se pune în *talăre* mai mici și se sară. Zărul amestecat cu lapte se cheamă *zăgărdică*.

¹ Cf. Per. Papahagi, *Lit. Pop.*, 271.

Brânza astfel preparată, este de mai multe feluri:

caș albu, brânză de lapte de oaie (*uin*) ca brânza de Brăila; *mănure*, este acelaș cu *caș albu*. În unele părți prin mănure se înțelege *caș dulce*.

caș bătut, brânză mai tare din care nu s'a scos untul. Bucățile de caș bătut, pe care Aromânii le numesc *capite*, cântăresc de la 15 până la 20 kg ;

caș tunăreș sau (la Farșeroți) *caș bătut dit foale*, este brânza preparată, toamna, din lapte de capră. În afară de *foale* Aromânii mai întrebuițează și *utre*. Aceasta este tot un fel de burduf din piele de țap sau de berbec. Ea se întrebuițează numai pentru lichide : untdelemn, vin, rachieu etc. ;

caș di șar'i, este caș bătut însă foarte gras ;

bașu, este preparat din lapte de oaie, însă din care s'a scos tot untul. Se mai numește și *gavruiani*, iar pe turcește *imansîzpenir*. Este felul de brânză care formează baza întreținerii la familiile cu copii mai mulți. Se păstrează pentru iarnă în foale. Mai întâiu se taie în felii, și, după ce s'a pus un strat de *g'iză* în fundul burdufului, se pune un rând din aceste felii. Urmează al doilea strat de *g'iză*, peste care vine un alt rând de bașu și apoi se toarnă lapte pe deasupra și se închide bine. În modul acesta brânza devine ceva mai moale și ține mai mult pentru timpul iernii. Burduful în care se pune *bașul* trebuie să fie cu părul pe dinăuntru; numai la foalile în care se pune unt, părul trebuie să fie pe din afară ;

g'iza, este un fel de urdă. După ce laptele a prins *teară* sau *alcă* (smântână), se bate în puțină cu *sfârlică* ca să se scoată *umtul* (untul). Ceea ce a rămas în puțină, după ce s'a scos untul, este propriu zis *dală* (zărul). Această *dală* fiartă în cazan, într'un loc special numit *g'izăreașă*, se preface în *g'iză*. Aceasta este *g'iza* de mâna întâiu. Un alt soi de *g'iză*, mai ordinară, este și aceea care se face din fierberea zărului care se scurge din *stricătorile* de caș, sau din zărul care rămâne de la cașcaval. Aceasta se pune în niște saci de cânepă, ca să se strecoare mai bine. Lichidul scurs din acești saci este tot un fel de *dzâr* (zăr), care se mai numește și *șar*, însă din care nu se mai poate prepara nimic. El servește, cel mult, ca hrană pentru porci, și, mai ales, pentru câni. La păstorii grămusteni untul se mai prepară și altfel : se ia zărul scurs din stricătoarea de caș și se amestecă cu

lapte, dând ceea ce ei numesc *prozgăl*. Acest prozgăl se bate în puțină cu sfârlițul până ce se obține untul. Lichidul ce rămâne este *dală*, care, fiartă ca și țala de mai sus, dă *g'iza* de calitate a doua;

urda (în Epir pronunțat și cu *đ*: *urđă*; adevărata pronunțare este însă aceea cu *d*: *urdă*), este un fel de brânză de culoare mai mult gălbuie de cât albă, fabricată pe la sfârșitul lui Septembrie, când laptele este foarte gras. Ea se pregătește în bucăți rotunde în formă de ghiuleă, care cântăresc până la 3 kg. una, estare și foarte gustoasă la mâncare. Este o specialitate a păstorilor din regiunea Pindului și în special a Aromânilor din comunele *Denis cu* și *Blăța*¹. De la aceștia, *urda*, astfel preparată, este răspândită în întreaga Peninsulă Balcanică ca un fel de brânză aromânească. Bulgarii din Macedonia îi și zic *Vlaška urda*.

După ce s'a isprăvit cu mulsul oilor și tot produsul lor numit *măxul'e* a fost întrebuințat sub forma derivatelor de mai sus, se apropie vremea când păstorii trebuie să *sălăgească aresl'i* (să dea drumul areșilor) ca *s-mârlească mătrișile*. Tot atunci *s-părčescu* și caprele.

Actul acesta ține cel mult 15 zile. Însă pentru ca mârlirea să se facă într'un interval cât se poate de scurt, dacă ar fi cu puțință chiar în cursul unei săptămâni, înainte de aceasta păstorii au grija ca să *ansară* (să dea oilor sare). Ei țin cu atât mai mult la *ansărare*, cu cât în cazul din urmă oile fată toate dintr'odată și mai repede. În modul acesta iarna, în vremea de *fitat'u* (fătat), ei scapă mai repede de grija fătatului.

După ce s'au luat și aceste ultime măsuri pentru asigurarea progenerării ovine din anul următor, toată grija celnicilor și a fălcărilor se îndreaptă la mărișul fetelor.

Acum începe seria nunților.

Aproape mai toate nunțile, la păstorii nomazi, se fac în ziua de *Stă-mărie* (Adormirea Maicii Domnului). În această zi, în care se fac de la zece până la douăzeci de nunți în fiecare așezare de vară, petrecerile se continuă până în ziua următoare. În unele centre ele țin toată săptămâna. În comunele fărșerotești, cu o săptămână înainte de nuntă, mai multe fete se adună și se duc în pădure ca să strângă lemnele de trebuință la nuntă. Ele

¹ Cf. *Lumina*, Anul IV, No. 2 (1908), p. 3.

nu uită să aleagă și un băț subțire și drept, însă ceva mai lung, din care se face *flambura* (steagul). Ajunse la casa mirelui, ele se apucă și pregătesc flambura: iau o batistă de mătase, de obicei albă — în multe părți și roșie — și o fixează în formă de steag la extremitatea steagului, al cărui vârf are forma unei cruci. După aceea, înfig un măr roșu în vârful steagului, iar la celelalte două extremități ale crucii, unii, cum fac o parte dintre Fărșeroți, atârnă de vârf câte o șuviță de lână *alică* (roșie), iar alții înfig tot câte un măr aurit. Când totul a fost pregătit, duminica, în ziua nunții, după ce toată lumea a ieșit de la biserică, rudele și cunoscuții invitați la nuntă se strâng la casa mirelui. Un grup de tineri cu câteva fete în frunte pleacă să invite *nunlu* (nunul). Acesta, după ce cinstește pe tineri cu băutură, încalecă pe calul adus de ei și pleacă împreună la mirele. Aceiași tineri se duc și invită *fărtatlu*. După ce s'au strâns toți în casa mirelui, se procedează la bărbieritul acestuia. El intră într'o cameră, în care sânt strânse mai multe fete îmbrăcate în haine de sărbătoare. Și în timp ce bărbierul, de obicei unul dintre nuntași, îi face toaleta, toate fetele, ținându-se de mână, dansează împrejurul mirelui, cântând cântece — la Fărșeroți în totdeauna românești — în care se repetă refrenul:

Sum nă salțe l'îșoară
Și-o-arăk'i sum soară.

Subt o salcie ușoară
Și-o răpi subțioară.

După ce s'a isprăvit cu bărbieritul mirelui, fărtatul ia flambura pregătită de mai nainte și împreună cu mirele și cu ceilalți nuntași pleacă călări la casa miresei. Pe drum, înainte de a ajunge la mireasă, ei trimet câțiva tineri *sihădg'îari* (vestitori) ca să anunțe sosirea nuntașilor. La Fărșeroți vestitorii primesc de la mireasă un *culacu* (turtă) pe care, cum îl iau, pleacă cu el înaintea nuntașilor, ridicându-l cu mâinile în sus. Nuntași, la vederea culacului, lasă frâul cailor și se reped în fuga mare ca să rupă o bucată din culac. După aceea intră în curtea miresii și, încărcând pe un cal zestrea miresii, pleacă cu mireasă călare pe un cal alb, la biserică, dacă comuna are biserică, sau acasă, unde se celebrează cununia. La Fărșeroți, înainte de a ajunge la casa mirelui, un grup de tineri ies cu un alt colac ridicat de unul din ei cu mâinile peste cap. La vederea colacului, nuntașii se reped din nou ca să rupă o bucată din el. După ce s'a isprăvit și cu

cununia, toți nuntașii ies pe câmp, *ca s-bagă nveasta'n cor*, unde se încinge o horă mare. În fruntea horei se găsește *nunlu* (nununul), ținând *flambura* în mână. După el urmează mirele cu mai mulți nuntași după el, toți îmbrăcați în haine albe, iar după aceștia vine mireasa cu zăvonul alb — la Fărșeroți roșu — urmată de mai multe fete, așa cum se vede pe imaginea alăturată. După horă, mireasa este dusă acasă la mirele. Tot atunci se ia *flambura* și se pune pe acoperișul casei mirelui, unde stă cel puțin patruzeci de zile¹.

3. Coborîrea oilor la șes.

Viața la mandră. — *Fătutul oilor.* — *Tunsul oilor.* — *Felul lânei.* — *Prelucrarea lânei.*

După ce s'a isprăvit cu vinderea brânzeturilor și vremea de toamnă, la munte, începe să se răcească, Aromânii nomazi încep să se pregătească de plecare *tu arniu* (la iernatec). Nunțile s'au isprăvit, iar *flambura* (steagul) cu *mer aroșu și lână alică* (cu măr roșu și lână de un roșu aprins) în vârf, de pe casele mirilor, începe să se coboare treptat. Acum nici vântul de munte, care suflă din ce în ce mai tare, nu-l mai lasă să fâlfâie deasupra locuințelor noilor însurați. Cu o săptămână și mai bine înainte de plecare, o agitație vie domnește în comunele mai mari. Bărbații din fâlcări se strâng grupuri-grupuri, ca să se învoiască asupra direcției ce trebuie să apuce. Păstorii coboară oile din înălțimi și le aduc să pască în apropierea comunelor, până aproape de plecare. Dacă câte odată se întâmplă ca frigul să cadă brusc, atunci, de frica lupilor, ciobanii bagă oile în târle, bine împrejmuite, sau chiar în curțile mai mari ale caselor. Familiile care sânt alese de fâlcare ca să rămână în comună pentru paza caselor, se grăbesc ca să-și aducă din pădure lemnele de trebuință pentru timpul iernii, căci la o iarnă grea multe din ele, cu săptămânile, nu îndrăznesc să iasă din casă afară. Bărbații acestor familii aleargă prin orașele și târgurile din apropiere, ca să se aprovizioneze cu cele de trebuință

¹ Vezi interesanta descriere a nunții la Fărșeroții din Acarnania de L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*. Paris 1860, p. 276. De asemenea vezi și descrierea nunții la Fărșeroții din Albania de Mary Adelaide Walker, care a vizitat Albania în 1860, asistând și la o nuntă aromânească din Corița. (*Through Macedonia to the Albanian Lakes*, London, 1864 ap. M. Beza o. c. p. 39).

până la reîntoarcerea fâlcărilor la munte, dar mai cu deosebire cu făină. În timpul acesta nu mai puțin grăbite sânt și femeile. Și întru cât, alături de oierit, cu care se ocupă aproape numai bărbații femeile se îndeletnicesc și cu industria lânii, pe urma căreia păstorii noștri au venituri mari, acele dintre familii care n'au isprăvit cu țesăturile de lână, dau zor mai repede să isprăvească, căci vine ziua târgului din Veria, din Grebena, din Conița etc. și le apucă fără să fi prelucrat întreaga cantitate de lână ce și-au procurat și în care au pus o bună parte din capitalul lor. Inșă, în comunele fărșeroțești, cele mai multe femei se îngrijesc de pregătirea hainelor mai groase pentru timpul iernii. De aceea, cei mai mulți dintre croitori au de lucru acum în săptămâna plecării cu coaserea *tălăganelor* și *tămbărilor tră'nvișteare* (de îmbrăcat), *a tămbărilor di preasupra* (pe deasupra). Acum nici morții nu sânt uitați cu desăvârșire: pe când o parte din femei sânt ocupate cu strângerea și împachetarea avutului din casă, iar altele pregătesc mâncare pentru croitori, cele mai bătrâne dau fuga până la cimitir, ca să-și ia ziua bună de la cei dispăruți. Acum zi de zi se așteaptă plecarea. În ultimele două zile, în comunele fărșeroțești, *co-geabașlu* (primarul) însoțit de doi jandarmi, mai dă o raită pe la aceia dintre Aromâni care au rămas în urmă cu dările către stăpânire. După ce și aceste ultime socoteli au fost regulate, iar avutul fâlcărilor a fost împachetat gata în saci de lână se începe încărcarea cailor și catârilor. În timp ce bărbații însărcinați cu pregătirea poverilor cheamă caii și catării ca să-i încarce, un număr de bătrâne mai robuste și mai vânjoase strâng copiii răspândiți printre cai și pornesc înainte.

După aceasta urmează despărțirea care nu este mai puțin duioasă și mișcătoare. În fine vine plecarea când, toată lumea grupată în fâlcări, se pune în mișcare. Acum cei care se duc, unii călări alții pe jos, prin strigăte prelungite, își iau rămas bun de la comunele și locuințele părăsite. Ei își mai reîntorc încă odată privirile ca să se mai uite la cei rămași în comună și, cu jalea în suflet, își continuă drumul înainte, ca să ajungă în regiunile mai calde de lângă mare.

Desigur că, întocmai ca la suirea oilor la munte, coborîrea la șes, nu în toate comunele românești se face dintr'odată. În așezările mai mici, cum sânt acelea ale Fărșeroștilor, aproape mai

toate fâlcările pleacă în aceeași zi. În comunele mai mari din Pind și mai cu deosebire în acelea în care lumea nu se mai în-deletnicește cu păstoritul, plecarea se face în grupuri, aproape în fiecare zi: *Astădz fug fumel'le di Grebena, mâne di Caterina, pimâne di nuntru* (astăzi pleacă familiile care merg spre Grebena, mâne cei din Caterina, poimâne cei dinăuntru, adică cei care se duc în interiorul Greciei). În felul acesta se continuă mutările timp-de, vreo două săptămâni și mai bine. De altfel, în cele mai multe comune mari, în care nu toți locuitorii sânt păstori, plecarea nu se poate efectua într'o zi, două sau trei, și din cauza lipsei de cai sau de cătâri. Numai comunele curat păstorești dispun de un număr mare de animale de transport. Toate celelalte trebuie să aștepte pe rând întoarcerea chervanagiilor aromâni, ca să le transporte la locul de iernatec¹.

*

Acum, cum au ajuns la șes, fâlcările sub conducerea celnicilor se desfac din convoiu, apucând fiecare în spre regiunea unde s'a închiriat *mandra* pentru iernatec. Foarte mulți păstori din regiunea Veriei, la coborîrea lor spre șes, trec chiar prin orașul Veria, unde o parte rămân cu turmele lor, o altă parte însă înaintea și mai departe, lăsând în Veria, pe la rudele și cunoscuții lor, numai *cătândia* (avutul din casă). Cei care rămân cu turmele în Veria, în timpul iernii le lasă pe acestea să pască prin *arădzâmuri* (coastele) de pe colinele din partea periferică a orașului. Și fiindcă la coborîre pentru iernatec, în cele mai multe cazuri, turmele conduse de ciobani sânt expediate cu două săptămâni înainte de plecarea fâlcărilor, celnicii au grija ca să închirieze de la proprietarii de moșii, cum erau beii turci înainte de războiul balcanic, cu mult înainte de coborîrea turmelor, *cășlăulu* (moșia) pe care își așează *mandrele*. Pentru ținuturile în care zăpada ține mai multă vreme, tot celnicii caută să se înțeleagă cu proprietarii de fân pentru nutrețul de trebuință, în tot timpul cât turmele de oi nu vor putea paște iarbă verde. După aceasta, păstorii se îngrijesc de *mandre*, iar bărbații se apucă și fac colibele sau întind corturile în locuri mai adăpostite, pentruca în timp de ploaie să fie ferite de revărsările apelor care le aduc mari

¹ Cf. *Frățil'ea I*, p. 136: *Fudzirea fumel'lor toamna tu ariiu*. De asemenea Anul II, p. 233. Vezi și clasică descriere a coborîrii oilor la șes făcută de Pouqueville, o. c. II, 215.

stricăciuni. În regiunile în care inundațiile sânt mai dese, din pricina ploilor care cad în cantități mari, de multe ori păstorii aromâni sânt supuși la pierderi simțitoare. Scăderea prea mare a temperaturii ca și lipsa totală de nutreț din cauza inundațiilor, fac de cele mai multe ori să-și piardă tot avutul în oi. Au fost ani când din pricina frigului prea mare, într'o regiune în care de obicei iarna este mai dulce, păstorii aromâni și-au pierdut nu numai tot avutul, dar ei înșiși au fost amenințați să piară de foame. În împrejurările acelea numai acei care au avut prevederea ca să se mute în regiuni scutite de inundații sau pe lângă mare, au mai putut scăpa de la o nenorocire care i-ar fi costat întreaga lor avere. Dar și această ultimă măsură trebuie luată mai de vreme, căci în lunile Ianuarie și Februarie, când oile încep să fete, mutarea mandrelor este mult mai anevoioasă și din pricina mieilor abia născuți. Fiind încă prea slabi, ei nu pot suportă drumurile lungi; în cazul acesta, cei mai mulți mor pe drum. În literatura populară a Aromânilor se întâlnesc versuri în care Aromânii se vaită pentru marile pierderi ce au suferit din cauza unei ierni prea aspre:

O mărați, mărați di noi,
Plândzem ca niți fiçori,
Că n'armasim făr'di oi,
Di kirdum di iarnă greao
Nel' tu fital'u di neao.

O sârmani, sârmani de noi,
Plângem ca copiii mici,
Căci am rămas fără de oi,
Și-am pierdut de iarnă grea
Miei, la fâtat, de multă nea.

Lit. Pop. 938.

Și tot așa nu arare ori dăm de versuri, în care se deplânge soarta acelor familii care, în urma nenorocirilor mari ce au suferit în timpul iernii, au fost nevoite să rămână la șes pentru totdeauna:

Ma dzîțiți bobò bobò
Tră iarna di Armirò,
Ca alăsăm beël'i aco,
Beçile și caléșile
Di nă dor h'icatile!
la dzîțiți lele, lele,
Că n'armân fumel'ile
Nu-s vițate eale tu câmpu,
Că-s vițate tu apa-arațe
Si-ș facă calivi afară,
Putè caplu s-nu li doare.

Ci ziceți bobò bobò,
Pentru iarna din Armirò,
Căci am lăsat oile albe acolo,
Albele și galeșele,
De ne dor ficații!
la ziceți auleo, auleo,
Căci ne rămân familiile
Și nu-s obicinuite la șes,
Că-s obicinuite la apă rece
Să-și facă colibi afară,
Nici odată capul să nu le doară.

Lit. Pop. 935.

Cu cât iarna înaintează, cu atât luarea aminte a Aromânilor este îndreptată la târlele în care se adăpostesc *oile greale* (însărcinate). Pe la sfârșitul lui Ianuarie și în luna Februarie începe epoca de *fital'u* (când oile încep să fete). Acum toți se îngrijesc de creșterea mieilor și iezilor născuți, luând bine seama să nu răcească de frig, sau să nu flămânzească din lipsă de lapte. Nu de puține ori se întâmplă că un miel, după ce a fost fătat, să nu vrea să sugă lapte de la mumă-sa, sau chiar aceasta să nu vrea să-i dea să sugă. În cazul aceasta, păstorii, imediat după nașterea mieilor, caută mai întâiu să vadă care din el sugă sau nu. Cei care nu sug, sânt vârâți mai aproape de botul oaiei fătătoare, ca să-și miroase și lingă mielul spre a-l recunoaște de al său; iar mielul, cum se naște, îl pun să sugă *curastră* ca să se întremeze mai repede și să nu rămână slab și pipernicit. Când însă cu toate aceste precauțiuni luate de păstori se întâmplă, câte odată, din cine știe ce împrejurări, că oaia nu vrea să-și recunoască mielul și prin urmare, *nu lu-ableacă* (nu-i dă să sugă), atunci ei fac *pătu'e* (sing. *pătu'u* „mic locșor cât încapă o oaie cu mielul“) împrejmuite de *ligăreaquă* (răchită) și pun fiecare oaie cu mielul ei în câte un *pătu'u*. Aci ele stau câteva zile, până când mieii sânt lăsați să sugă în voie. Dacă nici în *pătu'u* oaia nu *ableacă* mielul, atunci ea este bătută bine, până ce, în cele din urmă, cedează. După aceasta, atât mielului cât și oaiei li se dă drumul în turmă.

Când se întâmplă să moară mielul unei oi, imediat după ce a fost fătat, atunci, pentru ca oaia să se lase a fi suptă de un alt miel de la o oaie care a fătat mai mulți miei, păstorii îngrijesc *si-ndzeamină* un miel. Adică se ia mielul strein, pe care păstorii grămusteni îl numesc *rielu dzeamin* (miel geamân) și se învește în *soarte* (cămașa mielului mort) după ce mai întâiu a fost curățită bine de *mucoare*. Oaia cu mielul mort, crezând că este al ei, mai întâiu începe să-l miroase și să-l lingă, după aceea îl *ableacă*, îl lasă să sugă. De multe ori se întâmplă ca ea să nu vrea să-l lăpteze. În cazul acesta, păstorii din regiunea Veriei obicinuesc *s-treacă prit cămeașe* (să treacă mielul prin cămașă). Anume, se ia o basmă mai mare de culoare roșie și se leagă pe subt pânțelele oii. După aceea se ia mielul și se trece între basmă și pânțele, odată de la cap spre coadă și încă odată de la dreapta spre stânga. Dacă și după această operație

oaia tot mai continuă să nu dea mielului lapte, atunci ea se pune la *pătul'u*, procedându-se ca mai sus.

Nu toate oile fată la timp. Unele fată mai târziu: *oaie târdzie*; altele însă mai de vreme. Faptul acesta din urmă neliniștește foarte mult pe păstori și în special pe marii proprietari de turme, căci, în cazul acesta, multe oi *astrik'escu* (ajung sterpe). Un leac sigur în contra fătatului de timpuriu nu se cunoaște. Cei mai mulți păstori se slujesc de o piatră sfântă numită *astămătiri*, adusă de la Sf. Munte. Înainte de *fatal'u* păstorii se îngrijesc ca să îngroape această piatră la intrarea în staul, *tu arugă*. Oile care au trecut peste ea, nu *astrăk'escu*. Alții, care nu au această piatră, se păzesc să frigă brânză pe cărbuni aprinși.

După ce toate oile au fătat și ultima zăpadă s'a topit, în regiunile din apropierea mării, primăvara începe să se arate mai de vreme și căldurile mari năpădesc dintr'odată. Acum se apropie tunsul oilor. Cu acest prilej păstorii aromâni fac o sărbătoare mare. Această sărbătoare este pentru celnici și peste tot pentru proprietarii de turme un nou prilej ca să mulțumească pe păstori pentru toată munca depusă în cursul iernii, cu pregătirea mandrelor, cu îngrijirea oilor în timpul fătatului, cu alăptarea mieilor și cu atâtea alte treburi, dintr'un anotimp, care se poate socoti ca cel mai covârșitor pentru viitorul crescătorilor de oi. Epoca când se tund oile, variază de la o regiune la alta. În cele mai multe locuri, tunsul oilor se face pe la sfârșitul lui Martie; în alte părți, în luna Aprilie. Oile se tund cu foarfeci mari făcute anume pentru aceasta. De foarfecile păstorilor se leagă foarte multe superstiții. În zilele de 11 până la 14 Noemvrie păstorii se feresc să deschidă foarfecile, căci se deschide gura lupilor și le mănâncă oile. Alții leagă foarfecile cu o sfoară, ca să fie legată gura lupilor. În alte părți foarfecile nu se deschid de la 11—23 Noemvrie¹. În acest interval femeile nu încep nici un lucru, căci, după credința lor, iese lupul din *lužăr* (culcuș) și le sugrumă oile. Tot în acest interval femeile se feresc să pună pieptenele pe cap ca să se pieptene. Ele lasă părul încâlcit, ca să se încâlcească drumul lupilor în pădure și să nu mai poată ajunge la turme ca să le sugrume oile². În fine, după ce oile au fost tunse, se frig

¹ La păstorii dacoromâni 11 Noemvrie este „sărbătoarea oilor“ (Cf. Fl. Marian, *Sărbătorile la Români* I p. 113 și 235).

² Vezi despre aceste obiceiuri la Dacoromâni și Dimitrie Dan, *Stâna la Români din Bucovina în Junimea Literară*, Anul XII p. 161.

mai mulți miei la frigare. Se întinde jos pe iarbă verde o masă lungă, la care iau parte și familiile fălcărilor, și, în cântece și băuturi, care țin până noaptea târziu, se încheie perioada unei munci, care trebuie să aducă prosperitate și belșug în casele păstorilor aromâni.

*

Dacă, însă, iarna la șes munca bărbaților se mărginește numai la grija turmelor, femeile, în schimb, își găsesc mai mult de lucru în cursul acestui anotimp, fie cu treburile zilnice din gospodăria casnică, fie, mai ales, cu prelucratul lânii. În privința aceasta, ele sânt neîntrecute de femeile celorlalte neamuri din Peninsula Balcanică. La această activitate puțin obicinuită la popoarele orientale, ele se văd îndemnate, desigur, mai întâiu de aceea dispoziție firească ce se observă peste tot la populațiunile aromânești de a fi vecinic cu gândul la lucru, al doilea, și de belșugul lânii care le stă la îndemână. Este interesant să urmărim constatările arheologului francez Heuzey făcute cu optzeci de ani înainte, la Aromâncele fărșeroate din Acarnania, spre a ne putea face o idee neexagerată despre vrednicia femeii aromâne în treburile familiare și mai cu deosebire în industria casnică: „Les femmes sont comme leurs maris fortes et travailleuses. Il faut les voir revenir de la fontaine, le dos plié sous une charge de linge humide, coiffées du bassin de métal où elles ont fait la lessive, portant encore pendu à leur épaule un baril plein d'eau, et, de leurs mains, pour ne pas perdre de temps, filant leur quenouillée. Nous traversions un campement, le lendemain d'un mariage; la nouvelle épouse était déjà au travail. Assise en plein air, devant son métier, comme pour faire montrer de son ardeur à l'ouvrage, elle tissait sans relâche, encore revêtue de ses habits de noce”¹. Iar scriitorul englez M. Leake, care a vizitat pe Aromâni cu mai multe decenii înaintea lui Heuzey, vorbind despre vrednicia femeii aromâne, adaogă că ele se ocupă cu cultura pământului tocând în același timp și drin furcă².

Lâna pe care o prelucrează femeile aromâne poartă diferite numiri, atât după calitatea ei cât și după locul de unde este tunsă.

¹ Heuzey *o. c.* p. 274.

² The gardens and the small quantity of arable land which surrounds these towns, are chiefly cultivated by the women, who reap the harvest as well as perform all the household work and spin (M. Leake, *o. c.* p. 275).

Înainte de a trece la țesăturile pregătite din lână, vom da aceste numiri:

bască este lâna tunsă de pe oaie și rămasă într'o singură bucată;

canură este, la o parte din Fărșeroți, „lâna albă bună pentru tort“, la ceilalți Români *canură* este tortul de lână în felurite culori care se bagă în *suvalniță* (suveică) și servește la țesut, trecând prin *ustură* (urzeală);

arudă, lâna lungă, țigae;

cărmîna (numai la Aromânii din Albania), lâna țigae;

sumă, lâna cu firul mai lung. La Aromânii grămustenii *suma* este lâna nici cea mai bună, nici cea mai rea. La pieptenat ea se alege la marginea pieptenilor și apoi se strânge la olaltă;

niță, lâna scurtă tunsă de pe noateni;

k'endic (în Veria) este lâna mai puțin lungă și nu prea moale;

miale (în Samarina), lâna tunsă de pe pânțele și coada oilor;

suel'u, lâna tunsă de pe pânțele, de la picioare și de la coadă, este calitatea de lână mai proastă;

capit, lâna de pe cap, gât și piept;

coade, lâna de la coadă. După ce se junghie mieii sau oile, lâna de la coadă se vinde deosebit;

săină (sau *lână săină*), lâna albă amestecată cu câte un păr negru;

lână di tabac, lâna de tăbăcărie;

lână di drășteală, rămășițele lănoase rămase din țesăturile de lână scoase din vâltoare (drășteală);

găbúr lâna sură, sau orice lâna amestecată cu negru;

čume (di lâna), resturi, buci de lâna¹;

căprină (sau *lână căprină*), lâna de păr de capră;

Lâna se prelucrează în starea ei naturală, albă sau colorată.

Dintre culorile țesăturilor de lână mai obicinuie însemnăm:

nirlă, albastră;

niruyală, albastră mai deschis;

h'imilă, neagră;

gangur, de culoare închisă care dă în verde și negru;

vinită, vânăță;

alică, de culoare roșie deschis;

¹ Pentru unele soiuri de lână vezi articolul lui M. Pinetta din *Peninsula Balcanică* III (1925) p. 121.

g'uveze, roșu, vișiniu;
cafereng'ie, de culoare cafenie etc.;
galbină, galbenă.

Pentru obținerea acestor culori femeile aromâne întrebun-
 țează *indigo* pen'ru culoare albastră; *frândză di frapsin* (frunze
 de frasin), *coaje de arin* sau *coaje di schilitur* pentru culoare
 neagră; *frândză di șăfrane* (șofran) pentru galben; *bâcâne* sau
cârmâze pentru roșu¹.

Lâna, spre a fi prelucrată, mai întâiu se spală, după aceea
 se usucă și la urmă de tot se scarmână cu mâna. După ce lâna
 a fost bine scarmânată, *s-da la k'apțâni* (se dă în piepteni),
 ca să se obțină ceea ce se numește *clându* (bucata de lână dublă,
 de formă mai mult sau mai puțin dreptunghiulară) sau *apală*
 (pl. *apăl'i*). Acestea se mai trec încă odată prin piepteni, de astă dată
 fiecare *clându* sau *apală* pe rând, din care se scot ceea ce Aromânii
 grămusteni numesc *piçuri* (sg. *piçur*), iar cei din Veria *pitrik'e*.
 Acestea sânt un fel de caiere mai grosicioare, care se torc la
çirik'e (rodan) spre a se obține *tortul*. Adevăratul *cair* (caier) la
 Aromâni este lâna de pe *furcă*; la Grămusteni ea se numește
ful'orū (fuior). Femeile aromâne nu scarmână lâna la piepteni în
 ziua de *Sf. Minazi* (11 Noembrie st. v.), mai întâiu pentrucă această
 zi este o sărbătoare, și al doilea, pentrucă le merge bine turmelor
 de oi. În această zi o femeie mai bătrână ia o ață și leagă piep-
 tenii. Prin aceasta se crede că limba lupului rămâne legată în
 gură². Tortul se păstrează în *jireagl'e* (măsură de tort; la Aro-
 mânii grămusteni și peste tot la cei din Macedonia „jurubiță de
 zece legături a câte trei fire“), din care apoi se adună în *gl'em*
 (ghem). Acesta se mai numește *crună*, când conține numai tortul
 dintr'o singură jireagl'e și *drugă*, când conține tort special făcut
 din lână mai întrebunțată numai pentru împletitul ciorapilor.
 Dalametra dă în dicționarul său pentru *drugă* înțelesul de „bum-
 bac“. La Veria nu mi s'a confirmat acest înțeles, care poate să
 existe în altă parte. Bumbacul răsucit în Macedonia se numește
*h'intic*³

¹ Cf. G. Zuca, *o. c.* p. 15.

² Cf. Tache Papahagi, *Din Folclorul rom. și lat.* p. 52.

³ La o bună parte din cuvintele date de mine înțelesul se deosebește
 de acela însemnat în glosare și dicționare. Eu am înregistrat ceea ce mi s'a
 spus, fără să contest înțelesurile date mai nainte, care și ele trebuie să
 existe în dialect.

Din lâna astfel prelucrată femeile aromâne prepară tot felul de țesături, dintre care o bună parte e destinată *de-a-nviști* pentru trebuințele casei, iar alta *de-a-vindi* pentru comerț¹.

Țesătura de bază pentru îmbrăcăminte este *șiaclu* (șaiacul) mai gros sau mai subțire, cu sau fără *floați* (floace), după haina la care se întrebunțează. El este de culoare albă, neagră sau vânătă. Se aduce în piață în rotocoale mari pe care Aromânii le numesc *vilare*, în spre deosebire de *trâmbe*, întrebunțat numai pentru valul de pânză, și se vinde în mari cantități aproape în mai toate orașele din Peninsula Balcanică. Dintre felurile de *șiac* avem:

gravanò (*ȳravanò*), șaiac gros și bine bătut, de culoare negru, cenușiu sau *bagav*. În regiunea Veriei el se țese din lâna mai proastă de oaie. Există însă și *gravanò* făcut din lâna, în care cea mai mare parte este *niță*, sau chiar numai curat niță. După ce a fost țesut, el se dă la *drășteal'e* (piuă), ca să fie mai bătut, să aibă pe deasupra *floați*, iar pe dos un fel de puf ieșit tot din păr, însă subțire și scurt, care se cheamă *frumă*;

buluboță, șaiac mai subțire, din care se fac haine și nădragi;

miliță (în Veria), scutec. În unele părți are și înțelesul de orice bucată de lâna mai groasă în formă de șaiac, ce se pune pruncilor la șezut ca să nu ajungă pișatul la îmbrăcăminte. Aromânii din Pind își au *drăștealile* lor. Cei din Veria îl dau la Bulgarii din Caragiova;

tălăyan este același cu *gravanò*. Se numește astfel pentrucă din acest fel de șaiac gros se fac tălăyane;

scutic este șaiac mai ordinar cu țesătura mai puțin bătută, și de culoare alb sau negru. Din acest fel de șaiac păstorii aromâni își fac un fel de pantaloni mai largi pe care îi îmbracă atunci când mulg oile la arugă. El este căutat de Bulgari și Greci, care își fac din el șalvari.

Din lâna de capră (*căprină*) se fac capotele numite *tâmbări*, de culoare *cănută* sau neagră.

Dintre celelalte țesături, care servesc mai mult pentru învelituri și tot felul de scoarțe în casă, avem:

tendă, țesătură de lâna de capră care se întrebunțează mai mult pentru corturile păstorilor nomazi, când se găsesc pe drumuri și poposesc undeva;

¹ Cf. *Peninsula Balcanică* III (1925) p. 125 și urm.

duagă, învelitoare de lână, fără floace, însă groasă și calduroasă; se întrebuințează ca țol de învelit în timpul nopții.

biliță (întrebuințat numai în Albania și Ohrida) este doagă, albă, însă mai groasă;

čergă tot un fel de doagă. Ele sânt colorate și se vând mai mult, câte două la un loc; de aceea se mai numesc *čiftè*.

Hăraje (și *hăraje* pl. *hărăji*), țesătură de lână ceva mai subțire, în două culori, alb și negru (rar și în alte culori) dispuse în formă de pătrățele. Din ea își fac Aromânii saci mari care poartă același nume și în care își încarcă tot avutul lor, când se mută de la un loc la altul. Tot din această țesătură se fac *tastre* (*traste*) „traiste“, *lijutastre* (*lijutraste*) „traiste în care se pun semințe pentru cai, catări (orz, ovăz) și se atârnă de gâtul animalului“, *stricători* (strecurători) și alte țesături de care au nevoie.

sazmă, un fel de scoarță, în unele părți (Pind și Veria) făcută numai din *căprină*, în alte părți însă și din lână amestecată cu căprină;

tiftică, doagă mai mică pentru învelit așternutul; ea este de obicei albă cu marginile roșii sau vinete;

zilie, covoraș lucrat în mai multe culori, de mărime mijlocie;

vilendză, velință de cele mai multe ori prevăzută cu floace: *vilendză flucoasă*;

flucată, este tot un fel de sazmă, peste tot albă sau peste tot roșie și acoperită cu floace mari pe deasupra. Flucatele pot fi și în două culori: de obicei marginea, de o palmă și mai bine lărgime, neagră, și restul roșie, sau vânăță și roșu. Servește ca așternământ pe jos lângă cămin, unde șed cei mai bătrâni, și ca învelitoare peste tot, iarna, sau în anotimpurile mai friguroase.

În afară de acestea, Aromâncele mai țes tot felul de chilimuri care au diferite numiri orientale, cunoscute la toate popoarele balcanice¹.

Toate aceste fabricate se vindeau, înainte de războiul balcanic, în întreaga Peninsulă Balcanică. Pentru desfacerea lor Aromânii nu se slujeau de mijlocitori. Ca unii care cunoșteau toate centrele din Peninsulă, ei singuri se ocupau cu vânzarea lor. Pentru aceasta ei erau ajutați și de caravanele lor, despre care se va vorbi în capitolul următor.

¹ Vezi despre industria lânei *Lumina* Anul VI (1908) No. 3 p. 1 și urm.

4. Starea actuală a păstoritului.

*Decăderea păstoritului. — Cauzele: comerțul și meseriile.
Transportul cu caravanele. — Războaiele cu jafurile.*

Astăzi păstoritul se mai continuă la Aromânii nomazi din Albania și la Grămustenii din Bulgaria. La Fărșeroți, alături de păstorit, o dezvoltare mare a luat și transportul cu caravanele. La toți ceilalți, păstoritul se găsește în plină decădere, amenințând să dispară cu desăvârșire. Dintre aceștia foarte puțini Români din Tesalia și Epir se mai ocupă cu creșterea vitelor; după aceea Fărșeroții din ținutul Vodena; în fine Românii din regiunea Veriei și grupuri de Aromâni din Tracia și Macedonia.

Cauzele care au contribuit la treptata lui slăbire sânt multe. Noi vom studia aici pe cele mai hotărâtoare.

10. Comerțul și meseriile.

Deșteptăciunea firească a Aromânilor, unită cu acea experiență și cunoaștere de lume, pe care numai ei singuri și-o puteau câștiga în cursul drumurilor lungi ce străbăteau, i-au făcut mai de mult să nu rămână indiferenți față de celelalte ocupațiuni și, mai ales, față de comerț, care eră să le procure câștiguri mult mai mari decât creșterea turmelor de vite. Această năzuință a lor de a se înavuți pe căi cât se poate mai practice, a fost foarte mult ajutată și de caravanele lor care, după cum vom vedea mai jos, se ocupau cu transporturile în întreagă Peninsula Balcanică. Inceputul comerțului la Aromâni s'a făcut prin cărvănărit. Caravanele Aromânilor nu se mulțumeau să transporte numai mărfurile altora, ci ele duceau cu sine spre vânzare și produsele în lapte sau în lână fabricate la ei acasă. Cu modul acesta gustul de câștig, care aveă mai mulți sorți de izbândă în comerț decât în păstorit, începuse să-i atragă tot mai mult, și puțin câte puțin, ei treceau, încă din timpurile cele mai vechi, de la starea de păstori cu viață nomadă la aceea de neguțatori, la început ambulanti, după aceea cu așezări stabile. Aceste treceri nu sânt așa de nouă, cum ni le închipuim. Ele s'au produs încă din primele veacuri de conviețuire cu popoarele balcanice, atunci când elementul citadin din orașe eră reprezentat și prin Aromâni. Această presupunere o facem din considerațiunea, că, ori cum vom căută să ne explicăm deosebirea ce există, la țară, între

viața înaintată a Aromânilor și viața înapoiată a Slavilor, noi vom putea ajunge la adevărata ei pricepere, decât numai admind că, de la început, o parte din elementul românesc din sudul Dunării a moștenit ceva din viața citadină a Romanilor. Toți călătorii care au trecut prin Peninsula Balcanică și au cunoscut mai de aproape așezările ca și locuințele Grecilor, Albanezilor și ale Slavilor, au rămas uimiți de marea deosebire ce există între aranjamentul și mai ales soliditatea și confortul caselor din satele românești și între acelea din satele grecești, albanezești și bulgărești. Cel mai vechiu dintre aceștia, William Martin Leake, vorbind în opera sa citată des în această lucrare, despre locuințele Aromânilor din comunele din Pind, pe unde fusese și pe care le cunoscuse mai de aproape, le compară cu locuințele orașelor mai mari și mai înfloritoare din Grecia. Iar Weigand, care a urmat aproape cu un veac mai târziu după el, observă, cu drept cuvânt, că scriitorul englez, care în aprecierile lui se luase numai după locuințele Aromânilor din Pind și nu văzuse pe acelea din satele Aromânilor din Macedonia, n'a cunoscut decât foarte puțin din frumusețea comunelor românești: „Leake a avut în vedere, probabil — spune Weigand — localități ca Siracu, Călar'i, Aminciu și Vlaho-Clisura, care, cu toate că au o poziție oarecum izolată în munți, totuși impresionează plăcut pe călător atât prin masivitatea clădirilor cât mai ales prin înfățișarea lor curată și drăguță. Dar dacă el ar fi cunoscut Crușova, Nevesca și alte sate așezate mai la nord, de sigur că uimirea lui ar fi trecut în admirație. După ce cineva a trecut pe lângă satele, în plină stare de mizerie, ale Bulgarilor și a văzut locuințele lor murdare, constând din colibe mici cu pereții de lut, după ce a trecut pe lângă cătunele mai mult decât sărăcăcioase ale Grecilor din Epir, sau pe lângă casele de piatră absolut lipsite ale Albanezilor, se simte cu atât mai fermecat la priveliștea ce-i oferă satele românești, care se impun nu numai prin poziția lor splendidă și prin întreaga lor înfățișare, cât, mai ales, prin măreția caselor și aranjamentul lor din năuntru“¹. Aceeași constatare o face și Cvijić pentru orașele Aromânilor. „Ei [Aromânii] trăesc în orașe care sânt mai sănătoase din toate câte se află în Peninsula Balcanică. Aceste orașe sânt la o înălțime mare și pe pozițiuni frumoase; ele sânt așezate de obicei pe povârnișurile munților

¹ Weigand, *Die Aromunen* I p. 266.

greu de urcat. Casele și prăvăliile sânt clădite din piatră și cele mai multe acoperite cu piatră. Ele sânt clădiri frumoase, cu interiorul aranjat ca în Europa centrală“¹.

Aici nu vom încerca să expunem mai pe larg proporțiile comerțului pe care Aromânii, numai cu două-trei veacuri înainte, îl făceau în interiorul Peninsulei Balcanice, precum și afară, cu țările streine, ca Italia², Franța, Egiptul, Austria, Ungaria, Prusia, Polonia și Rusia³. Ne vom mulțumi numai să arătăm că un început de decădere pentru păstorit s'a făcut din momentul când Aromânii noștri au început să se îndeletnicească cu comerțul. Prin comerț, care datează încă din vremea coborârii Aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice, s'a format treptat acel element aromânesc din orașe, care, cu timpul, a ajuns purtătorul culturii greco-bizantine la populațiunile slave, la care o influență aromânească se observă încă până astăzi. Despre urmele acestei influențe se va vorbi într'un alt capitol. Aici ne vom mulțumi să spunem că întreg acest element orășenesc, întru cât, la început, se alcătuiă din păstorii mai răsăriți, care se dedaseră cu comerțul, formă o pierdere pentru păstorit.

Și deoarece prin comerț păstorii aromâni avură prilejul să cunoască artele și meseriile, foarte mulți din ei, dedându-se de cu vreme cu acest ram de ocupațiune, repede au putut ajunge artiștii și meseriașii de frunte ai întregii Peninsule Balcanice. Nici în privința acestei nouă îndeletniciri nu voiu insistă prea mult. Mă voiu mulțumi să arăt numai, în treacăt, că dintre vechii călători streini care au avut prilejul să admire lucrările artistice ale Aromânilor, unii au relevat meșteșugul lor neîntrecut în

¹ *Naselja srpskih zemalja* Vol. I p. XCV.

² Vezi despre comerțul pe care îl făceau Aromânii pe la sfârșitul sec. XVII cu Veneția și Trieste, studiul lui N. Iorga, *Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile al XVII-lea și al XVIII*, publicat în *Anal. Acad. Rom. secția istorică* (1915) p. 313 și urm.

³ Iată ce ne spune W. Martin Leake despre începutul comerțului la Aromâni: „They began by karrying to Italy the woollen cloakes, called Cappe which are made in these mountains, and much used in Italy and Spain, as well as by the Greeks themselves. This opened the route to a more extended commerce: they now share with the Greeks in the valuable trade of colonial produce between Spain or Malto and Turkey, and many are owners of both ship and carge“. (*Travels in Northern Greece* Vol. I 274—275). Vezi și Pouqueville despre începutul comerțului la păstorii nomazi în *Voyage dans la Grèce* Vol. I, p. 173.

fabricarea obiectelor de artă în filigran, pe care ei singuri dintre toate popoarele balcanice îl învățaseră de la Venețieni¹, alții sculpturile în lemn, mai cu deosebire la executarea catapetesmelor de la bisericile orașelor mai mari, iar alții aptitudinile lor pentru arhitectură. „Aptitudinea extraordinară a Aromânilor pentru arhitectură n'a fost observată până acum. În afară de Constantinopol, Atena și Belgrad, orașe în care ei au aproape monopolul construcțiunii, Aromânii sânt singurii arhitecți din Turcia și Grecia. Aromânul știe să execute ușor, grație inteligenței sale naturale, cupolele și bolțile. Lucrările lui de arhitectură întrec pe acelea ale arhitecților care au studiat în școlile tehnice, și, dacă se compară biserica din Semedria cu cea mai mare parte a monumentelor sârbești sau germane, cineva n'ar putea decât să admire abilitatea Aromânului. De cele mai multe ori Aromânul este în același timp arhitect, zidar, lăcătuș, dulgher și tâmplar. Numai piesele turnate și fabricate le aduce din Austria; restul îl face singur. Ca giuvaergiu și ca cizelar, se bucură de o reputație meritată: lucrările frumoase în filigran din Niș și Vidir ies din mâinile lui“². Toți aceștia, neguțători, artiști ca și meseriași de rând, se desprindeau din clasa păstorilor, formând cu timpul, pătura oamenilor cu stare de la orașe.

20. Transportul cu caravanele.

Altă cauză care, de la început, a contribuit la scăderea păstoritului a fost și transportul cu caravanele sau cãrvã nãritul. El a existat de când cu primele încercări ale păstorilor aromâni de a-și desface produsele lor în lapte și lână. La început, ei se mulțumeau să transporte aceste produse de la locuințele lor de munte sau de șes până la principalele centre regionale. În acest stadiu mai vechiu, cãrvãnãritul nu prezentă nici o pierdere pentru păstorit; din contră, el îl ajută. Când însă ei, în afară de produsele care țineau de păstorit, mai transportau și mărfurile altora; când pentru acest dublu scop, care le aducea venituri mai mari, ei nu se mulțumeau să parcurgă drumurile din cuprinsul unui singur ținut, ci cutreerău întregă Peninsula Bal-

¹ „They excel in mounting pistols and musquets in the Albanian taste, in making fisans or silver coffee cups, and in embroidering Albanian dresses“ (W. Martin Leake, *o. c.*, p. 275).

² Kanitz, *Serbien* (1868) p. 322 și urm.

canică; când, în fine, prin cărvănărit foarte mulți, dintre celnicii aromâni începuseră să se dedeă și cu comerțul, și, prin acesta, mai pe urmă, se vedeau siliți să treacă de la țară la orașe, atunci meseria transporturilor cu caravanele ajunsese o pierdere pentru păstorit. Ca și comerțul primitiv, această pierdere, la început, nu se simțea. Inșă cu timpul ea deveni o a doua îndeletnicire pentru Aromâni, de multe ori mai rentabilă decât păstoritul. Când după o iarnă grea se întâmplă ca păstorul aromân să-și piardă turmele de oi, în cazul acesta lui nu-i mai rămânea alt mijloc de a-și câștiga traiul decât numai prin cărvănărit.

Vechima ocupațiunii Aromânilor cu transporturile este tot așa de mare ca și aceea a păstoritului. De fapt, și prima amințire istorică despre nomadismul Vlahilor din Peninsula Balcanică este legată de cărvănăritul lor. Interpretarea formei $\delta\delta\tau\alpha$: prin „călători“ în înțeles de „chervanagii“, pe care a dat-o N. Iorga¹, corespunde perfect cu forma mai nouă *kjelator*, de la Vlahii din Serbia, în care trebuie să vedem același derivat din *cale*, ca și în $\delta\delta\tau\alpha$: din $\delta\delta\delta\zeta$ ². Deși noi facem o strictă deosebire între Vlahii din sudul Peninsulei Balcanice, cunoscuți astăzi sub numele de Aromâni sau Macedoromâni, și între Vlahii din Serbia, din care n'au mai rămas decât Românii din Istria, cu toate acestea trebuie să recunoaștem că și unii și alții au avut cu îndeletnicire de bază păstoritul și cărvănăritul. Dacă acum vom căuta să aflăm la care dintre aceste două populațiuni îndeletnicirea cu transporturile le-a fost de împrumut, nu vom putea da un răspuns hotărîtor. În privința aceasta eu înclin a crede că, întru cât Vlahii din Serbia, din puținele nume de persoane care au ajuns până la noi, se dovedesc a fi ținut mai mult de ramura Românilor din nordul Dunării, adică de Dacoromâni, ei, la început, se vor fi ocupat ca și frații lor Dacoromâni, mai mult cu agricultura decât cu păstoritul. Generalizarea acestei îndeletniciri ca și cărvănăritul trebuie să le fi învățat relativ mai târziu, prin contactul lor cu strămoșii Aromânilor. Eu nu cred că Vlahii chervanagii din 1430, care au jefuit pe Raguzani, bătuți între Trebinje și Bergato

¹ N. Iorga, *Notele unui istoric relativ la evenimentele din Balcani*, pag. 17.

² V. Bogrea în *Bulletin de l'Inst. p. l'étude de l'Europe sud-orientale* VII-ème année p. 52.

de către oamenii lui Radoslav Pavlovici¹ au fost Aromâni. Ei erau Vlahi din Serbia. Însă prezența celnicatului aromân, încă din 1214, în documentele din orașele dalmatine, ne dovedește că atât turmele cât și caravanele Aromânilor au ajuns odată până la Ragusa. De aceea, o influență a Aromânilor păstori și chervanagii asupra Vlahilor din Serbia, așa după cum cu veacuri mai târziu Aromânii au putut face din Bulgarii agricultori oameni care să se ocupe numai cu păstoritul și cu cărvănăritul², n'ar fi cu totul imposibilă. Aceste păreri, ținând mai mult de domeniul presupunerilor, vom trece ca să examinăm drumurile mai mari pe care chervanagii aromâni le făceau încă din timpurile cele mai vechi.

După ce Aromânii chervanagii începuseră să se îndepărteze tot mai mult de ținuturile lor, care nu puteau fi decât cele trei Vlahii amintite de scriitorii bizantini și, poate, unele regiuni din Albania și Macedonia, ei străbăteau cu caravanele lor drumurile care duceau la centrele cele mai însemnate pentru comerțul intern din Peninsula Balcanică. Între acestea, lăsând la o parte Salonicul și Constantinopole, acelea care încă din timpurile cele mai vechi erau mai cunoscute printre populațiunile din Epir, Albania și Macedonia erau mai întâi orașele de lângă mare Avlona (Valona), Durazzo și chiar Ragusa. Din aceste trei porturi chervanagii aromâni transportau în interior toate mărfurile aduse din Italia prin Venezia și Trieste. Acei care expediau aceste mărfuri, constând, mai mult din țesături scumpe și argintării în filigran erau neguțatori aromâni stabiliți în cele două orașe³. După acestea veneau orașele Perlepe în Macedonia și Seres în Tracia occidentală. Târgurile anuale din aceste orașe, în care veneau neguțatori din toată Turcia europeană din veacurile dinainte de eliberarea Greciei, nu s'au desființat decât în urmă de tot, când cu introducerea căilor ferate pe valea vardaro-moraviană Salonic-Belgrad și pe vechiul drum transversal care unea Salonicul cu Constantinopolul. Aceste târguri datau încă din Evul-mediu: „Il semble que

¹ Jireček, *Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkm. von Ragusa* (1879) p. 123.

² Vezi despre aceasta capitolul: „Influența păstorilor aromâni asupra popoarelor balcanice“.

³ Cf. N. Iorga, *Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, publicat în *Anal. Acad. Rom. secția istorică* (1915) p. 313. Vezi și *Istoria Românilor din Peninsula Balcanică* (1919) p. 48.

Origine des foires de Prilep remonte au Moyen-Age; avec celles de Seres, elles ont été pendant toute l'époque turque les plus importants rendez-vous de commerce de la Péninsule Balkanique. Elles avaient lieu au commencement du mois de septembre et duraient quinze jours. On voit encore à Prilep quelques-unes des boutiques, où de toute la Turquie d'Europe on venait acheter des marchandises européennes et orientales. Ce n'étaient seulement les marchandises qui faisaient l'objet de ce trafic, mais les produits agricoles et le bétail¹. Perlepe atrăgea toate caravanele și pe toți comercianții din Macedonia și Serbia. Aceștia din urmă veneau prin valea Moravei și a Vardarului. Nu lipseau, în timpurile cele mai vechi, nici neguțătorii din Albania și Pind. Aceștia ajungeau până în Seres. În cursul veacului XVIII atât Perlepe cât și Seres avură puțin de suferit în urma concurenței pe care le-o făcea orașul pur aromânesc Moscopole. „Muskopolje, sur le Dévol, habitée exclusivement par les Aromounes et qui comptait au XVIIIe siècle 60.000 habitants, était alors le centre commercial de toutes les régions centrales et occidentales, la principale ville commerçante de l'intérieur. Dans toute la Péninsule, le commerce, les impriméries et les écoles de Muskopolje étaient célèbres“². Însă după distrugerea Moscopolei de către Albanezi ele își menținură renumele.

La aceste târguri veneau, alături de neguțătorii aromâni, și păstorii ca și chervanagii aromâni. Nu avem documente în temeiul cărora putem să dovedim în mod absolut sigur prezența cărvănarilor aromâni în aceste două centre comerciale pentru veacurile dinainte de venirea Turcilor în Europa. Avem însă numele lor prin care se poate dovedi că ele le erau cunoscute populațiilor românești încă din evul-mediu. Perlepe și Seres se pronunță în graiul Aromânilor de pretutindeni P ă r l e a p și S e a r. Amândouă și-au păstrat forma lor arhaică de pronunțare paleoslavă, așa cum astăzi nu se aude la nici una din populațiile slave. Deși numele orașului P ă r l e a p vine din sl. *прѣлѣнъ* și ar trebui să se pronunțe de către Bulgari P r i l e a p totuși, în gura acestor Slavi azi nu se aude decât Prilep (cu *l* pronunțat ca *e*). Aceeși formă arhaică o prezintă și Seres. Numele acestui oraș este de origine romană. La Romani el se chemă

¹ Cvijić, *o. c.*, p. 438.

² Cvijić *o. c.*, p. 196.

*Sirrae*¹. Din această formă Paleoslavii au făcut *сѣр* (Sěr), care ar fi trebuit să se pronunțe S e a r. Însă această veche pronunțare se păstrează numai la Aromâni, pe când Bulgarii pronunță Seres (cu *ѣ* redat prin *e*, întocmai ca la Prilep). N'ar putea fi exclus faptul ca numele arhaic al acestor două orașe să se fi continuat și prin populațiunile aromânești localnice. Aceasta presupunere dacă s'ar putea întemeia pentru Seres, mai ales că populațiuni aromânești se păstrează în aceste regiuni încă până astăzi, nu s'ar putea susține pentru Perlepe. Aci toți Aromânii sânt veniți din Gramoste. Dar și Aromânii din Seres, după cum am arătat mai sus, sânt veniți din Gramoste, Pind și Albania. Păstrarea acestor nume de loc, sub forma lor arhaică numai prin Aromânii călători, prin care înțeleg pe neguțători ca și pe păstori, se poate susține și prin faptul că alte nume de localități de origine slavă, păstrate de către Aromâni sub o formă veche, care să se găsească departe de regiunile locuite de masa compactă a românismului și în mijlocul populațiunilor slave, nu avem. În acest fel s'ar putea explica și forma aromânească Sărună din lat. *Salona* pentru Salonic. Atât înainte de existența târgurilor din Seres și Perlepe cât și după, caravanele Aromânilor ajungeau cu mărfuri până la Salona, cel mai mare centru comercial pentru toate populațiunile din sudul Peninsulei Balcanice.

În afară de Perlepe și Seres, târguri mai mici se țineau și în Drama și Cavala. În special Cavala, ca port comercial, în vremurile mai vechi, nu era mai pe jos de cât Seres². Foarte mulți Aromâni care veneau cu comerțul sau cu caravanele în acest oraș, rămâneau aci pentru totdeauna. Numele patronimic *Cavalioti* la Aromânii din Albania s'a păstrat din aceste vremuri de legături comerciale cu Cavala, la fel cum s'au păstrat încă până azi la Aromânii comercianți din Perlepe numele de familie *Magiar* și mai ales *Halicci*. Și tot așa caravanele Aromânilor urmând drumurile transversale care duceau în spre răsăritul Peninsulei Balcanice, ajungeau pe vremuri până la *Idrinei'i* (sl. Edrene, din Adrianopole) și *Pole* (Constantinopole).

O altă direcție pe care o urmau caravanele Aromânilor în Peninsulă era și aceea care ducea în spre miază-noapte. Aci

¹ Jireček, *Geschichte der Bulgaren* p. 106.

² Cvijič, *o. c.* p. 452.

orașul mai important, care atrăgea pe comercianții din toată Peninsula Balcanică, era Raguză. În cursul veacului al XVII-lea neguțătorii aromâni, ajutați de caravanele lor pentru transportul mărfurilor, ajungeau în Serbia în Užice, Valjevo și Belgrad. În aceste vremuri comerțul Aromânilor, în Serbia, făcea concurența Raguzanilor¹. În anul 1667, afirmă Const. Jireček, printre neguțătorii streini din Belgrad se află și un mare număr de Aromâni. Nu se poate ști cu siguranță drumurile mai în spre miază-noapte, pe care le străbăteau Aromânii chervanagii. De sigur ele ajungeau până în Ungaria și chiar în Austria, mai laes că pe la sfârșitul sec. al XVI-lea neguțătorii aromâni ajunseră în aceste țări.

Dar în afară de aceste drumuri mari, chervanagii aromâni mai mijloceau transportul mărfurilor și între centrele cu mai puțină însemnătate, așezate la distanțe mai mici. Între acestea am putea cită mai toate orașele din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia. În Macedonia orașele în care ei încărcău și descărcău mărfuri erau Veria, Vodena, Bitolia, pe de o parte, iar Veles, Scopia, Cumanova, Vrania pe de altă parte. În Albania drumul cel mai umblat era vechea șoseă transversală care legă țărmul Adriaticei cu interiorul Macedoniei prin Durazzo, Ohrida, Bitolia. În Epir și Tesalia erau Conița, Grebena, Janina și Larisa cu Târcol (Tricala) și Lăsun (Elosona). Între acestea veneau apoi toate orașelele și târgurile mai mici ca Curăo (Corița), Resna, Crușova, Saçișta, Cailar, Cojani, Castoria, Clisura, Hrupiștea ș. a.

După introducerea căilor ferate și desființarea marilor târguri din Perlepe, Seres și Cavala, începuseră să se formeze bâlciuri regionale, la care cele mai multe mărfuri erau aduse spre desfacere de către neguțătorii și chervanagii aromâni. Aceste bâlciuri dăinuiesc încă până astăzi. În Macedonia avem marele bâlcu din Veria, care se ține la 15 August. La acest bâlcu cărvănarii aromâni aduc tot produsul în lapte și mai ales în țesături de lână din întreaga regiune a Veriei. În Albania este renumitul bâlcu din Conița (8 Septembrie), iar în Epir marele bâlcu din Grebena, care se ține la 15 Mai, cu prilejul sărbă-

¹ Const. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und Balkanpässe* (1877) p. 123.

toarei Sf. Achile. Toate mărfurile, care se desfac la aceste bălciuri, sânt aduse de chervanagii aromâni.

Astăzi acești chervanagii mai lucrează numai între orașele în care nu există căi ferate. Din acestea sânt multe. Pentru distanțele mai mici, legate prin linii laterale, se preferă mai mult transportul cu caravanele decât cel cu calea ferată. Linia ferată Kalabaka - Tricala - Volo, construită de o societate belgiană, nu prea lucrează, după mărturisirile acestei societăți¹, nu numai din cauza puținei circulații, căci trei vagoane sânt prea multe pentru pasageri, dar și pentru faptul că, chiar în anii când se face cea mai frumoasă recoltă în Tesalia, neguțătorii preferă să-și facă transporturile prin chirigii aromâni. Aceștia vin până acasă ca să încarce mărfurile, și tot așa merg și le descarcă până la locul de vânzare. În modul acesta ei scutesc pe neguțătorii de cheltuielile de transport complementare, ce au de făcut, în afară de acelea cu calea ferată.

3. Războaiele și jafurile.

Dar pe când atât comerțul cât și cărvănăritul contribuiau pe nesimțite la micșorarea păstoritului, și, încă cu cincizeci de ani înainte, munții Peninsulei Balcanice gemeau de turmele Aromânilor, împrejurări mult mai rele veneau să distrugă situația celnicilor aromâni. Aceste împrejurări, care au sărăcit pe toți Aromânii, le aduceau războaiele și jafurile de după ele. Un războiu pe vremea aceea era o nenorocire pentru toți crescătorii de vite, din cauza rechizițiilor neomenoase ce li se făceau. Ei erau cei ce dedeau stăpânirii turmele de berbeci pentru întreținerea trupelor, și toți împrumutau pentru vecie caii și catării pentru transportul munițiilor. Un războiu, cu urmări bune sau rele pentru stăpânire, era o calamitate pentru bieții Aromâni. De aceea nu arare ori întâlnim versuri în cântecele populare, în care *picuraru* (păstorul) sau *cărvănarlu* (chervanagiul), despoiați de turmele și catării lor, plâng și se vaită, neștiind cum să se reîntoarcă acasă, spre a vesti celnicului nenorocirea ce li s'a întâmplat:

Te plândzeți, lai picurari? Ce plângeți, voi păstori?
 Te plândzeți, lai cărvănari? Ce plângeți, voi chervanagii?
 Te s-nu plândzim și s-nu uhtăm, Cum să nu plângem și să nu oftăm,
 Polim greu pri noi n'asparsi, Războiu greu ne-a nimicuit,

¹ Weigand, *Die Aromunen* Vol. I p. 175.

Oile nă li loară toate,
 Și cal'îi nă-l' loară ȝumitate,
 Di nă dor laile h'icate.

Cum s-nă țem, cum s-nă tur-
 năm]

Acasă cum s-aspunem.

Ne-au luat oile toate,
 Și caii pe jumătate,
 De ne doare la ficate.

Cum să mergem, cum să ne în-
 toarcem]

Acasă cum să spunem.

Lit. Pop. 937.

Și dacă ar fi fost numai războaiele însoțite de rechiziții, n'ar fi fost nimic. Aromânii ușor s'ar fi putut reface din pierderile suferite. Dar după ele urmau jafurile, și acestea erau care agravau situația lor și mai mult. În privința aceasta cazul cel mai tipic ni-l oferă războiul ruso-turc din 1769—1774. Albanezii profitând de slăbiciunea imperiului istovit după un războiu de patru ani, pierdut, au pustiit trecând prin foc și sabie toată aceea regiune cu sate și târguri românești, în care falnica Moscopole, cu șasezeci de mii locuitori și patruzeci de biserici, cu școli superioare și cu tipografie, eră mândria românismului sud-dunărean. Pe vremea aceea, dacă neguțătorii și meseriașii s'au putut refugia în orașele din Macedonia și peste graniță, în schimb, o parte dintre păstori a căzut victima barbariei albaneze, iar restul a trebuit să se refugieze cu turmele în nordul Peninsulei Balcanice, de unde nu s'a mai putut reîntoarce. Și într'un caz și altul pierderile pentru păstoritul din Gramoste și Albania au fost foarte mari.

În vremea aceea numai păstorii din Pind, Tesalia și Acarnania au putut salvă situația păstoritului din sudul Dunării. Jafurile Albanezilor lui Ali-pașa nu s'au putut întinde și asupra turmelor acestor Români. Pe aceștia îi așteptau însă alte nenorociri cu urmări mai rele. Una dintre acestea a fost mișcarea păstorilor aromâni din 1854, cunoscută sub numele de „andârsia”. Pe vremea când Rusia eră angajată cu Turcia pentru Crimeea, patrioții greci din Elada, crezând că a sosit momentul ca să-și anexeze Tesalia și Epirul, au făcut o vie propagandă printre păstorii aromâni din aceste provincii, ca să se răscoale, făgăduindu-le că vor fi sprijiniți de organizațiile lor revoluționare din Grecia. Însă abia s'a proclamat răscoala (andârsia) și guvernul turc, prinzând de veste, a trimis în Tesalia o armată de mai multe mii, sub conducerea lui *Mehmetar*. Acesta, la început, crezând că Aromânii revoltați sânt mulți la număr, n'a voit să-i

atace. A încercat mai întâiu să se înțeleagă cu căpeteniile lor. În acest scop, a trimis pe un oarecare *Iașar-bei* ca să trateze cu celnicii aromâni. În vremea aceasta ajutorul făgăduit Aromânilor din partea Grecilor din regat nu le venea. În împrejurările acelea celnicii aromâni, văzându-se părăsiți de Greci, au căutat să se înțeleagă cu trimisul comandantului Mehmetar. Însă acesta, după înțelegere, aflând că Aromânii au fost părăsiți, nu s'a lăsat fără să-i pedepsească, luându-le pentru folosul armatelor un mare număr de oi, de cai și de catâri. Comunele care au suferit în urma acestor evenimente au fost acelea din Epir și în special *Samarina* și *Avdela*. Celnicii din aceste comune au rămas fără nici o oaie¹. Pierderea pentru păstorii aromâni nu era prea mare, dacă ne gândim la dezastrul ce ar fi urmat pentru familiile Aromânilor, în cazul când aceștia, neînarmați îndeajuns cum erau, s'ar fi încumetat să atace pe Turci. De aceea, numai după două trei decenii de la această nenorocire, Aromânii păgubiți și-au putut reface turmele de oi.

Însă împrejurările care au adus adevărata ruină în gospodăria celnicilor aromâni, au fost acelea provocate de războiul din 1877. După acest războiu, Tesalia fu cedată Greciei. Noile frontiere dintre Grecia și Turcia despărțeau teritoriul ocupat de păstorii aromâni în două: regiunea Pindului, cu toate comunele românești de munte rămâneau la Turci, iar Tesalia, cu clima ei dulce și câmpiile presărate de sate românești și bogate în pășuni, trecea la Greci. În modul acesta județele de munte: *Grebena*, *Aminciu* (*Mețovo*), *Conița* și *Ianina*, cu locuitori în mare majoritate Aromâni rămâneau desmembrate. Acum coborîrea păstorilor aromâni, la iernatec, în comunele din Tesalia era împovărată cu tot felul de greutăți, provenite, mai întâiu, din pricina formalităților de îndeplinit atât la plecare (la Turci) cât și la reîntoarcere (la Greci), formalități însoțite mai întotdeauna de bacșișuri costisitoare, al doilea, din pricina taxelor ce trebuiau să plătească în Grecia pentru trecerea vitelor la iernatec, alături de impozitele grele, pe care le plăteau la Turci. Toate aceste dificultăți, care proveneau mai cu deosebire din cauza cheltuielilor prea mari la care erau supuși păstorii aromâni, le îngreunau așa de mult situația economică, încât, de la început, foarte mulți s'au văzut nevoiți să se lase de păstorit.

¹ Vezi G. Zuca, *o. c.* p. 13.

Este drept că încă din primele decenii ale sec. XIX dările păstorilor aromâni din Turcia mergeau crescând. La început ei plăteau dări în natură. Statul le lua zece oi la o sută. Această dare eră destul de mare, dacă ne gândim că pe vremea aceea aproape fiecare comună românească creștea câte 80 până la 100 mii de oi. Turme de zeci de mii de oi plecau la Constantinopol, numai din impozitul pe care păstorii aromâni îl plăteau la stăpânire. Ceva mai târziu, dările în natură s'au schimbat în bani. La început se plătea 35 de bani de oaie, mai în urmă, urcându-se această taxă, ea a ajuns la 60 de bani, și în urmă de tot până la 1 leu și cinci bani¹. Însă când după anexarea Tesaliei la Grecia, alături de aceste impozite grele, Aromânii se văzură nevoiți să plătească bani pentru închirierea *mandrei*, ca și taxele de frontieră, despre care a fost vorba mai sus, atunci cei mai mulți dintre ei s'au văzut ruinați chiar în primul an după acest nenorocit eveniment.

Și nu numai Aromânii care se ocupau cu păstoritul, dar și aceia care, alături de păstorit, mai făceau și puțin comerț. O parte din Aromânii care se ocupau cu prelucratură lână, odată cu turmele, duceau în Tesalia și toate țesăturile lor, ca să le desfacă în piețele din centrele mai mari, cum erau Târcol (Tricala) și Larisa. Însă pentru toate acestea trebuiau să plătească la frontieră o vamă așa de mare, încât, la desfacerea lor, abia dacă mai reușeau să obțină cheltuielile. Și fiindcă, cu banii obținuți din vânzare, aproape mai toți se aprovizionau în Tesalia cu cereale și cu toate cele de trebuință pentru lunile de iarnă în comunele lor de munte, la plecarea din Tesalia, ei erau supuși de către autoritățile turcești la alte dări pentru mărfurile importate. În condițiunile acestea, numai după câțiva ani, trecerea Aromânilor din Pind în Tesalia deveni cu neputință. Și deoarece, pe vremea aceea, situația din interiorul Turciei se înăsprea tot mai mult în urma mișcărilor revoluționare din partea Bulgarilor, Sârbilor și Grecilor, păstorii aromâni nu aveau posibilitatea să ierneze cu turmele nici măcar în regiunile mai calde din interiorul imperiului. Găsindu-se în această tristă situație, cei mai mulți dintre păstorii români începură să-și vândă turmele, unii ocupându-se cu comerțul sau meseriile, iar alții cu munca câmpului.

¹ G. Zuca, *o. c.* p. 10.

Se înțelege, însă, că am exagera prea mult rolul nefast ce l-a jucat acest eveniment politic, dacă am vrea să reducem numai la această singură cauză tot regresul ce s'a simțit, în anii din urmă, în gospodăria Aromânilor din Pind. La aceasta au mai contribuit și alți factori.

Averea Aromânilor nu provenea numai din comerțul ce-l făceau cu turmele de oi și cu derivatele de lapte. Ei mai câștigau foarte mult și cu transporturile. Caravana unei fălcări constă cam din 70 până la 100 de *mule* (catâri). Fiecare familie avea de la 5—6 catâri; celnicii de la 15 până la 20. Transporturile ce făceau cu aceste caravane le aduceau venituri mari. De asemenea comerțul cu țesăturile ieșite din mâna femeii aromâne, le procurau venituri, care nu cu puțin contribuiau la buna stare a păstorilor aromâni. Toate aceste resurse, cu timpul, au început să se micșoreze. Căile ferate, multe-puține, câte sânt în Peninsula Balcanică, au redus ocupațiunea cu cărvănăritul. Iar fabricatele industriei occidentale, care se vindeau pe un preț mai ieftin, pe de o parte au depreciat valoarea țesăturilor de casă, pe de altă parte însă au introdus luxul și în familiile aromânești.

La aceasta se mai poate adăoga, de sigur, și mândria justificată a unor celnici de a continua cu creșterea turmelor de vite chiar atunci, când din cauzele arătate mai sus, nu se alegeau decât numai cu pagube. Le venea greu să înceteze cu o îndelnicire pe care o moșteniseră, după expresia lor, din „papuștrăpapuș” (moș strămoși) și care le dedea, printre Aromâni, autoritatea și vaza, măsurată nu atât după avere, cât, mai ales, după faima străbunilor. Și astfel, cu timpul, și-au pierdut averea în vite celnici cu nume ca: Papahagi, Giuvăra, Tuvală, Caraiani, Zarmă, Țivică, Docu, Cealera, Barăcu, Daucă ș. a. toți originari din Avdela; Vracă, Vraduli, Barbaiani, Nibi, Ayrucosta, Teguiani, Balamoti originari din Perivoli; Hagibira, Zisi-al-Dzimă-al-Joga, Hagimătușu, Ayruiani din Samarina; Nasică din Smixi; Vasilak'i din Băieasa; Jiciu, Sufferi din Furca; Cundur din Blața ș. a. Unii din ei, cum au fost Barda, Exarhu, Hagi-Gak'i, Papa ș. a., părăsind păstoritul și ocupându-se numai cu comerțul, și-au putut păstra averile; însă dintre aceștia au fost foarte puțini.

Mult mai favorizați de soartă au fost păstorii aromâni din Pind, Gramoste și Albania, care, pe la sfârșitul sec. XVIII, s'au mutat cu turmele în Macedonia și Tracia. Aceștia, și în special cei din regiunea Veriei și Vodena, lângă Salonic, au continuat până aproape de războiul balcanic să se ocupe cu creșterea turmelor de oi. Locurile de iernat de pe lângă țărmul mării, în imediata apropiere de locuințele lor de munte, ca și lipsa cheltuielilor de graniță, pe care le aveau păstorii din Pind; după aceea plata relativ mică pentru mandre pe care cei mai mulți le aveau de la beii turci cu care se înțelegeau ușor, toate acestea erau condițiuni care favorizau continuarea ocupațiunilor cu păstoritul. Este drept ca unii din ei și mai cu deosebire fii de celnici, profitând de comerțul ce se făcea în marile orașe din Macedonia, cu timpul, s'au dedat la comerț, părăsind cu desăvârșire păstoritul. Cu toate acestea, toți acești Aromâni, în marea lor majoritate au rămas păstori, și astăzi comune ca Selia-Marușa cu Xirolivad numără de la 10 până la 15 falcări cu tot atâția celnici, cei mai mulți ocupându-se numai cu creșterea turmelor și fabricarea cașcavalului, alții ocupându-se cu cărvănăritul și cu comerțul, ca: Dauti, Toscă, Caranica, Caravida, Pitulă, Sumburu, Mandu, Bușulengă; după aceea Caprini cu frații Toli Hagigogu și Gheorghe Hagigogu, acesta din urmă decedat, însă rămas cu faimă printre Aromânii din Veria pentru înțelepciunea și spiritul lui de echitate; în fine Bucuva Iă, Spânu și alții.

*

Astăzi, după șapte ani de la marele războiu, situația Aromânilor crescători de vite de pretutindeni în Grecia s'a înrăutățit. După războiul balcanic, granițele dintre Tesalia și Pind se ridicau, însă, de astă dată, păstorii nu mai aveau ce duce, la iernatec, în Tesalia. Păstorilor din Macedonia nu le-a mers mai bine. Aci năvala în comunele românești a sutelor de mii de refugiați greci din Tracia răsăriteană și din Asia-Mică, toți prăpădiți de sărăcie și cu apucături asiatică, au băgat groaza printre păstorii aromâni, care își vedeau turmele amenințate de pieire. În zadar s'au încercat ei să mijlocească pe lângă guvernul român ca să obțină din partea Greciei degajarea comunelor românești de refugiați asiatici. Nici o măsură de ușurare nu s'a putut lua. De altfel, întreagă chestiunea se prezintă foarte greu de rezolvat.

Aproape mai toate mandrele Aromânilor, unde își mânau oile la pășune aparținând beilor turci, aceștia, în urma schimbului de populațiuni stabilit între Grecia și Turcia, la venirea Grecilor asiatici, trebuie să le cedeze acestora. Dacă la aceasta mai adăogăm faptul că numărul refugiaților greci veniți în Macedonia, eră de trei ori mai mare decât acela al Turcilor, moșiile acestora nu ajungeau pentru toți Grecii. Din cauza aceasta, guvernul grec s'a văzut silit ca să exproprieze și moșiile creștinilor spre a le împărți la refugiații greci. Dar cu aceasta Aromânii păstori nu mai aveau posibilitatea să-și mai procure cu arendă moșiile și munții de care aveau nevoie pentru întreținerea turmelor de oi. Din această cauză aproape toți s'au văzut nevoiți să se lase de păstorit. În împrejurările acestea cei mai mulți dintre păstorii fărășeroți din regiunea Vodena și-au vândut turmele și toată averea lor nemișcătoare, în case și munți, cu gândul ca să se mute în Țară. Același lucru încearcă să-l facă acum și păstorii din regiunea Veria ca și Grămustenii din apropierea Meglenului. Cei dintâi în număr de câteva sute de familii au și sosit în toamna anului 1925, așezându-se în Dobrogea nouă. Cei din urmă se pregătesc pentru plecarea lor în Țară, în primăvara anului 1926. După aceștia vor urmă și alții. În orice caz, acest exod, care după unii, reprezintă un câștig real pentru românismul balcanic amenințat de pieire, însemnează sfârșitul păstoritului la Românii din Grecia.

5. Influența păstorilor aromâni asupra celorlalte popoare balcanice.

Păstorii aromâni, care prin însăși îndeletnicirea lor au fost nevoiți să cutreiere întreagă Peninsula Balcanică, n'au lipsit să exercite o oarecare înrăurire asupra popoarelor cu care au venit în atingere. Ea se observă mai mult la Slavi (Sârbi, Bulgari) și la Greci. Albanezii, care duceau aceeași viață ca și ei, au fost mai puțin atinși de ea.

Această înrăurire, studiată mai de aproape, se manifestă în mai multe direcțiuni: în ocupație, în port, în limbă și în felul de viață mai înaintată sau în civilizație.

În ocupația cu păstoritul.

În capitolul în care am studiat migrațiunile Aromânilor, am văzut că mulți din păstorii aromâni se coborau cu turmele și

famiile lor în partea de miază-zi a Peninsulei Balcanice, unii ajungând, la apus, până la țărmurile Adriatice, alții, la răsărit, până la Marea Egee. În toate aceste regiuni, ocupate de populațiunile grecești, păstoritul Aromânilor a lăsat urme atât de adânci în terminologia grecească din sfera vieții păstorești, încât numai cunoașterea lor ar ajunge să putem avea măsura dreaptă despre pu'ernica înrâurire aromânească¹. Dar păstorii aromâni nu s'au mișcat numai în sudul Peninsulei Balcanice. Foarte mulți din ei, în special cei din muntele Gramoste și din Albania, își mânau turmele în partea de miază-noapte. Dacă influența lor asupra Grecilor este mai greu de specificat, întru cât în regiunile cutreierate de păstorii aromâni se găseau și foarte mulți Greci, care se îndeletniceau cu păstoritul, la miază-noapte, unde majoritatea populațiunilor o formă elementul slav, care se ocupă mai mult cu munca câmpului, urmele influenței românești, în domeniul păstoritului la populațiunile slave, sânt mai evidente. De aceea, la Greci, avem pe de o parte mai puțină viață românească, însă pe de altă parte foarte mulți termeni păstorești de origine românească; la Slavi, din contră, prin însuși contrastul ce există între ocupațiunea de bază a lor și între aceea a Aromânilor, numărul cuvintelor românești din sfera păstoritului este mai mic², însă, în schimb, acolo unde într'adevăr păstorii aromâni au exercitat o înrâurire, viața românească este mai pronunțată.

În privința aceasta, regiunea slavă din imediata apropiere a păstorilor aromâni din Albania, cuprinsă între orașele Dibra-Kičevo, la miază-zi, și Scopie-Prizren, la miază-noapte, arată caracterele cele mai pronunțate ale unei înrâuriri venite din partea păstorilor aromâni. În această regiune se află muntele *Vlahinica* (Vlahinița), cu o platformă de 1500 până la 1600 m. altitudine; el alcătuiește limita între Vardar și Radika, un afluent al Drinului Negru. Pe panta apuseană a acestui munte se găsesc pășuni imense, care se potrivesc pentru creșterea turmelor de vite. Cu o sută și cincizeci de ani înainte, toate satele de pe acest munte se ocupau cu păstoritul. Mai târziu, când invaziile

¹ Vezi despre aceasta lucrarea lui G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen* (1902) München.

² Vezi cuvintele românești din sfera vieții pastorale intrate la Bulgari și Sârbi în lucrarea mea *Raporturile lingvistice slavo-române*, publicată în *Dacoromania* III, pp. 129—233.

Albanezilor din vremea lui Ali-paşa le-a distrus gospodăria lor în vite, cei mai mulţi din locuitorii slavi ai acestui munte au ajuns meseriaşi sau neguţători, care îşi câştigau viaţa în oraşele mai mari din Serbia, Bulgaria şi România. Astăzi numai locuitorii mai săraci se îndeletnicesc cu păstoritul. Indrumarea lor la păstorit n'a fost condiţionată numai de natura solului, cât mai ales de prezenţa printre ei a unui număr cât mai mare de păstori aromâni. Aceşti păstori, cu timpul, ne mai putându-se întoarce iernile în Albania, de unde veneau cu turmele la vărâtec, s'au asimilat cu ei, desnaţionalizându-se. În urma lor, astăzi, n'a mai rămas decât poziţia satelor care se identifică cu aceeaşi poziţie a satelor aromâneşti; a mai rămas viaţa lor de *peçalbari*, pe care, dintre toate popoarele albanice, numai Aromânii sedentari o au în gradul cel mai mare; în fine tipul brun mai pronunţat al locuitorilor, care nu se vede la ceilalţi Slavi. De altfel, în unele comune din această regiune, mulţi dintre locuitori mai ştiau aromâneşte până cu vreo 50—60 de ani înainte. În comuna Mavrovo din această regiune, există şi astăzi o familie *Vlahovei*, în care locuitorii îşi mai aduc aminte de străbunii lor aromâni. Iată la ce concluziune ajunge Cvijić, care a studiat mai de aproape aşezările, viaţa şi tipul acestor Slavi: „L'emplacement des villages semble indiquer qu'ils ont été fondés par des Aromounes. Le mode d'élevage des bestiaux est le même que chez ces pasteurs. Parmi les vieillards il en est qui ont le type physique de l'Aromoune, si caractéristique que tout le monde les prendrait pour des Aromounes authentiques. Mais on rencontre aussi parmi eux le type blonde des Slaves“¹.

Dar în aceste regiuni din nordul Peninsulei Balcanice, unde Slavii formează o masă compactă, păstorii aromâni n'au ajuns numai din Albania şi din munţii Gramoste, ci şi din părţile Calcidice. Mişcările acestor Aromâni trebuie să fie vechi, dacă ţinem seamă de faptul că de mai multe veacuri ei nu mai există în în acele părţi ca crescători de vite. De asemenea şi distanţa de la gurile Vardarului, lângă Salonic, până la Gostivar, de unde izvoreşte acest râu, şi unde se găseşte regiunea ocupată odinioară de păstori aromâni originari din Calcidica, este foarte mare. Dar această depărtare nu trebuie să ne surprindă, dacă ţinem seama, mai întâiu, de migraţiunile Făşreroşilor dealungul Aspro-

¹ Cvijić, o. c., p. 445. Cf. şi 441 şi urm.

potamului până în Acarnania și de acelea ale Grămustenilor până în munții Balcani, al doilea, și de drumul natural care se prelungeste dealungul văii Vardarului.

În această regiune nordică, cuprinsă în ținutul *Ma la Re ka*, un afluent al râului *Radika*, despre care a fost vorba mai sus, pastorii aromâni, odată așezați între Slavi, au influențat asupra vieții populațiunii bulgărești, cunoscută sub numele *Mijaci*. Satele acestor Bulgari, în număr de vreo 28 (*Galičnik*, *Lazaropole*, *Tresonče*, *Selce*, *Sušica*, *Rosoka* etc.), sânt așezate la înălțimi neobicinuite pentru celelalte populațiuni slave din apropiere¹. De asemenea accesul lor este foarte greu. Mai mult decât poziția particulară a satelor, influența aromână se vede în ocupațiunea lor. Până pe la mijlocul sec. XIX toți locuitorii acestei regiuni se îndeletniceau cu păstoritul, sub forma nomadă și de transhumanță. Astăzi se găsește în plină decadere și, ca și în alte regiuni curat aromânești, el amenință să dispară de tot. Cauzele trebuie căutate în jafurile hoardelor albaneze. Ei făceau aceleași drumuri periodice de varatec și iernatec ca și păstorii aromâni: „Après la Saint-George (23 Avril), ces pasteurs vont dans la montagne, y construisent des habitations temporaires, fabriquent du fromage et du beurre, vendent la laine et les moutons; dès l'approche de l'hiver, ils descendent vers le littoral de la mer Egée avec leurs troupeaux, qu'ils font paître dans des prairies affermées. Ils s'en allaient autrefois à Musakija, en Albanie, sur le littoral de la mer Adriatique. Comme les Aromounes, ils faisaient un peu de commerce en remontant de la plaine. Ils achetaient surtout à Elbassan, du sel... Plusieurs avaient fini par se spécialiser dans ce commerce, mais tout cela a disparu par suite de l'insécurité”². Autorul acestor rânduri, care a studiat viața acestor Slavi sub toate raporturile, crede că ei au fost influențați de păstorii aromâni, care și-au stabilit așezările printre satele lor. Una din aceste așezări, pe care Cvijić o dă ca tipică, este satul *Galičnik*. Acest sat își trage numele de la *Galiko*, un râu care se varsă în mare, în imediată apropiere a orașului Salonic. În regiunea acestui râu se aflau odată așezări aromânești. După autor, cei dintâi păstori aromâni care au populat regiunea slavă, despre care este vorba, au fost originari din *Galiko*. Admițând această părere ca

¹ Cf. Const. Jiriček, *Geschichte der Bulgaren* (Praga) 1875, p. 575.

² Cvijić, *o. c.*, p. 450.

posibilă, nu ne vom ocupa ca să aflăm dacă toți Aromânii au fost originari din regiunea Calcidiceii, sau au mai fost dintre ei care au venit și din altă parte. Probabil că cei mai mulți vor fi fost din Albania, unde emigrau cu turmele. Aici ne vom mulțumi să adăogăm numai că urmele de influență aromânească care se văd în ocupația și viața lor, în înfățișarea și în întreaga lor dispoziție sufletească, dau dovada cea mai sigură că pe vremuri, alături de populațiunea de baștină slavă, a existat un bun număr de păstori aromâni, care, deși au reușit să exercite o puternică înrâurire asupra Slavilor, cu timpul, s'a asimilat lor, desnaționalizându-se.

O influență românească și mai caracteristică nu numai în păstorit dar și în *cărvănărit* se observă la Sârbii din Șumadia și în ținutul superior al râului Bosna din regiunile Dinarice. Locuitorii acestui ținut numiți *Era*, își au așezările în locurile cele mai înalte. Ei se mișcă cu turmele de la un loc la altul și, deși dispun de teren arabil, nu se ocupă decât cu creșterea turmelor de oi și cu caravanele. Nu se știe dacă păstori aromâni au putut înainta cu turmele la miază-noapte până în Bosnia. Faptul în sine n'ar putea fi exclus dacă ținem seamă că celnicii aromâni sânt menționați în documentele dalmatine („*pastores seu celnicos*“) încă din a. 1214¹. Intru cât însă, în imediata apropiere de această regiune se află munții mai însemnați *Romanija* în Bosnia și *Stari-Vlah* în Serbia, cu cele mai vechi urme de toponimie românească, se pare că îndoita îndeletnicire, ca păstori și chervanagii a acestor Sârbi, se datorește mai de grabă Vlahilor „păstori și kjelatori“ din Serbia medievală decât Aromânilor. Și ca o probă despre vechimea acestei îndeletniciri, care trece poate dincolo de mișcările păstorilor aromâni în aceste părți, este faptul că toți locuitorii sârbi ai munților Dinarici, care se ocupă cu păstoritul și cu cărvănăritul, se numesc încă până astăzi *Vlahi*: „Il semble que les Era aient reçu en héritage ces deux modes de vie de l'ancienne population romanisée qui se retira après l'invasion slave dans les montagnes dinariques. Les Jougoslaves appelaient la population romanisée les *Vlah*, les Valaques, c'est-à-dire les Latins. Cette population des montagnes dinariques s'étant assimilée aux Serbes, au cours du Moyen-Age, le nom

¹ Vezi despre aceasta mai pe larg Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân* (1925) p. 16.

de Vlah persista en s'appliquant même aux Serbes dinariques s'occupant de l'élevage des troupeaux et du *kiradžiluk*. Au cours des derniers siècles, on oublia même cette signification du nom Vlah et on l'appliqua parfois à tous les paysans des pays dinariques¹.

In port.

În capitolul despre îmbrăcămintea păstorului aromân am spus că ea se deosebește în mod fundamental de portul celorlalte neamuri din Peninsula. Cu toate acestea, regional, se întâlnesc unele asemănări, care nu se pot explica altfel decât numai ca influențe românești.

Printre acestea vom pune în primul rând înrâuririle asupra portului păstorilor greci. Acestea nu se văd numai la *Cupăčari*. Aromâni grecizați, și la *Hășoți*, greci, vecini de aproape ai Aromânilor, dar și la păstorii greci din interiorul Greciei. Aci nu ne putem ocupa cu deamănuntul în ce anume constau aceste influențe. Știm numai că piese de îmbrăcăminte de proveniență românească ca *σιάρκα*, *φλοιάτα* (*φλουιάτα*) și *καπούλα*, care reprezintă formele aromâne sarică, flocață, căcұлă, sânt cunoscute și de către păstorii greci din interiorul Greciei. În afară de aceasta, specialiști în materie, care s'au ocupat mai de aproape cu studiul portului grecesc, susțin că el a suferit multe înrâuriri din partea portului păstorilor aromâni. Las, în privința aceasta, să vorbească, în câteva rânduri, pe Fr. Nopcsa: „Da die Tracht der arkadischen Schäferinnen Stackelbegs, sowie die des Schäfers stark von der normalen griechischen abweicht, da ferner grade im Hirtentum Griechenlands aromunischer Einschlag bemerkbar ist, neige ich zur Annahme, dass die Tracht dieser arkadischen Schäfer durch diese Aromunen beeinflusst wurde“².

În afară de Greci, portul păstorului aromân a exercitat o înrâurire și asupra portului albanez. În capitolul în care am discutat proveniența faldurilor la cămașe și peste tot la hainele păstorilor aromâni, prin localizarea extensiunii geografice a acestei particularități, am ajuns la constatarea originii lor pentru Aromâni și Albanezi. Totuși ținând seama că aceste falduri de la cămașă și de la sarica Albanezilor lipsesc la Gheghi și se găsesc numai la Toschi, vecini de aproape ai Aromânilor, în afară de aceasta ținând seamă și de faptul că sarica numită *f'okate* este un împrumut

¹ Cvijić, o. c., p. 312.

² Fr. Nopcsa, *Albanien, Bauten, Trachten* etc., p. 181.

aromânesc, am presupus că o influență aromânească asupra portului albanez n'ar părea exclusă.

În ce privește pe Slavi, după cât știu, numai doi învățați, Weigand și Cvijić, s'au exprimat despre apropierea ce există între portul aromânesc și portul Slavilor. Weigand crede că există o asemănare între portul aromânesc și cel bulgăresc din câmpia Bitoliei, numai în ce privește croiala: „Der Aromune hält viel auf eine saubere und ganze Kleidung und ist auch die oben geschilderte Tracht der Männer der der bulgarischen Bauern in der Ebene von Monastir, was den Schnitt betrifft, ziemlich ähnlich, so wird sie sich doch immer durch das bessere Aussehen unterscheiden“¹. Eu, care am copilărit în această câmpie și cunosc bine portul țaranilor bulgari, n'am găsit nimic asemănător. Portul Bulgarilor se deosebește de cel aromânesc tocmai în croială. Pe când portul Aromânilor este croit pe talie și face falduri, la Bulgari, din contră, haina cade ca un sac și nu face nici un fald. Cvijić, ocupându-se cu portul *Mijaci*-lor, despre care a fost vorba mai sus, ajunge să găsească particularități aromânești. Nu știu cum va fi portul acestor Bulgari la ei acasă, însă judecând după îmbrăcămintea celor din Crușova, pe care îi cunosc foarte bine, eu n'am putut vedea nici o asemănare. Broderiile și cusăturile bogate de un roșu deschis de pe hainele acestor Slavi, care nu se pomenesc la Aromâni, îmi bat și acum la ochi. De altfel, la Aromâni lipsesc și piesele de îmbrăcăminte pe care Cvijić le citează ca împrumuturi de la Aromâni: „Le costume des Mijaci fournit une preuve des liens qui existent entre ceux-ci et les pasteurs aromounes; les noms mêmes des différentes parties du vêtement, tels que *drapna*, *sokaj* etc., sont d'origine aromounes“². Dintre acestea *drapna* se regăsește numai la Meglenoromâni: *trapnă*³, iar *sokaj* îmi este necunoscut. În schimb *Mijacii* poartă *guna* și *gunce*, ca aproape toți Slavii. Cum am spus, poate, la costumul purtat la ei acasă, s'ar putea găsi unele asemănări, care, având în vedere și celelalte înrâuriri, s'ar putea considera ca influențe aromânești⁴.

¹ Weigand, *Die Aromunen* Vol. I p. 264.

² Cvijić, *o. c.*, p. 452.

³ Th. Capidan, *Meglenoromânii, istoria și graiul lor*. Vol. I, p. 33.

⁴ N. Bațaria, care cunoaște bine pe *Miiacl*, găsește puncte de asemănare între ei și Aromâni: „Miații sânt în genere oameni frumoși, iubitori de ordine și curățenie, mult mai inteligenți și întreprinzători. Ei au multe puncte comune cu Aromânii“. *Lumina*, Anul II (1904) p. 149.

In limbă.

Ca influențe românești de limbă pot fi socotite toate acele particularități gramaticale din limba popoarelor balcanice pe care le-am studiat la raporturile slavo-române și albano-române¹. De asemenea și toate împrumuturile lexice reproduse mai sus. Aici voi cită numai o altă particularitate din limba bulgară, care se dovedește a fi de origine aromânească.

Slavii din Peninsula Balcanică — Sârbi sau Bulgari — construiesc perf. compus de la verbele transitive ca și intransitive cu verbul „a fi“. Numai Românii, Albanezii și Grecii întrebuințează verbul „a avea“. La Bulgarii *Mijaci* se întâlnește construcția cu „a avea“ în loc de „a fi“. Astfel ei zic: *imam videno, imam čueno* (am văzut, am auzit) în loc de *săm* cu participiul verbului etc. Această particularitate nu poate fi albaneză și cu atât mai puțin grecească. Ea face parte din aceeași serie de înrâuriri pe care le-am văzut că vin de la păstorii aromâni².

In civilizație.

Păstorii aromâni nomazi sânt de două feluri: păstori cu locuințele mobile, cum sânt Fărșeroții și o parte dintre Grămușteni, și păstori cu locuințele fixe. Cei dintâi locuiesc în *călive* sau *tende*. Ori unde se duc ei, își construiesc călive, sau își întind tende. Cei din urmă au locuințe fixe, constând din clădiri de formă pătrată, toate mari, solide, zidite în piatră, și acoperite cu lespezi de ardezie. In aceste clădiri, care constau cel puțin din patru încăperi, ei își au tot confortul necesar. Locuințele Slavilor din Peninsula Balcanică n'au nici soliditatea și nici confortul caselor aromânești. In ce privește mobilierul, deși el variază după situația fiecăruia, totuși se prezintă incomparabil mai bogat decât la Slavi, la Greci și Albanezi. De asemenea curățenia Aromânilor este neîntrecută: „Man muss sagen, dass die Frauen eine peinliche Sorgfalt auf die Reinhaltung der Wohnungen verwenden. Der gedielte Fussboden ist immer blank geschauert, schöne Teppiche, Stickereien in den Ecken und selbst Vorhänge schmücken das Zimmer. Von Ungeziefer habe ich in den aromunischen Gebirgsdörfern nie etwas gemerkt“³. Nu discutăm aici

¹ *Dacoromania* II p. 444, III p. 129.

² Cvijić, *o. c.*, p. 406.

³ Weigand, *Die Aromunen* Vol. I p. 269.

ca să știm cum și de la cine au moștenit păstorii aromâni aceste predispoziții pentru bună stare în casă, curățenie în menaj și frumos în viață. Cvijić crede că ele ar fi o moștenire veche, în urma influenței greco-bizantine. Noi, ținând seamă de murdăria neasemuită a păstorilor greci din Peninsula Balcanică, socotim că ele sânt însușiri proprii ale poporului nostru. În acest capitol, mărgininu-ne numai în cadrul vieții păstorești, care alcătuește obiectul studiului de față, fără a considera traiul Aromânilor orășeni înstăriți, din care au ieșit neguțători abili, învățați eminenti, arhitecți excelenți și meseriași neîntrecuți, dorim să arătăm numai faptul că acolo unde Slavii au venit în atingere cu păstorii aromâni, ei n'au lipsit să-și schimbe felul de viață în mai bine, imitând, ca traiu, pe păstorii aromâni. În privința aceasta, observăm, mai întâiu, că în ce privește locuințele lor, ele au primit soliditatea și confortul caselor aromânești: „Les maisons sont hautes et construites en pierre; les chambres, la disposition intérieure, l'ameublement, tout rappelle l'habitation des Aromounes *pecałbari*. La propreté et le confort sont poussés plus loin que dans le maisons de Polog“¹. De asemenea gustul pentru frumos, Slavii veniți în contact cu Aromânii îl au tot de la aceștia: „Plus que les autres Slaves, ils montrent un certain goût, le goût greco-aroumain, pour le beau, l'achevé, même pour ce qui est moderne“². În fine, la acești Slavi amestecați cu Aromâni tot ce se observă ca ceva mai ales și mai distins în viața lor nu se poate explica, după înseși constatările învățatului sârb, decât ca un împrumut mai nou venit păstorilor aromâni: „Purtătorii culturii bizantino-române au un gust hotărît și tendințe pentru un traiu mai bun și mai ales; nu este nici o îndoială că ei au fost aceia care au introdus aceste deprinderi între populațiunile slave din Balcani. De asemenea influența lor asupra culturii materiale este foarte mare. Caracterul stilului bizantin pentru bisericile și mănăstirile ortodoxe este cunoscut. Orânduiala din camerile caselor noastre, în orașe, este aproape aceeași ca la Greci și la Aromâni; e primită de noi și curățenia casei caracteristică femeilor aromâne“³.

¹ Cvijić *o. c.*, p. 402.

² Cvijić *o. c.*, p. 442.

³ Cvijic, *Naselija srpskih zemalja I*, p. XXX.

6. Păstoritul Aromânilor în toponimia balcanică.

În toate țările în care îndeletnicirea cu păstoritul a avut odată o dezvoltare mai mare, toponimia păstrează încă până astăzi urmele acelei ocupațiuni. De multe ori aceste urme și-au schimbat, în cursul veacurilor, în așa fel forma, încât astăzi abia li se mai poate recunoaște originea. În Franța, cele mai răspândite nume de localități din domeniul vieții pastorale sânt acelea care derivă din cuvântul *Alpe*, cu înțelesul secundar de „pășune“, și din *Calmis*, cu același înțeles. La unele compuse cu aceste cuvinte se poate recunoaște ușor forma de bază, la altele însă nu. Astfel din *Alpe* avem: *Aup* și *Aups*; după aceea *Alpette* și *Arpette*; în fine *Alpettag*, *Arpettag* și altele. Din *Calmis* avem: *Chalmette*, *Chaurionde*, *Cholonge*, *Chaufferiaz* etc.¹

Nici la noi în Țară nu lipsesc aceste urme, mai cu seamă în județele de munte. Un studiu asupra lor nu avem. Totuși, răsfoind numai în treacăt Dicționarul Geografic, vom da de o mulțime de nume de localități, toate cu obârșie păstorească, ca *Stânișoara* „munte în Dolj acoperit cu pășuni având stâne pe el“; *Urdă*, *Urdari*, *Urdești*, toate nume de sate în Dolj; în fine *Drumul oilor*², *Valea Oilor*, *Dealul Oilor*, și altele. Ele nu lipsesc nici în țările streine, pe unde au emigrat odată păstorii români. În Galiția întâlnim nume locale, ca

¹ Cf. I. Roman, *Dictionnaire topographique du département des Hautes-Alpes, contenant les noms des lieux anciens et modernes*. Paris 1884.

² Despre *Drumul-Oilor* vezi și Emmanuel de Martonne, *La Valachie, essai de monographie géographique*. Paris (1902) p. 115. De asemenea Cvijič, *La Péninsule Balkanique* Paris (1918) p. 185. După aceea O. Densusianu, mai întâiu, în *Păstoritul la popoarele romanice* p. 9, în care autorul se întreabă dacă aceste drumuri n'ar fi o urmă din timpul colonizării romane; în *Vieața păstorească în poezia noastră populară* (1922) Vol. I, în Apendice, autorul reproduce unele informațiuni privitoare la „Drumul oilor“, luate din răspunsurile date la Chestionarul lui N. Densusianu, păstrat în ms. la Academia Română. După spusele moșului Ion Baniță, numele „Drumul Oaiei“ ar veni de la următoarea întâmplare: „În vremea de demult treceau Mocanii cu oile din Transilvania ca să le ierneze la Țarigrad. O oaie fiind șchioapă a rămas pe urmă din cârd, însă a stăbătut drumul singură și a venit acasă. Aceasta s'a întâmplat pe timpul când Mocanii s'au înapoiat din Țarigrad“ (p. 126). Tot în felul acesta se povestește și la pp. 124, 125. Paralel cu „Drumul oilor“ există și „Drumul Sărei“, despre care vezi pp. 124, 125, 126. Vezi și Păcală, *Monografia comunei Rășinari* p. 292.

Strunga, Măgura, Lajano-ovce (oaie-neagră) și altele¹. În toate aceste nume ușor se poate distinge cuvântul de origine. Vor fi existând însă și nume de localități cu o formă mai complicată. Acestea trebuiesc studiate, spre a ne da seama mai bine despre intensitatea vieții păstorești la noi.

În Peninsula Balcanică ele nu lipsesc nici pentru Meglenoromâni care se ocupă, astăzi, aproape numai cu agricultura. Nume ca *Mirindzu* și *Băčiliń*, semnalate de mine în partea de miază-noapte de Nânta, după aceea *Mirindzu-vec'l'u* și *Băčiliști* în Huma, *Mirindzu-mari* în Oșani și altele², arată, alături de termenii pastorali păstrați în acest dialect, că îndeletnicirea Meglenoromânilor cu păstoritul eră tot așa de întinsă ca și agricultura.

La Aromâni aceste nume trebuie să fie și mai numeroase. În cele ce urmează amintim câteva din ele.

Masū „endroit montagneux à Cerneși“. Această comună se află în Epir, în regiunea Zagori, situată în partea de miază-zi (drum 4½ ore) de Laca (Laișta).

Mul'ori „nom de colline dans la région de Frânci, village aroumain grecisé“. Acest nume de localitate, împreună cu satul Frânci, ține de „Anovlachie annexée au Zagori“.

În ce privește originea numelui *Mul'ori* el este același cu *M'lor* pentru *mil'or*. Ținutul fiind grecizat, nu s'a mai putut păstra pronunțarea originală: *Mil'or*. Vocala neaccentuată *u* pentru *i* din prima silabă s'ar putea explica sub influența labialei, iar *i* final s'ar putea explica sau prin analogia altor nume de loc, din limba greacă terminate în *i*, sau de la plural.

Stana, nume de loc. în apropiere de Aminciu (Mețova). Derivat din *stane*, despre care vezi în capitolul următor. Un alt nume de loc. *Stana*, se găsește și în muntele *Tomor* (arom. *Ndumor*). În Albania³. Un derivat de la radicalul slav *stan*, este *Stange*, nume de loc. aproape de Ghevgheli. Formațiunea este turcească, din *stan* și suf. *-ec*.⁴

¹ Miklosich-Kaluzniacki, *Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und in den Karpathen* (1879) p. 43 și 62.

² Pericle Papahagi, *Megleno-Români* II p. 38 și 45.

³ Cf. C. N. Burileanu, *I Romeni di Albania* p. 185.

⁴ Cf. *Spisante*. Kniga XIV (1917) p. 103.

Stanile, o localitate în regiunea muntoasă dintre Cratova și Chiustendil în Bulgaria, acolo unde, după cum se poate vedea în harta anexată, mai există și alte așezări de Aromâni.

Stanișor, nume de sat situat lângă orașul Gnjlane, în regiunea moravo-vardariană, în apropiere de Vranja. În toată această regiune existau odată păstori aromâni. Aceștia, cu timpul, s'au slavizat. Cvijić, care s'a ocupat cu stabilirea caracterului etnic al Slavilor din ținutul Moravei meridionale, în care se găsește acest nume, adaugă: „Il n'y a pas dans cette région d'Aromouns. Il est cependant hors de doute qu'il y en avait au Moyen-Age“¹.

Strunga, nume de loc. de pe muntele Tomor în Albania, în care odată se aflau așezate numeroase familii fărșerotești. Cuvântul acesta este însemnat și pentru faptul că el lipsește astăzi în terminologia pastorală la Aromâni, fiind înlocuit cu forma slavă *cutar*. El se mai întâlnește rar numai în literatura populară, despre care vezi mai departe în capitolul următor.

Strungula, nume de loc. pe țărmul stâng al râului Arta, cursul de mijloc. Pe țărmul drept se află o altă localitate (nume de comună) românească *Valçora*, care este un derivat din vale, cași *Strungula* din Strungă. S'ar putea să fie și o formă grecească, mai cu seamă că, după cum se va vedea în capitolul următor, cuvântul românesc *strungă*, dispărut din dialectul aromân, se păstrează la Grecii din Epir.

Mandra, nume de loc. pe țărmul drept al râului Arta, în imediata apropiere de orașelul Arta.

Cărarea 'l Lampi, nume de loc. tot în muntele Tomor, în apropiere de vârful Tomorița-mică. Și această localitate a fost locuită odată de păstori nomazi din Albania. Cuvântul *cărare*, după cum am arătat în altă parte din această lucrare, este rar în dialect. El se mai întâlnește în literatura populară.

Turăști, nume de loc. între cele două vârfuri ale muntelui Tomor în Albania². O altă localitate cu numele *Turăște* sau *Stane*, locuită odată de Fărșeroți, se află la o mică distanță de orașul Durazzo, în partea din spre miază-noapte. Toți Aromânii din această localitate locuiesc acum în orașul Durazzo³.

¹ Cvijić, *La Péninsule Balkanique* p. 467.

² C. N. Burileanu, *o. c.* p. 183.

³ C. N. Burileanu, *o. c.* p. 238.

Caprara, vârful superior al muntelui *Cacardista* din Pind. Acest nume este însemnat de Pouqueville. El se găsește într'o regiune unde se întâlnesc și alte nume de loc. nerelevante până acum. Vom cită câteva rânduri din scrierea autorului, ca să se vadă mai bine poziția geografică a acestui vârf de munte: „J'ai relevé les sommets du Pinde qui donnent naissance à l'Achéloüs, c'est aussi le moment de les nommer et de les classer dans mon orographie. Je dois donc dire que du mont Zigos, d'où naît en partie l'Aous, ou Voïoussa, il y a trois lieues ouest-sud-ouest au mont *Codjaca*. Ce dernier élève ses sommets âpres et sévères au-dessus du Copanez, qui le lie au Zigos. En suivant l'arrête du *Codjaça* qui se prolonge au sud-ouest pendant six lieues, on aboutit au *Caprara*, pic supérieur du *Cacardista*“¹. În altă parte, Pouqueville, vorbind despre muntele Copanez, spune că ramura acestui munte „qui se recourbe en arc, prend le nom *Souma-Coubrado*“.

Acî avem mai întâi *Caprara* care vine din *câprar* și sufixul locul *-a*, ca în Tricala, Târnova, Magarova etc. După aceea *Suma-cu-bradu* „vârful cu brad“. Acest din urmă nume pe care și Pouqueville îl traduce mai departe cu „pic des Sapins“ este interesant pentru păstrarea cuvântului latin *summum* cu înțelesul de vârf și în românește ca în celelalte limbi romanice.

La cășarea di k'atră este, după cum îmi comunică Chr. Geagea din Avdela, un nume de localitate dintr'o regiune muntoasă din apropierea comunei Avdela din Pind. Nu se știe dacă păstorii aromâni au avut odată, ca și păstorii albanezi, stâne zidite în piatră. Acest nume de localitate ar fi un indiciu pentru existența lor în timpurile mai vechi.

Lacatun, nume de localitate în munții din Albania, în regiunea Tomorului. Am arătat în altă parte din această lucrare că, odată, partea cuprinsă între cele două vârfuri ale Tomorului erau locuite de păstori aromâni. Astăzi numai urmele de nume de localități aromânești cuprinse în această regiune mai dau dovadă despre existența în număr mai mare a păstorilor aromâni în muntele Tomor sau *Ndumor*, cum îl numesc Aromânii.

Cuvântul este o împreunare din *la cătun*. Prezența lui este importantă pentru faptul că este pentru prima oară la Aromâni

¹ *Voyage dans la Grèce*. Vol. II, 192.

când întâlnim acest cuvânt sub forma obicinuită la Dacoromâni și Meglenoromâni. I. C. Burileanu, cel mai bun cunoscător al Românilor din Albania, care înregistrează *Lacatun* ca nume de localitate, mai dă și *Cătună*. Aceasta este forma mai obicinuită, deși și ea e destul de rară¹.

Patul'a, nume de localitate, în Tesalia, pe râul Salamvria, la apus de Ciotili.

Este un derivat din *pățul'u* cu suf. *-a*.

Iarbata, sat lângă Teteven. Este derivat din iarbă și articolul feminin bulgar *-ta*². Nu se știe dacă cuvântul este o formațiune aromânească sau chiar dacoromână. Derivate analoage slave, în Macedonia, avem *Tiravna*, *Triavna* din *trëvenû* și acesta din *trëva* „iarbă“³.

Pașunci, sat situat în partea de miază-zi de Târn, lângă *Banișor*, în Bulgaria. Weigand, aducându-l în legătură cu *pășune*, adaogă: „Möglich sogar wahrscheinlich ist die Herleitung von dem Personennamen Pășun“. Eu cred că derivația lui din *pășune* nu trebuie pusă deloc la îndoială, mai ales că se află într'o regiune în care se găsesc și alte nume de loc. de origine românească⁴. Nici despre acest nume de loc. nu putem ști cu siguranță, dacă el ține de dialectul aromân sau dacoromân.

Ciobanlades, nume de comună din Tesalia, situată în partea apuseană de Lamia. Derivația cuvântului este grecească din pluralul aromânesc *čoban'li* de la *čoban*⁵. O derivație grecească direct de la *čoban* n'ar fi cu puțință, deoarece în cazul acesta ar trebui să avem *čobanades* (fără *l*).

Tot ca nume de localități din domeniul vieții păstorești, însă de importanță cu totul secundară, pot fi socotite și o serie de nume care se referă la nutrețul vitelor. Printre acestea se întâlnește *livade*, sub forma simplă sau compusă: *Livădz*, comună arom. în Meglen; *Xirolivadi*, comună în Veria; *Vlaho-Livadi* com. în Olimp etc. După aceea *Șesû*, nume de localitate în Cerneși.

¹ Vezi I. C. Burileanu *o. c.*, p. 312. *Katuna* ca nume de loc. se găsește și în Acarnania pe un platou la nord de Xiromeri. (Cf. Heuzei, *Le mont Olympe et l'Acarnanie* p. 239. Vezi și p. 261). De asemenea și W. Martin Leake, *Travels in northern Greece* p. 163; îl relevă la p. 218 și ca nume de familie.

² Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien* (1907) p. 44.

³ *Spisante* ib. p. 102.

⁴ Weigand, *o. c.*, ib.; Const. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien* p. 123.

⁵ Vezi despre acest cuvânt și în *Dacoromania* I 422.

Valea-șeasă nume de loc. în Siracu și Aminciu (Meșovo). Însemnătatea acestor două din urmă nume de loc. constă în aceea că cuvântul *șesă* (lat. *sessus*, a, -um) pierzându-se din dialect, s'a păstrat în toponimie, grație ocupațiunii păstorești a Aromânilor. O comună românească de lângă Ianina se numește *Șesă* cu s din silaba a doua trecut în ș. Cuvântul pare a fi de origine albaneză: *šeš* (lat. *sëssus*), mai cu deosebire că în Epir se întâlnește și alte nume de loc. de origine alb., acolo unde astăzi se găsește numai Aromâni, ca *Bari* (dat și sub forma *Barū*), munte înalt din lanțul care separă valea din Aspropotam de regiunea Siracu și Călar'i. Cuvântul ar putea veni sau din *bar* „iarbă“ sau din *bari* „păstor“. În fine tot aici pomenim și răspândirea prin păstorii aromâni a cuvântului *pade* în toponimia aromânească, precum: *Pade-Mușată*, nume de loc, în Pind, în spre muntele *Gumara*. *Padea 'l Ghion*, nume de loc, în apropiere de Moloviște (Macedonia). *Pădz*, comună aromânească în Pind, situată pe muntele Smolica, la o jumătate de oră departe de Armata. *Pădz*, nume de loc. lângă Călar'i.

7. Termeni păstorești pierduți din dialect, însă păstrați în limbile balcanice.

În capitolele precedente, încercând să dau o descriere a vieții păstorești la Aromâni, am căutat să grupez toți termenii referitori la această viață. Se înțelege, însă, că, în afară de ei, trebuie să se mai găsească și alții — unii care există în dialectul dacoromân și lipsesc în dialectul aromân, sau lipsesc și în dialectul dacoromân, însă au existat în dialectul aromân și cu timpul s'au pierdut — pe care numai un studiu mai amănunțit și bazat pe cercetări nouă ni-i mai poate descoperi. În capitolul acesta nu va fi vorba despre aceste cuvinte, care se presupune că au existat, însă astăzi au dispărut cu desăvârșire. În rândurile care urmează ne vom ocupa de acele puține cuvinte, ținând din domeniul vieții păstorești, care, deși astăzi în dialectul vorbit sânt necunoscute, totuși din prezența lor într' altă limbă din Peninsula Balcanică, deducem că au existat odată și în dialect.

Dintre acestea avem :

brânză cu același înțeles ca în dacoromână. Astăzi cuvântul acesta este înlocuit prin „caș“, iar pentru ceea ce Dacoromânii numesc „caș“, se întrebuițează numai „caș dulce“.

Prezența cuvântului se atestă prin existența formei grecești $\pi\rho\acute{\epsilon}\nu\tau\zeta\alpha$ „Käse in Lederschlauch“ întrebuintat în Epir. Această brânză, după cele ce mi se comunică, este aceeași cu cea ce Aromânii fărșeroți numesc *caș bătut dit foale* sau la ceilalți Aromâni *tunăreț* (din *caș tunnăreț*). G. Murnu (*Rum. Lehnw. im Neugr.* 38) presupune că cuvântul este de origine dacoromână, și că el ar fi trecut la Greci numai prin mijlocirea Raguzanilor. Este drept că *brenca* sau *caseus vlachescus* erau cunoscute la populațiunile romane de pe coasta Dalmației, însă lipsind acest cuvânt la Sârbi și Albanezi, și găsindu-se, după informațiunile ce am, numai la Grecii din Epir, el trebuie să fie considerat ca un împrumut din dialectul aromân, încă din vremea când cuvântul nu dispăruse din graiu. De fapt, cuvântul mai trăește și astăzi în comuna Halichi din Aspropotam¹.

strungă, cu același înțeles ca în dacoromână. Ca și brânză, cuvântul este necunoscut în sfera termenilor păstorești întrebuintați de tulpinile aromânești. Cu toate acestea îl întâlnim în literatura populară:

Alai Chichi, pală lungă, Măi Chichi, pală lungă,
Tăl'ași Greț'i tuți tu strungă. Tăiași pe Greci toți în strungă.
Tache Papahagi, *Antol.* 49.

De asemenea, bătrânul poet Belimace îl întrebuintează în cunoscuta lui poezie „Picurarlu“:

Picurar cu percea lungă Păstorule cu chica lungă
Căte plândzi cu boate'n strungă? De ce plângi cu voce'n strungă?

De fapt dicționarul grecesc al lui Vlahos îl înregistrează: $\sigma\rho\delta\upsilon\gamma\gamma\alpha$, ca un cuvânt nu regional ci general, cu înțelesul „enclos, parc“, și G. Meyer, relevându-l pentru întâia dată, îl atribuie păstorilor Vlahi, fără să specifice anume de la care păstori a fost luat. Ținând seamă de ceilalți termeni păstorești pe care Grecii i-au împrumutat de la păstorii aromâni, trebuie să admitem că și $\sigma\rho\delta\upsilon\gamma\gamma\alpha$ este un cuvânt aromânesc, mai ales că urme din vechea lui întrebuintare în dialect se păstrează încă până azi².

țarcu. Astăzi, după informațiunile mele luate de la păstorii din regiunea Veriei, de la Fărșeroții din Vodena și de la Grămustenii din Livadz, cuvântul nu există în dialect cu înțelesul de

¹ Cf. *Dunărea* Anul I No. 5—8 p. 126.

² G. Meyer, *Neugr. Stud.* II p. 79.

„ocol“ ca în dacoromână. În locul lui se întrebuițează la păstorii din toate tulpinile *cutar*. Cu toate acestea, el se întâlnește numai în expresia, pretutindeni cunoscută la păstorii aromâni, *k'irdui țarclu* (di Ńel, di edz) cu înțelesul „am pierdut toți mieii, toți iezi, am pierdut întreaga fătătură“.

Dacă ne referim la limba greacă, vom vedea că și acest cuvânt se găsește în Epir, întrebuițat mai mult în Zagori: *τοάρος* „kleiner Stall für junge Ziegen, der Ort, wo Zicklein und Lämmer eingeschlossen werden, um zu saugen“. (G. Meyer, *Etym. Wb. der alb. Spr.* p. 445).

Alături de țarc, mai există și cuvântul *întercă*, care este dat și în dicționare. El nu prea se aude în dialectul vorbit. În locul lui păstorii aromâni întrebuițează numai *curmu*.

negru, nu se aude astăzi în dialect decât numai în unele nume de localitate. În locul lui avem *lai*, în tot domeniul aromânei, și *gal* în Laca din Zagori¹. Tot în acest ținut se aude rar și *negru*. De aci cuvântul a trecut la Greci *νιάγγρα* „schwarzes Schaf“, întrebuițându-se numai ca substantiv². Trecerea lui s'a făcut prin păstorii aromâni. Cuvântul grecesc reprezintă forma feminină *neagra* din *oaia neagră*. Astăzi *negru* se mai întâlnește în Toponimie *K'eatra-neagră* (Vezi p. 244).

Originea cuvintelor.

Luând în cercetare originea cuvintelor întrebuițate la păstori, în primul rând ne vom opri puțin la două-trei nume de localitate cu înfățișare mai veche.

Dintre acestea, în afară de Sear (Seres) și Părleap (Perlepe), despre care s'a vorbit în cuprinsul acestei lucrări (vezi p. 312), am mai avea următoarele:

Vilardi, întrebuițat des în literatura populară aromână pentru Berat, oraș în Albania.

Să scriați nă laie carte
La pășeułu di Vilardi.

Să scrieți o scrisoare
Pașei din Berat.

Lit. Pop. 1018/28.

Astăzi cuvântul nu se aude decât numai la unii Fărșeroți; încolo, pretutindeni avem Berat. De asemenea el este cunoscut

¹ Weigand, *Die Aromunen* II p. 361.

² G. Murnu, *Rum. Lehnw. im Neugr.* p. 37.

numai la Aromâni. Grecii, Turcii și Slavii nu-l cunosc. La toți aceștia se aude numai forma Berat. În special Grecii au Μπεράτι. În vremurile mai vechi cuvântul grecesc se apropia mai mult de forma etimologică *Bêlû gradû*. Din aceasta Grecii au făcut (cu pronunțarea lui *b* ca *v*, ca în Βούργαρος din Bulgar, Βάλτα din balta) Βελάγραδα și Βελάγραδι, cu *i* final pentru *a* ca în actualul Μπεράτι pentru Μπεράτ. Astăzi aceste forme nu se mai aud, după cum nu se aude la Aromâni, decât foarte rar, *Vilardi*. Forma aromână este o rămășiță din vechea pronunțare grecească. Din Βελάγραδι, prin căderea lui *a* neaccentuat din silaba penultimă, a rezultat regulat *Velagrdi*, iar din aceasta *Velardi*, din care apoi, cu *e* neaccentuat trecut în *i*, *Vilardi*.

Lăsun este pronunțarea aromânească la păstoria nomazi din Pind pentru *Elasona*, *Alasona* și *Elason*. Aceasta din urmă formă am găsit-o însemnată pe hărți. Comparând cuvântul românesc cu formele grecești, surprinde trecerea lui *o* în *u* înaintea lui *n*, în poziție accentuată. Mi-a fost cu neputință să ajung la variantele formelor vechi grecești ale acestui nume de localitate. Dacă se va dovedi însă că *e* inițial din forma greacă este ulterior, sau că cuvântul se pronunță cu dublu *l*, atunci forma aromânească, cu *on* accentuat trecut în *un*, trebuie să fie tot așa de veche ca și *on* > *un* din *Salona* > *Sărună*.

Băiasa (scris și *Băieasa*) este numele comunei românești din Zagori și numele râului pe care se află așezată comuna. Între numele comunei și numele râului, desigur numele acestui din urmă este cel mai vechiu. Așa dar, pentru lămurirea formei aromânești trebuie plecat de la numele râului. În grecește atât comuna cât și râul se cheamă *Voiusa* și *Vovusa*. În unele hărți ale statului major austriac am întâlnit și *Vjosa*. Nu știu întru cât această transcriere corespunde adevăratei pronunțări. Numele vechiu grecesc al râului este *Aous*. Este greu de stabilit legătura între forma veche și numirile grecești de astăzi. Probabil că ele vor fi existat alături de numele vechiu. Pentru noi faptul important este că *v* inițial din *Voiusa* grecesc apare ca *b* în *Băiasa* aromânesc. Aceasta însemnează, pe de o parte, că Aromânii au cunoscut de cu vreme numele grecesc al râului, căci numai așa s'ar explica redarea lui *v* inițial prin *b*, al doilea, că forma grecească *Voiusa*, ajunsă până astăzi, nu este nouă. În orice caz pentru lămurirea originii numelui comunei, trebuie ținut seamă

de numele râului; iar numele românesc al râului nu poate fi despărțit, din cele ce am spus mai sus, de numele lui grecesc.

I m b r ă c ă m i n t e a .

La îmbrăcăminte, în afară de cuvintele de origine latină : *călčuñ* (< calceonem. Cf. *Dacoromania* III, p. 756), *balțu*, *curagă*, *nastur* (*anastur*), *stringl'e* (*stringula*. Cf. Per. Papahagi, *Not. Etim.* 45) și de cele studiate în capitolul de la p. 254, mai avem următoarele :

čičeroaŋe și *čičeroană*, o pânză albă cu care Fărșeroatele bătrâne își înfășoară *čuparea*, și prin extensiune, întreaga coafură. Ținând seamă de forma înaltă și ascuțită care ia întreaga coafură a capului, mai cu seamă că însăși *čuparea* este destul de înaltă, cuvântul nu poate fi despărțit de forma *kičeră*, care a trebuit să existe odată și la Aromâni, cu același înțeles de „vârf, înălțime, deal în forma acoperișului casei“. Din *kičeră* cu suf. *-oaŋe* am avut *kičeroaŋe*, din care apoi a rezultat *čičeroaŋe*, întocmai ca la *k'ičor* > *čičor* „picior“. În cazul acesta, cuvântul nu mai poate fi socotit străvechiu în limba română. Legătura lui cu forma albaneză *k'ikεl'ε*, *k'ikεl'* „vârf, vârf de munte“ (despre care vezi N. Drăganu în *Dacoromania* I p. 117 și urm., Th. Capidan *Dacoromania* III p. 151) e problematică, iar originea lui e mai de grabă slavă (despre care vezi Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului* p. 58). Ca chestiune semantică cuvântul nu întâmpină nici o greutate. Când am întrebat pe un Fărșerot ca să-mi spună ce este *čičeroaŋa*, el, împreunându-și vârful degetelor de la amândouă mâinile și ducându-le deasupra capului ca să-mi arate că este ceva înalt și ascuțit, mi-a răspuns „balțul ți-ș bagă moașile pisti čupare“. Forma *čičeroană* pentru *čičeroaŋe* se datorește unui schimb de terminațiune.

čupare, este o căciulă în formă de fes, ceva mai înalt, pe care îl poartă Fărșeroatele. Este cunoscută numai la Românii din Albania. Forma *țupare*, la Românii din Olimp, este mai nouă și e redată cu pronunțarea locală obicinuită a acestor Români, la care avem regulat *ț* pentru *č*. Așa dar, originea cuvântului trebuie căutată plecând de la forma *čupare*. Cuvântul nu poate fi despărțit de forma albaneză *k'ipare* cu înțelesul nesigur „Gesichtzüge“ pe care îl dă dicționarul lui G. Meyer (p. 227). El trebuie să aibă și alte în-

țelesuri referitoare la cap și față, pe care noi nu le cunoaștem. Originea cuvântului albanez G. Meyer o caută în sârb. bulg. *kip* din ung. *kép*, care a dat și în românește *chip*. Eu cred că el reprezintă o formă veche albaneză.

mal'ot în arom. este din alb. *mal'ot* (Cf. Nopcsa *o. c.* p. 169) din cauza lui l' palatal care nu s'ar putea explica în arom. și nici în limba ngr. Cuvântul este, ca origine, același cu dacor. *malotia* dintr'o formă arabă (prin Turci) *mallótia*, iar acesta din vgr. *μαλλωτή φορά*, păstrat în mgr. *μηλωτή* „pellis ovina“. Cuvântul se întâlnește și în vsl. *milotĩ*, *milotarĩ* „pellis ovina“; în limbile romanice: ital. *melota* „blană“ fr. *mélote* etc. La Greci, există sub forma *maljót* și vine tot din albaneză.

pârțiță din vsl. *prütü* „pannus, Stückchen Tuch“ cu suf. *-iță* (Mikl. *Lex. Pal.*). În limba bulgară avem azi derivatul *prätušina* „orice obiect de pânză de legat sau înfășurat; haină“. Este același cuvânt care stă la baza formei dacor. *pârtie*.

Dintre celelalte cuvinte, următoarele sânt de origine turcă: *culane* (dacor. colan), *k'ileafe*, *k'uleafe* (dacor. chiulaf), *gumindane* cu toate variantele (dacor. geamadan), *ilek'e* (dacor. ilic), *găitane* (dacor. găitan), *ibrișime* (dacor. ibrișin), *dulumă* (dacor. dulamă), *sileah'e* cu toate variantele (dacor. sileaf), *tirlike* (turc. tirlyk), *minguș* (turc. men-guș), *dizgă* (turc. dizge „Strumpfband“), *șimie* (turc. șami), *čuprake* (turc. čaprak, dacor. ceapraz). Următoarele sânt de origine neogreacă: *ađimtu* (δίμιτος „éttoffe croisée“), *alsidă* (άλσιδα), *arădărik'e* (ἀράδα), *asime* în *tas di asime* (ἀσήμι), *calțavetă* (καλτσοδέτα), *catasarcu* (cf. *κατασάρκι* din *κατά* și *σάρκα* tradus prin *ή φλανέλλα*), *curdel'* (κορδέλα și *κορδέλα*), *lăpudz* (λαπούδα, λαπούδι: după G. Meyer, *Neogr. St.* II 38 din sl. *lapa*), *mândilă* (μανδήλιον), *ruđeamă* (ροδιά), *țăruih'e* (τσαρούχι), *țipă* (τσιπα; despre răspândirea cuvântului în limbile balc. Cf. G. Meyer *Alb. Wb.* 441 și *Neogr. St.* II 62), *zărculă* (ζερκούλα din turc. *zer külah* propriu zis „chiulaf brodat cu aur“; cf. *k'ileafe*, *k'uleafe*. Cuvântul ar fi putut trece la Aromâni și direct din turc.). De origine albaneză avem *zavă* (zave, răspândit și la celelalte popoare balc., despre care vezi G. Meyer, *Alb. Wb.* p. 481). Cu origine nelămurită avem: *gădzoafă*, *mogur*, *naču*.

Família păstorului.

Familia păstorului se cheamă *fămeal'e*, *fumeal'e* (lat. familia). Mai multe familii la olaltă alcătuiesc o *fălcare*. Originea acestui cuvânt este strâns legată cu felul vechilor așezări aromânești.

Cuvântul stă, desigur, în legătură cu lat. *falx*, *-cem* „secere“. Un derivat adjectival *falcalis*, *-em*, din care am avea *fălcare*, a trebuit să însemneze, la început, porțiunea de pământ în forma „secerei“ pe care se află grupată o așezare de mai multe familii. Cuvântul *fălcare* s'a putea explica foarte bine și din *falcaria*¹, însă nici de cum cu înțelesul de „portion de terre fauchée“ ci „porțiunea de pământ în forma unei falce“. Aceasta, de sigur, pentru că la alegerea unui loc pentru o așezare nu jucă nici un rol faptul dacă porțiunea de pământ este secerată sau nu. Principalul eră ca satul sau felul de așezare să aibă o formă care putea ajuta mai bine la apărarea lui atunci când satul ar fi fost atacat din afară. În cazul acesta forma secerei convenea cel mai mult. Colegul meu G. D. Serra, care de ani de zile lucrează la toponomastica ținutului Canavese din nordul Italiei, mă asigură că multe din vechile așezări din Italia sânt derivate nu numai de la *falx*, *-cem*, dar și de la orice cuvânt cu înțelesul de „curva, svolta di strada“. Iată acum și câteva nume de loc. din toponomastica italiană comunicate mie de G. D. Serra, care mi-a atras luarea aminte asupra acestui fapt. În Piemonte avem *Falcimagna*, aproape de Bussoleno di Susa; tot așa *Falsimagna* sau *Fausi*, sat la Montanaro Canavese; Rua di *Fissimagna* la S. Martino Canavese; *Falsabologna* la Bolangero. Și tot așa avem nume de localități derivate de la obiecte care au forma rotundă: *Via lunaria* și *Lunatto* de la *luna*. De asemenea numeroase nume de loc. de la *rota*. Astfel avem *Collis Rote* (atestat în anul 1189) pe strada romana din Val di Susa. Vezi de asemenea *Via Ruata Cloti* (anul 1284), *Ruata Urbani* (anul 1107) în Val di Susa, *Ruata de Latronibus* (anul 1194) la Savigliano etc. În fine, tot în vechea toponomastică italiană avem numeroase derivate de la *cornuta*, *arcuarius*, *flexus*, *cubitus*, **volvita* etc., adică tot de la cuvinte care au o formă curbată sau rotundă, despre care vezi mai pe larg în: S. Pieri, *Toponomastica della Valle dell' Arno*; *Toponomastica delle valli del Serchio e della Lima*, D. Olivieri, *Saggio di una illustrazione generale della toponomastica veneta*.

Căpetenia unei fălcări este *čelnicul* (vsl. celînikŭ, despre care vezi mai pe larg la p. 214) Denumirea de *k'ehăiă* (turc. kehaja) întrebuițată mai mult de Grămusteni, este nouă.

¹ Candrea-Densusianu, *Dicț. Etim. al limbii române* p. 90 (547).

Păstorul se cheamă *picurar* (lat. *pecorarius*); după felul vitei pe care o păzește, el se mai numește *uțar* (oier), *nutinar* (noaten), *birbicar* (berbece), *mătricar* (mătrică), *stirpar* (stearpă), *vitul'ar* (vătuiu), *căprar*.

La stână mai marele este păstorul numit *cășar* (din lat. *casearius*). Acest termen este vechiu și întrebuințarea lui a trebuit să fie comună la toți Români. Cuvântul *bačû* (bațu) dat în glossare nu mi-a putut fi confirmat. Este drept că într'o poezie populară întâlnim versurile:

Tră nă Rămână

Mi băgam și bačû la stână.

Pentru o Româncă

Mă băgam și baciul la stână.

Lit. Pop. 31.

Însă observ că aceste versuri ar putea fi o plăsmuire a culegătorului. Aceasta se dovedește și din întrebuințarea cuvântului *stână* introdus numai ca să rimeze cu *Rămână*; în aromâna există numai *stane*. Culegătorul, care cunoștea dialectul dacoromân, l-a introdus, fără să-și dea seama despre falsificarea poeziei. Cu toate acestea nu este exclus cazul ca undeva să se audă și cuvântul *baču*.

În afară de *cășar*, în timpurile mai nouă, de când cu fabricarea cașcavalului, s'a introdus între termenii păstorești și *mastur* gr. *μάστορας* (maiestru).

Locuința păstorului.

Păstorii cu locuințe stabile, care numai iarna pleacă la șes și vara revin la locuințele lor de munte, au *case*; păstorii nomazi locuiesc în *călive* (ngr. *καλίβα*). Generalizarea *căliviei* la Aromâni trebuie să fie nouă și datează de când cu răspândirea cuvântului grecesc la toate popoarele din Peninsula Balcanică și chiar la Slavii de miază-noapte prin intermediul turcescului *koliba*: bulg., sârb., ceh-slov., pol. (dialectul) *koliba*, rus. *koťba* (Miklosich, *Türk. Elem.* I 88). Numai Albanezii, întocmai ca și Aromânii, îl au direct din ngr., nu prin turcește: *kal'ive* „Hütte“ (G. Meyer, *Alb. Wb.* 170). Dacă prezența cuvântului *casă* arată că alături de păstorii nomazi au existat și păstori sau agricultori sedentari, nu mai puțin noul împrumut *călivă* presupune că el a înlocuit un cuvânt mai vechiu pentru desemnarea locuinței vremelnice. La Albanezi, alături de *șpi* (din *ștpi*, *ștēpi*) „casă“ avem *koliba*, *kasot*, *bun* și *kačor*, toate cu înțelesul de colibă. Forma din urmă *kačor* se întâl-

nește și în sârba *kačara*¹, care, mai mult decât forma albaneză, ne amintește cuvântul românesc *căscioară*. Mă întreb dacă acest *căscioară*, care mai trăiește acum numai la Sârbi și la Albanezi, n'ar fi ținut locul formei *călivă*. Căci în aromână, în afară de casă și călivă, nu există *bordeiu*, cu toate că acesta este răspândit la Sârbi, Bulgari etc.²

Mai multe sate alcătuiesc o *hoară*, iar mai multe călive își păstrează aceeași denumire: *călive*. Denumirile *sat* și *cătun* lipsesc astăzi. După cum călivă este un împrumut nou din ngr., tot așa și *hoară* din ngr. *χώρα* nu-i o formă veche. Ca înțeles, cuvântul, astăzi, în grecește, nu se mai întâlnește decât în τὸ χωριὸ „sat“, și în χωράτης „țărăn“, derivate din *χώρα*. Iar acesta și-a păstrat în ngr. înțelesul de „contrée, pays, lieu, place“ ca în vgr. și în bizantină. Înțelesul a evoluat în aromână. La Bulgari același cuvânt *hora* însemnează „lume, oameni mulți“, deși în monumentele vechi din sec. XIII își păstrează înțelesul vechiu: *Po vsej horě caristvamī* „în toate ținuturile împărăției mele“ (a. 1217—1241). Cu acest vechiu înțeles există și la Sârbi (Rječnik).

Ce cuvânt au avut Aromânii în locul lui *hoară*? Albanezii, care întocmai ca Aromânii se împart în nomazi și sedentari, au *katund* și *fšat*, cuvinte păstrate și la Dacoromâni (cătun, sat). Din aceste două, la Aromâni a mai rămas o urmă numai din *cătun*. în proverbul *Nu fațe cătune*. Într'o lucrare anterioară am socotit că această formă este un împrumut din limba greacă³. Acum aflu că adevăratul proverb grecesc, care corespunde aromâneșului „nu fațe cătune“ sună Δὲν κάμνοον χωριὸ (nu fac sat împreună). Aici *χωριὸ* este cuvântul grecesc propriu pentru sat. Incolo, *κατοῦνα*, în grecește, lipsește ca apelativ. El există ca nume de localitate în Acarnania⁴; dar aci originea lui este aromânească. De altfel, și după formă, cuvântul nu poate fi decât numai românesc. Grecii l-ar fi putut împrumuta și de la Albanezi; însă la aceștia se pronunță *katund*, din care n'ar fi putut ieși *κατοῦνα*. Această formă nu s'ar putea explica decât numai dintr'un arom. *cătună*, așa cum se aude până azi în proverbul de

¹ După Rječnik „șură sau căsuță în care se țin buji“. Există și ca nume de loc. în districtul Smedrevo: *Livada u Kačaru* (livadă în Cačar).

² Fr. Nopcsa, *Albanien, Bauten* etc. p. 8 și urm.

³ Th. Capidan, *Raporturile Albano-române în Dacoromania II* p. 465

⁴ W. Martin Leake, *o. c.* p. 208.

mai sus. Iar forma aromână față de dacorom. *cătun* se explică ca un nou singular feminin refăcut din pluralul *cătune*. De altfel, odată a trebuit să existe și forma *cătun*. Aceasta se vede din numele de localitate *Lacatun* despre care s'a vorbit la p. 334.

Felul vitelor.

Aprcape mai toate denumirile sânt de origine latină și ele se regăesc și în dacoromână; *numal'u* (dintr'un mai vechiu *nămal'u*; dacor. *nămaie*); *oaie*, *pal'u oaie* (gr. *παλη* și *oaie*); *mătrică* (pentru un mai vechiu **mătrițe* cu plur *mătriți*, din care apoi sing. *mătrică*; dacor. *mătrice*); *muldzară*, *muldzarcă* (lat. **mulgearia* Cf. Pușcariu *Lat. Tî und Kî* p. 63; dacor. *mânzare* din *muldzare* + *mânz*. Forma decor. există și în bulg. *mandzara* cf. Th. Capidan, *Rap. slavo-rom. în Dacoromania* III p. 208): *ml'oară* (mioară), *stăml'oară* (strămioară); *noatină* (noatenă); *birbeacă* (de la birbec); *niel* (miel); *nișo* (miă); *sugar* (sugar); *noatin* (noaten); *birbec* (berbece); *mil'ur*, *m(i)l'or*; *aretle* (arete); *capră*; *eadă*; *vitul'u* (vătui).

Următoarele denumiri sânt de origine streină: *marmară* (cf. ngr. *μαρμάρα* însemnând *στειρα*. Cuvântul se întrebuițează la Greci regional, în Epir, ar putea fi deci un împrumut din aromâna. În cazul din urmă originea lui este nelămurită); *stearpă* (cu origine neclară): *strif* (ngr. *στρήφος* din *στρήφω* „tordre, retordre“); *čucutit* (derivat din *čocut*, pentru care vezi Th. Capidan, *Elem. slav. în dial. arom.* p. 87); *daș* (alb. *daš* cf. Th. Capidan, *Rap. alb.-rom. în Dacoromania* II p. 527); *părču* (sl. *prüč*; verbul: *prüčat se* „sie paaren sich“ din care arom. *părcescu*. Despre răspândirea cuvântului la Greci și Albanezi cf. Th. Capidan, *Elem. slav. în dial. arom.* p. 77).

Cu origine neclară avem: *asman*, *gagur* și *șap*¹.

Locuința vitelor.

Aci cuvintele de bază, de origine latină, sânt *mas* (lat. *mansum*) cu înțelesul de „Schlafstätte für Schafe“ numai în limba română; în celelalte limbi romanice înțelesul diferă cf. Meyer-

¹ Despre *șap* au vorbit pe larg Vasmer și Roswadowski (Cf. *Mittell. des rum. Inst.* p. 278), căutându-i originea în iranică (Vezi *Dacoromania* II, 460, 551). Acum în urmă O. Densusianu încearcă să-l explice tot din iranică (Cf. *Grai și Suflet* I p. 245).

Lübke REW. 5322): *amiridzŭ* (postv. de la *amiridzŭ* vb. din lat. *meridio*, -are; cf. mgl. *amirindzu*) și *arugă* (lat. *ruga*).

Dintre celelalte avem *țarcu* (țarc), *pătul'u* și *coardă* (și în mgl.) indigene, cu origine nelămurită¹. După aceea *mandră* cu o difuziune balcanică extraordinară. Se găsește în bulg. *mandra* sinonim cu *bačja*, *bačilo*; în sârb. *mandra* „Sennerei“ sin. cu *bačja*, *stan*; în ital. *mandra* „Herde, Viehherde“, toate din ngr. *μάνδρα* „Pferch, Hürde, Stall“, cu înțelesul apropiat din vgr. „enclos, étable, écurie“ și „monastère“, din care mai târziu a ieșit *ἀρχι-μανδριτης* „arhimandrit“ adică „mai marele peste mandra monastică“. Din vgr. a trecut și în latina *mandra* (cf. Georges), care însă nu s'a moștenit la noi; *cășlă* împrumut nou din turc. *kyšla* „caserne“: *cutar* (bg. *kotar*); *turiște*, (*turuște*) din sârb. *tor* „Hürde“, *toriște* „Hürdenlager“. Aci aparține și *cupie* (vsl. *kupŭ* „grămadă“).

Locul unde se prepară laptele.

Și aci cuvântul de bază, care a existat odată peste tot la păstorii români de pretutindeni, este *cășare* (lat. *casearia*, derivat din *caseus*). Peste acesta, care are cea mai largă întrebuințare, a venit cuvântul *stane*, răspândit la Fărșeroți (din sl. *stanŭ*). Cuvântul există în ngr. *στάβ*: „Stall, Schäferei“, alb. *stan* „Schaf-pferch“. Forma *stână*, după cum am arătat și în altă parte, nu există la Aromâni.

Derivatele laptelui.

Cuvinte de origine latină: *cașŭ* (-*dulțe*, -*albu*, -*tunăreș* „de toamnă“ -*bătut*, -*di Șarl'i* „localitate în Albania“, vezi în hartă numele de loc. *Șar*. Formațiunea *Șarl'i* este ca *Idrinei'i* pentru *Idrinè* din *Edrenè*, despre cari vezi p. 314; *teară* (lat. *tela*) -*cl'eog* (cheag); *străgl'eată* (lat. **extracoagulata*); *umtu* (unt). În afară de aceste derivate ale laptelui, referindu-ne la felurile de brânză, mai avem și așa numitul *cașŭ-baču* (*bačŭ*), care, după cum am spus în cuprinsul aceste lucrări, este brânza ce se întrebuințează în familie, zilnic, pentru întreținerea copiilor. Desigur că originea acestui cuvânt trebuie căutată în „brânza întrebuințată de baci, brânza care servește la întreținerea baciului“. Ceea ce apare

¹ Pentru originea alb. a lui *țarcu* cf. Th. Capidan, *Rap. albano-rom. în Dacoromania* II 552.

² O nouă încercare pentru explicarea lui *strungă* a făcut-o G. Giuglea, în *Cuvinte și Lucruri*, apărut în *Dacoromania* II p. 327.

însă și mai interesant este faptul că acest fel de brânză, pe vremuri, eră cunoscut și la Dacoromâni. Colegul meu Const. Lacea îmi comunică că în *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* II și III apare de mai multe ori *caș-baču* transcris: Kazbacsh (a. 1535) II p. 414. Duos caseos kaz batsch (a. 1538) ib. p. 565; duos kaz batsch (a. 1538) ib. p. 566. Pro 103 caseis kaazbatsch (a. 1544) III p. 29. Vendidimus 85 caseos kasz Batsch (a. 1547) ib. p. 30. Din aceste citate se vede că forma curentă astăzi numai la Aromâni, în timpurile străvechi eră cunoscută și la alți Români.

Cuvinte indigene cu origine nelămurită: *urdă*, *dzâr*, *alcă* (cf. dacor. arichiță) și *bağu*. Acesta din urmă este același cu *baču*, cu trecere de înțeles.

Cuvinte streine împrumutate mai târziu: *đală* (alb.), *g'iză* (alb.) *gavruiani* (ngr. γαυροίανι, nume propriu, din γαῦρος „arrogant“ și Iani „Ioan“), *imansâzpenir* (turc. iman-sez-peinir „brânză-fără-lege“, adică brânză din care i s'a scos tot untul); *măxul'e* (turc. mahsul „produs“). Aci trecem și *utlake* (turc. otlak).

Sculele de trebuință la prepararea laptelui.

Cuvinte de origine latină: *găleata*, *stricătoare*, *peatică* (petec, cârpă), *measă* (masă), *căldare*, *căldărușe*, *măsură* (strachină, lat. *mensura* (cf. Capidan, *Rap. alb. rom. în Dacoromania* II p. 474), *sarțină* (sarcină), *oală*, *tingură*.

Cuvinte streine: *talâr* (ngr. τάλαρως). Cuvântul nu poate fi derivat din vgr., de oare ce înțelesul arom. deși nu există în ngr. cu toate acestea, întru cât alături de „corbeille“, mai există și acela de „forme (éclisse) à fromage“, trecerea de sens din vgr. la înțelesul arom. s'a făcut în neogreacă; *călahă* (ngr. καλάη); *furtie* (ngr. φορτίον); *aradă* (cf. ngr. ἀράδα); *tižak'e* (ngr. τεζγιάκι < turc. tizgiah din pers. dest-giah „loc de lucru cu mâna“); *săcă* (turc. saka); *okă* (turc. oka); *curutmă* (turc. kurutma); *teleme* (turc. teleme); *dană* (turc. dana); *cuvată* (turc. kuvata); *čubană* (sârb. čobana); *meară* (bulg. mĕră); *burgačcă* (bulg. bъркачка?).

Numele oilor (după culori).

Cuvinte de origine latină: *coașină*, *nalbastră*, *floră* (cu lipsa de metafonie a lui *o* accentuat neexplicată), *rusă*, *cănută*.

Cuvinte streine: *bal'u* (Cf. acum în urmă V. Bogrea în *Dacoromania* III p. 808); *muscură* (alb. Cf. Th. Capidan, *Rap. alb.-rom. în Dacoromania* II p. 542); *bardză* (alb. Cf. ib. p. 519, 520);

beală (sl. běla); *calేశă* (sl. caleša); *oacâră* (sl., cf. Th. Capidan, *Elem. sl. în dial. arom.* p. 76); *caramuză* (turc. karamuzi „negru; strălucitor“), *judavă* (capră) din bulg. žudav, „slab, prăpădit“. De la păstorii arom. cuvântul a pătruns și la Greci: ζιούταβους; *culă* (turc. kula; există și în celelalte limbi balcanice: bulg. *kulest*, ngr. κολα).

Următoarele au originea nelămurită: *mată*, *bașură*, *l'ară*, *găču*, *g'esă*. Cel din urmă se găsește și în limba greacă, dialectul din Epir: γγέσα, ceea ce probează că avem a face cu un împrumut din limba română. Forma *beča*, care este foarte răspândită în Albania și ca nume propriu pentru oamenii blonzi, contrariu lui „caramuzi“, este un diminutiv din bëlce (din *běl* și suf. -*če*), din care, cu căderea lui *l*, greu de explicat, am avut *běca*. De observat este că cuvântul se întâlnește și în cântecele populare din Serbia:

Da' voi mie să-mi dați
Cin' sute de berbeci belgi¹

Aici *belgi* explicat prin „albi“ este pentru *belci* de la *belciu* „alb“. De fapt, cuvântul ar fi trebuit să fie transcris *belci*.

Numele clopotelor.

Sânt toate de origine streină: *cloput* (sl. klopotŭ) *čocan* (bg. čekan); *câmbană* (ngr. καμπάνα); *coturu* (alb. cf. Th. Capidan *Rap. alb.-rom.* p. 524); *k'ipur* (alb. kiple).

Semnele de la urechi.

De origine latină: *tăl'etură* (tăietură). Streine: *guvă* (alb. guve). Cu origine nelămurită: *coacă*.

Boli la vite.

Cuvinte de origine latină: *arâne* (râie); *șcl'op* (șchiop); *dișfuldzir* (de-fulger). Streine: *gălb(e)adză* (alb. gel'bazë); *fărmac* (ngr. φάρμακον și φαρμάκι); *vârlu* (sl. cf. vârlescu < vŭrluvam „turb“); *culeandză* și (prin schimbare de suf.) *culeafă* boală la încheieturi, la genuchi, din bulg. *kolēnica* (pl. lui kolēnice) „genuchi“, care a dat *culeaniță*, din care apoi, prin căderea lui *i* aton, *culeanță*. Acesta, cu trecerea obicinuită a lui *nț* în *ndz* din cauza nazalei, ca în *pondză*, *ndzernu*, *malafrandză*, a dat forma actuală *culeandză*. Cuvântul există și în ngr. κουλιάντσα cu același înțeles; *mălftheadză* „vărsat“ din alb. *mal'tsohem* și acesta din lat. *malitia*

¹ G. Giuglea-G. Vâlsan, *Dela României din Serbia*. București 1913 p. 283.

(despre care vezi mai pe larg etimologia cuvântului arom. *mări-
tăscu* în *Dacoromania* II, p. 627). Înțelesul primitiv a fost „mă
simt rău, bolnav“. Din *mal'tsohem* am avut la început un verb.
măl'tsedză, din care astăzi n'a mai rămas decât postverbalul *măl-
teadză*, la fel ca *treacă*, *ducă*, *fugă* și alte multe, toate de la forma
feminină; *dzipe* (turc. *dzeba*, *zeba*); *dălacă* (turc. *dalak*); *dușmana*
(turc. *dușman*). Dintre leacuri: *axif* (ngr. *ἀξίφος* „arsenic“) și
teafe (ngr. *τᾶφι*).

Fătătul oilor.

Aci aproape toate cuvintele sânt de origine latină: *aplec*
(ñellu); *curastră*, *dzeamin*, *ndzeamin* sb.; *greauă* (oaie); *fital'u*;
mucoare, *soarte*, *tărdzie* (oaie). Strein: *astămătire* (gr. *σταματώ*).
Origine nelămurită: *astrik'ire* (a stârpi).

Obiectele de trebuință ale păstorului.

Cuvinte de origine latină: *cl'oagă*, *gl'oagă* (Cf. *Dacoroma-
nia* III p. 176 și urm.); *mănear*, *mănar*, *amnear*, *cuțut*, *cuțit*, *iască*.

Cuvinte streine: *tastru*, *trastu* (traistă gr.) *pidupinac* și *pir-
pinac* (gr. *πιδοπινάκα*; *yilie* (gr. *γυαλί*), *buclă* și *bucl'iță* (există
în alb. *bukl'i* id. ngr. *μπούκλα* și *μπουκλίτοα* id. sârb. *buklija*
„plosca“. Derivația cuvântului din lat. *butula* sau *buticla* din
buticula cf. Weigand, *Die Ol.-Walachen* p. 37, nu-i posibilă
din cauza păstrării lui *l* din grupa *cla* nealterat); *cremine* (sl.);
sturnare (ngr. *στουρνάρι* id.); *cumbur* (turc. *kumbur*); *sileafe* cu
toată variantele (turc. *silah* cf. dacor. *silef*, alb. *sileah* etc.); *alti-
patlar* (turc. *alti* „șase“ *patlar* de la *patlamak* „craquer“); *măsate*
(turc. *masat* cf. sârb. *masat*); *căval* (turc. *kaval*). Aci trecem și
pe *binek* „cal bun de călărit“ (turc. *binek* „cheval de selle“).
Cuvinte cu origine neclară: *cărlig*, *cărlibană*, *fluer*, *flueară*, *fil'oară*.

Hrana păstorului.

Cuvinte de origine latină: *pâne*, *lapte*, *caș*, *laptucă*, *plășintă*.

Cuvinte streine: *pită* (neogr. bulg. sârb. *pita*. De observat
este la acest cuvânt că *p* s'a păstrat nealterat, ceea ce probează
că a intrat târziu în dialect, în locul lui plășintă); *păpară*
(sl. *popara*); *bumbar* (bg. *bumbar*); *arumani* (cf. ngr. *ρουμάν*,
numai regional); *bădzară*, (ngr. *μπατζάρα*; după formă cuvântul
pare strein în ngr.); *misur* (turc. *Misyr* „Egipt“); *tarapaș* (turc.
tarapaš); *cucureč* (cf. turc. *kukureč*, ngr. *κουκουρέτσι*); *tumaču*
(cf. alb. *tumats*, *tumatše* „Blätterteig“, toate în legătură cu sicil.

calabr. *tuma*, piem. *toma* „caș proaspăt“; despre care vezi G. Meyer, *Alb. Wb.* 451); *bucuvală* (alb. bukuval'e, cf. Capidan, *Rap. alb.-rom.* p. 521); *bubotă* (alb. bobota; ngr. *μπομπότα*). Cu origine nelămurită: *mumulic* (mămăligă).

Numele cânilor.

Toate sânt de origine streină: *bal'uca* (cf. bal'u); *belu* (sl. bĕlŭ); *galana* (sl. galŭ, cf. *mulă gală, gălăiș*. Capidan, *Elem. slav. în dial. arom.* p. 67); *șarcu* (bulg. šarko); *părjit* (de la pârjescu-prăjescu bulg.); *g'esuli* (Cf. gēsă); *caraman* (turc.).

Felul lânei.

Cuvinte de origine latină: *lână, canură, căprină, sumă, niță*, (miță), *suel'u, capit, coade, čumă*, (lat. cyma). Indigene și streine: *bască* (cf. alb. baske id.); *arudă* (sl. ruda); *k'endic* (ngr. *κεντικι*, regional); *frumă* (ngr. *φρούμα*). Tot aici adăogăm și *puravă* care prin metat. pare a fi același cu dacor. *povară*. Cu origine nelămurită sânt: *ustură, carmină, găbur*.

Culoarea lânei.

În afară de culorile de origine latină cunoscute mai avem: *nirlă* < merulus, -a, -um; *nirurală* (din nirlu-nîru, cu trecerea rl > r, și ȧ la lapte?); *vinită* (vânătă). De origine streină; *alică* (turc. *al* „rouge écarlate“, cf. bulg. alen; alb. ał id.); *guveze*, (turc. *ğuvez*); *caferengie* (turc. kafe-rengi); *cârmăze* (turc. kyrmyz). Cu origine nelămurită: *bagav, h'imilă, gagur*.

Produsele și țesăturile de lână.

Cuvinte de origine latină: *apală* (lat. pal(u)la, Giuglea în *Dacoromania* II. p. 819) *floați*; *flucată*; *cair* (cf. Pușcariu, *Wb.* 251 și *Dacoromania* III, 669); *ful'or* (fuior); *vilare* (lat. vellaria); *mil'iță* (lat. *agnellicia); *tortu* (tort). De origine streină: *clându* (sl. Cf. Capidan, *Elem. slav. în dial. arom.* p. 61); *crună* (cf. sl. krina); *drugă* (sârb. druga); *biliță* (sl. bĕlu); *jireagl'e* (sl. žrĕbij); *trâmbă* (sl. trąba); *scutic* (sl. skutŭ?); *gravanò* (cf. ngr. regional în Epir și Macedonia *γραβανό*); *tendă* (cf. ngr. *τέντα*); *hăraje* (ngr. *χαραγή*); *čifte* (turc. čift); *čergă* (turc. čerga); *șiac* (turc. šaiak). Cuvinte cu origine neclară: *buluboță, pičur, h'intic, tiftică, zilie, sazmă* (cf. bulg. sazma). Despre *vilenză* și formele ei din limbile balcanice cf. Capidan, *Elem. slav. în dial. arom.* 89.

Considerațiuni finale.

După ce am cunoscut viața Românilor din sudul Peninsulei Balcanice în ocupațiunea lor cu păstoritul, încercând să specificăm mai de aproape trăsăturile ei caracteristice față de aceeași viață a românismului din nordul Dunării, avem de făcut următoarele constatări :

1°. După cum graiul acestor Români, în elementul de bază al limbei române, se prezintă într'un stadiu ceva mai vechiu, tot așa și îndeletnicirea lor cu păstoritul, sub forma *n o m a d ă*, se înfățișează în stadiul mai vechiu al vieții românești. Prin aceasta nu vreau să înțeleg că întreaga viață românească din veacurile de mijloc eră redusă la păstorit. Dovezile aduse în acest studiu pentru existența agriculturii și la Românii din sudul Dunării exclud o astfel de presupunere. Inșă, admitând acest lucru și ținând seamă și de unitatea limbei până la formarea ei desăvârșită, trebuie să recunoaștem că ceea ce a înlesnit această unitate pentru toate populațiunile românești din nordul ca și din sudul Dunării, a fost tocmai această viață păstorească sub forma *n o m a d ă*, pe care numai populațiunile din sudul Dunării, din cauza evenimentelor expuse în acest studiu, au putut-o păstră până azi ¹.

2°. După cum în graiul acestor Români se întâlnesc unele particularități relevate de mine în mai multe rânduri ², care lipsesc din graiul Românilor nord-dunăreni și își au obârșia într'o particularitate locală, tot așa și în laturea vieții păstorești, acești Români au în portul lor unele trăsături, care, după cum am încercat să lămuresc în acest studiu, se dovedesc a fi ceva specific local. Dacă această constatare se va dovedi mai târziu ca adevărată, mai ales că ea se arată și la Albanezi, atunci cu aceasta ne apropiem tot mai mult de părerea istoricilor care admit o origine sud-dunăreană a Românilor din Peninsula Balcanică. În cazul acesta, stăruința elementului roman în sudul Dunării s'ar explica la fel ca și stăruința elementului iliric din poporul albanez : Intocmai după cum păstorii iliri, dominând înălțimile munți-

¹ În privința aceasta, și cu rezervele făcute în cursul acestui studiu, noi sântem de acord cu Ovid Densusianu (*Păstoritul la popoarele romanice*) în ce privește forma nomadă a păstoritului la populațiunile românești din veacurile de mijloc. De aceea și obiecțiunile lui P. Cancel (*Păstoritul la poporul român*), pentru epoca care ne interesează, ne par exagerate.

² *Românii din Sudul Peninsulei Balcanice*, publicat în *Anuarul Institutului de istorie națională din Ciuj. II*, p. 115.

lor dinarici, s'au putut sustrage unei romanizări complete, tot așa și păstorii aromâni, trăind mai mult prin munți, la înălțimi neobicinuite pentru Greci, s'au putut sustrage de la grecizare, cu toate că ei trăiau într'o zonă de cultură veche grecească. La aceasta a contribuit mult, de sigur, ocupațiunea lor cu păstoritul sub forma nomadă. Această îndeletnicire le-a înlesnit în vremurile mai vechi, legătura lor cu elementul roman de pe amândouă malurile Dunării cu care, mai târziu, au format un singur popor.

30. Ținând seamă de mișcările vechi și nouă ale păstorilor nomazi, observăm că direcțiunea lor în răsăritul Peninsulei Balcanice se arată mai intensă. În cursul veacurilor de mijloc, păstori aromâni se vor fi mișcat cu turmele în amândouă direcțiunile. Dar pe când mișcările lor în apusul Peninsulei Balcanice, care, prin Albania, ajungeau până în Dalmația, erau mai puțin intense și astăzi ele s'au pierdut aproape cu desăvârșire, din contră, mișcările în spre răsărit au continuat și continuă până în zilele noastre. Astfel încât, astăzi, dacă răspândirea elementului românesc din sudul Dunării ajunge, la apus, până în spre regiunea orașului Durazzo, la răsărit, el se întinde între râurile Struma și Mesta ajungând la miazănoapte, prin munții Rodope, până în Balcani. Această constatare făcută din domeniul vieții păstorești la populațiunile românești din sudul Peninsulei Balcanice confirmă din nou contactul lor cu populațiunile slave din răsăritul Peninsulei și prin aceasta se lămurește tot mai mult nu numai urmele de limbă în dialectul aromân din graiul bulgăresc răsăritean, dar și poziția răsăriteană a populațiunilor românești sud-dunărene, despre care am vorbit și cu alt prilej, deosebindu-se de Vlahii din Serbia ajunși mai târziu Morlaci.

40. Și, după cum în păstoritul Aromânilor găsim confirmarea legăturilor ce a trebuit să existe odată între elementul roman sud-dunărean și între acela din nordul Dunării, tot în acest păstorit al lor găsim dovada unor legături mai strânse între Aromâni și Albanezi, decât între Aromâni și celelalte popoare balcanice: și unii și alții se îndeletnicesc încă din timpurile cele mai vechi cu păstoritul sub forma nomadă — la Albanezi se atestă această formă încă din anul 1308, vezi p. 203 — și unii și alții păstrează un port cu trăsături vechi autohtone, care nu se văd în portul celorlalte popoare balcanice.

Th. Capidan.